

almanah

37-38

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2007.

Osnivač i izdavač
UDRUŽENJE "ALMANAH" PODGORICA

Predsjednik
HUSEIN BAŠIĆ

Urednik
ŠERBO RASTODER

Redakcija:
HUSEIN BAŠIĆ, ZUVDIJA HODŽIĆ, ATVIJA KEROVIĆ,
MILIKA PAVLOVIĆ, ŠERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVIĆ,
SENAD GAČEVIĆ, ESAD KOČAN, SULJO MUSTAFIĆ

Izvršni direktor
ATVIJA KEROVIĆ

Lektura:
ZUVDIJA HODŽIĆ
SULJO MUSTAFIĆ

Cijena broja 10 €

Korice
Kupola Husein-pašine džamije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj džamiji

Likovni prilozi u ovom broju:
Ahmet Ademagić

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

37-38

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2007.

SADRŽAJ

Dogovorom i saradnjom do pomirenja	7
Baština	
Robert L. Fowler, Homer i južnoslavenska epika	9
Olga Zirojević, Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine	15
Alija Džogović, Alija Đerzelez – mit ili stvarnost	19
Džemo Redžematović, O Ramazanu	39
Adnan Čirgić, Sudbina suglasnika h u govoru podgoričkih muslimana	53
Irfan Ramčilović, Arhitektonski izgled starih Berana	61
Ramo Kurtanović, Iseljavanje Bošnjaka iz Brnjice	79
Ivan Janković, Sevdalinka danas	95
Istorija	
Safet Bandžović, Položaj i djelovanje bošnjačke emigracije iz BiH u Srbiji krajem XIX i početkom XX stoljeća	103
Raif Hajdarpašić, Sandžak – stjecište izbjeglica	135
Nada Tomović, Stav Crne Gore prema ustancima sjevernoalbanskih plemena 1871. godine	141
Portreti	
Ahmet Ademagić	145
Redžep Škrijelj, Derviš Ahmed Gurbi (1698/9-1771/2)	151
Nadir Dacić, Sejfudin ef. Šehović	159
In memoriam	
Dr Mustafa Memić preselio se na Ahiret	165
Menduha-Mela MURIĆ, Sjećanje na Hilma Hadžića	169
Aktuelnosti	
Prvi izvještaj Republike Crne Gore o sprovođenju evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima	173
Tužba za naknadu štete protiv Crne Gore zbog kršenja ljudskih prava Bošnjaka u Bukovici	187
Suljo Mustafić, (Ne)namjerna neobaviještenost	189
Čazim Fetahović, Obrazovanje manjinskih naroda u Crnoj Gori	193
Aleksandar Saša Zeković, Politički kriterijumi i politički aspekt proširenja EU	201

Književnost

Redžep Nurović, <i>Uz kahvu</i>	217
Nadija Rebronja, <i>Pjesme</i>	219
Safet Hadrović Vrbički, <i>Pjesme</i>	225
Kemal Musić, <i>Priče</i>	229

Dokumenti

Sait Š. Šabotić, <i>Dva neobjavljena dokumenta o eksproprijaciji zemljišta Hadži-Ismailove džamije u Nikšiću</i>	233
Adnan Pepić, <i>Jedan dokument iz osmanske arhive</i>	241

Prikazi

Dušica Minjović, <i>Ep u svojoj postojbini</i> (Zlatan Čolaković, <i>Epika Avda Međedovića – The epic of Avdo Međedović</i>, knjiga 1: Zenidba Smailagić Meha, volume 1: The wedding of Smailagić Meho, knjiga 2: Izabrane pjesme Avda Međedovića, volume 2: The selected poems of Avdo Međedović. Almanah, Podgorica, 2007)	243
Srdan Katić, Olga Zirojević, <i>Srbija pod turskom vlašću 1459-1804</i>. (drugo, pregledano i ilustrovano izdanje, Beograd 2007)	247
Alija Džogović, <i>Falco peregrinus</i> (Petsko-filozofska falconika Ferida Muhića)	249
Faruk Dizdarević, <i>Gajret u Prijepolju</i> (Nadir Dacić, <i>Društvo Gajret u Prijepolju i njegova kulturno-prosvjetna djelatnost</i>, Ikra, Prijepolje 2007)	265
Nebojša Vučinić, Aleksandar Saša Zeković, <i>Ljudska i manjinska prava u praksi</i>, Centar za građansko obarzovanje i Centar za razvoj nevladinih organizacija, Podgorica, 2006	269
Fatima Pelesić-Muiminović, <i>Poslanstvo riječi</i> (Zaim Azemović, <i>Moć riječi na terazijama vremena</i>)	271
Safet Bandžović, Nihad Halilbegović, <i>Bošnjaci u jasenovačkom logoru</i>, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2006 ...	275
Blaga Zurić, <i>Zavičajne priče</i> (Kijametović Redžep, <i>Život u čvorovima</i>, Almanah, Podgorica 2006)	281
Sait Š. Šabotić, <i>Akademski tragovi Rožajskog zbornika - Zaloga za kulturu budućnosti</i> (Rožajski zbornik 13/2007)	285
Faruk Dizdarević, <i>Potruga za suštinom ili poruka koja bi trebalo da bude upamćena</i>	293
Isak Kalpačina, <i>Emocionalna izvorišta i refleksivne putanje</i> (Senadin Pupović: “Izazov daljine“, Unireks 2007)	297
Vladislav Pavićević, <i>Obzorje sna</i> (Mirza Rastoder, <i>Nešto malo ozbiljnije</i>, Bar 2007)	299
Donatori	301

DOGOVOROM I SARADNJOM DO POMIRENJA

Svjesni da polemike i prepucavanja posredstvom medija nikuda ne vode i da koriste samo dušmanima Bošnjaka i Muslimana, grupa intelektualaca iz NVO sektora je riješila da prekine s takvom praksom i da učini nešto kako bi se podjele unutar ove nacionalne zajednice preduprijedile i krenule u suprotnom smjeru, u korist svih. Posredovanjem i velikim pregnućem g. Husnije Redžepagića, višemjesečni prethodni razgovori rezultirali su održavanjem sastanka predstavnika "Matice Muslimanske", "Almanaha" i "Forum B-M". U Baru su se, uoči Bajrama, 10. X. 2007. sastali predsjednik Matice Muslimanske dr **Avdul Kurpejović**, sekretar Matice Muslimanske **Sabrija Vulić** i potpredsjednik Matice Muslimanske **Semir Smaković**, te urednik "Almanaha" prof. dr **Šerbo Rastoder** i predsjednik IO "Forum BM" **Suljo Mustafić**, član Forum BM **Čazim Fetahović**, kao i **Jusuf Kalamperović** koji je bio glavni medijator sastanka i osoba koja je svoje bogato političko iskustvo upotrijebila kako bi sastanak donio pozitivan rezultat, i **Husnija Redžepagić**, glavni posrednik u pregovorima. **Ključno stanovište koje je bilo i uslov zajedničkog sastanka je konstatovanje činjenice da su Bošnjaci i Muslimani jedan narod koji se na posljednjem popisu samoidentifikovao različitim imenima, te da bi svako dalje podvajanje ovoga jedinstvenog entiteta bilo suprotno interesima i onih koji su se samoidentifikovali kao Muslimani, kao i protiv onih koji su se samoidentifikovali kao Bošnjaci.** Suština dogovora je bila da učesnici sastanka predstavljaju isključivo sebe i NVO u kojima su angažovani i da potpisani dogovor prevashodno obavezuje njih i eventualno sve one koji bi im se pridružili u naknadnim dogovorima. U veoma konstruktivnoj atmosferi iskazana je obostrana spremnost da se u postojeće NVO koje okupljaju Bošnjake odnosno Muslimane uključe i svi oni koji su se na posljednjem popisu samoidentifikovali različitim imenima i da prije svega "Matica Muslimanska", "Almanah" i "Kulturni centar BM" postanu otvoreni za sve pripadnike ovog jedinstvenog entiteta. Činjenica je, da će sudbinu ovog značajnog dogovora opredjeljivati politički angažovani protagonisti, prije svega iz redova DPS i SDP, s obzirom da je Bošnjačka stranka pozdravila dogovor i najavila konstruktivan odnos prema njegovom oživotvorenju. Brojni iskazi podrške koji su stigli na adrese učesnika skupa pokazuju da je ovakav dogovor bio preko potreban i poželjan. Ovim putem ih pozivamo da

sitni lični politički čar podrede interesu naroda iz kojeg potiču i pridruže se zajedničkom naporu ka premošćavanju podjela i izgrađivanju jedinstva i sloge bošnjačko-muslimanskog naroda.

Učesnici skupa su potpisali i zajedničku izjavu koja će, nadamo se, biti početak nove i djelotvornije prakse u interesu objedinjavanja potencijala bošnjačko-muslimanskog naroda. Ovo je ujedno i prilika da poslovičnu otvorenost "Almanaha" potvrdimo novim pozivom na saradnju svih zainteresovanih bez obzira na nacionalno ime kojim su se samoidentifikovali.

Prof. dr Šerbo Rastoder, urednik

SAOPŠTENJE ZA JAVNOST

-Polazeći od toga da su Bošnjaci i Muslimani jedinstveni entitet i činjenice da se, na popisu stanovništva iz 2003. godine, taj entitet samoidentifikovao kao Bošnjaci i Muslimani, uvažavaju obje strane kao nespornu činjenicu koju niko ne može negirati

-Pozivamo pripadnike muslimanskog bića Crne Gore bošnjačke i muslimanske nacionalnosti da ubuduće saradjuju i zajedno rade na projektima od interesa za ovu etničku zajednicu i dobro države Crne Gore

-Bilo kakvo negiranje ili omalovažavanje prethodnih činjenica ide na štetu i Bošnjaka i Muslimana

-Potpisnici ovom izjavom upućuju poruku Bošnjacima i Muslimanima Crne Gore i svim pripadnicima islamske vjeroispovijesti čestitaju nastupajući ramazanski Bajram

Potpisnici:

- 1.Jusuf Kalamperović
- 2.Prof. dr Šerbo Rastoder
3. Dr Avdul Kurpejović
- 4.Husnija Redžepagić
- 5.Čazim Fetahović
6. Sabrija Vulić
7. Suljo Mustafić
- 8.Semir Smaković

Jusuf Kalamperović
Prof. dr Šerbo Rastoder
Dr Avdul Kurpejović
Husnija Redžepagić
Čazim Fetahović
Sabrija Vulić
Suljo Mustafić
SMAKOVIĆ SEMIR

U Baru, 10.10.2007.g.

Robert L. FOWLER

HOMER I JUŽNOSLAVENSKA EPIKA

Ovo je neznatno revidiran esej Uvod u dvotomno kritičko izdanje epike Avda Međedovića (Zlatan Čolaković: *Epika Avda Međedovića, Kritičko izdanje; The Epics of Avdo Međedović, A Critical Edition, Introduction by Robert L. Fowler, Podgorica, Almanah, 2007, str. 19-24 na hrvatskom, str. 539-544 na engleskom jeziku*).

Za proučavanje Homera¹ ovi dosad neobjavljeni bošnjački epovi, kao i autoritativni tekst *Ženidbe Smailagić Meha*, imaju veliki značaj. Nakon epohalno važnih proučavanja južnoslavenske epike Milmana Parryja u ranim desetljećima prošlog stoljeća, ove su poeme predstavljale središnje mjesto u razumijevanju Homera. Parryjeve zaključke moglo se izazvati ili poboljšati u ovoj ili onoj pojedinačnosti, ali da su oni zauvijek promijenili samu fundamentalnu prirodu debate izvan svake je sumnje. No, cjelokupni arhiv pjesništva i drugih materijala koje su sabrali Parry i njegovi učenici nikada nije postao pristupačan javnosti, što je zapanjujuće, a još manje se to odnosi na bogatu gomilu drugih pjesama koje još uvijek očekuju svoje sakupljanje. Ove knjige su doprinos tom nedovršenom radu.

Zlatan Čolaković po prvi put je zaokupio pažnju homerologa svojim objavljivanjem eseja „Južnoslavenske muslimanske epske pjesme, Problemi sabiranja, editiranja i tiskanja“, u *California Slavic Studies* 14 (1992) 232-69.² U tom radu on je razotkrio nedostatke postojećih izdanja, te naglasio poteškoće i izazove s kojim se suočava urednik tekstova bošnjačke epike. Postalo je jasno koliko rada tek predstoji, ne samo u odnosu na temeljno izdavanje tekstova nego i na njihovu analizu. Najveći

---

¹ Ja pišem kao homerolog; doista je istina da su ove epske pjesme neobično značajne i za slavistička proučavanja. Ali na tome području nisam stručan da iznosim stavove.

² *South Slavic Muslim Epic Songs: Problems of Collecting, Editing, Transcribing and Publishing*; ed. Henrik Birnbaum, Thomas Eekman and Nicholas Riasanovsky (CSS 14, Los Angeles-Berkeley-Oxford, 1992).

broj homerologa (ne izuzimajući ni pisca ovoga teksta) nekritično su prihvatili ono što im je bilo rečeno u standardnim izdanjima o južnoslavenskoj epici, i što bi ona mogla značiti za Homera. Posebno, sama ideja o kompoziciji-u-izvedbi, kojom se koriste svi homerolozi u svom radu, proizašla je iz tih izvora. To je pojam s kojim se svi slažu: nitko nije ni pomislio, koliko je meni poznato, da bi pjevači unutar bošnjačke tradicije mogli koristiti temeljno različite tehnike. Oralisti su proučavali mnoge druge dijelove globusa, i tvrdili da druge tradicije pružaju raznovrsne modele; razgraničenje oralno-literarno doista je vrlo varijabilno, i što 'oralno' može značiti sasvim je kulturalno specifično. Međuodnos oralnosti i literarnosti, fiksiranog i nefiksiranog (a to nisu sinonimni parovi termina) treba da se sagleda u svakom kontekstu i u svakoj tradiciji napose. Toliko je sada jasno; ali u pozadini ovih proučavanja uvijek se podrazumijevalo da je južnoslavenska epika pružila stabilni model jedne vrste oralne tradicije.

Čolakovićev je rad pokazao da uopće nije tako. Posebno, Avdo Međedović, jedan od velikih pjevača, kog se uvijek predstavljalo kao najistaknutiji primjer bošnjačke tradicije, pokazao se *sui generis*. Premda duboko upoznat s tradicijom, te pjevač koji nadalje tvori putem kompozicije-u-izvedbi, on posjeduje jedinstveni odnos sa svojim naslijeđem, kojim se odvaja od drugih pjevača. Tvrdnjom da je ovo njegovo stajalište 'post-tradicionalnost', Čolaković u eseju koji se ovdje objavljuje³ prikazuje obilježja Međedovićeve kompozicijske tehnike, zajedno s materijalom iz Parryjeva arhiva koji svjedoči da su drugi pjevači prepoznali tu razliku (i nisu se s njom složili). Tu se jasno radi o nečem značajnijem nego što je ljubomora između pjevača ili njihovo retoričko pravljenje važnim; radi se o duboko zasnovanom neslaganju u odnosu na oralnu poetiku. Čolaković u svom predstavljanju Međedovićeve post-tradicionalne umjetnosti opetovano identificira oznake koje također karakteriziraju Homera, a koje u oba slučaja prebivaju u samom srcu njihova umijeća: inkorporiranje elemenata jedne poeme u drugu poemu, novatorsko korištenje tradicionalnih stilističkih sredstava, vrlo slobodno i razvijeno proširivanje tradicionalnih pjesama kako bi one zadobile monumentalne proporcije, istraživanje i kritički stav spram vrijednosti koje se predstavljaju u tradicionalnim pjesmama, inovacije u formulama i temama, razvijena karakterizacija heroja, prevladavanje upravnog govora itd. Ako te razlike u Međedovićevom slučaju proizlaze iz novog stava spram tradicije, mora se pretpostaviti da je takav slučaj i sa Homerom.

---

³ Ovaj Fowlerov iskaz odnosi se na Čolakovićev tekst *The Singer above Tales*, objavljen na str. 567-597 u 2. knjizi citiranog kritičkog izdanja epike Avda Međedovića, te u *Seminari Romani* br. 9 u Rimu (op. prev.).

Homerolozi, koji su upravo to tvrdili, ali na drugim pretpostavkama, mogu u ovome pronaći potvrdu za svoje poglede. Ali još i više od toga, oni mogu pronaći mnogo nove usporedbene evidencije za promišljanje o tome kako nastaje takva tranzicija u sredini u kojoj se miješaju oralno/literarno, te što bi mogle biti implikacije za takve pojmove kao što su tradicionalna referencijalnost, oralna intertekstualnost, pjevačka transmisija, fiksiranje teksta, lingvistička inovacija i drugo. Vrlo je bogato tlo za obrađivanje ovdje, a plodovi su potencijalno obilati.

Meni su posebno zanimljiva bila Čolakovićeva zapažanja o stupnju i vrsti varijantnosti između pjesama u tradicionalnoj i post-tradicionalnoj sredini. I jedna i druga prikazuju rigidnost i fleksibilnost, ali na različite načine. Tradicionalne pjesme mogu se široko razlikovati u rasporedu i uporabi tradicionalnih elemenata, tvoreći mnogo različitosti na razini zapleta, ali svi su elementi ipak izvučeni iz zajedničkog izvorišta, i svakome se mogu naći bliske paralele u drugim pjesmama. Svaki pjevač neizbježno uvodi suptilne modifikacije tih elemenata, i tradicija kao cjelina se polako mijenja – ali samo polako. Nakon što je naučio svoje umijeće, individualni tradicionalni pjevač neće mijenjati svoj stil više nego površno tokom svoga života. Njegove ponovljene izvedbe individualnih pjesama također variraju, ali unutar predvidljivih i razumljivih ograničenja. Njegove će pjesme drugi pjevači moći naučiti tokom jednog slušanja, jer sadrže svima dobro poznatu materiju. Post-tradicionalni pjevač, nasuprot, proizvodi takvu jedinstvenu kompoziciju da je drugi pjevači mogu naučiti samo memoriziranjem zapisa. U takvim slučajevima (učenja pjesama iz odštampanih izvora) zaplete pjesama se ropski reproducira. Stil post-tradicionalnog pjevača mijenja se tokom vremena, jer on slobodno preuzima neologizme i brojne elemente koje izvlači iz izvora kojima porijeklo nije u njegovoj regiji, ili slijedeći svoju vlastitu invenciju. Varijacije unutar jedne te iste pjesme od izvedbe do izvedbe, koje unosi post-tradicionalni pjesnik, daleko nadilaze uobičajene granice. Iz ove observacije može se izvući slijedeće: ako bi cjelokupna zajednica pjesnika preuzela post-tradicionalnost, došlo bi do brzog razvoja u svim aspektima umjetnosti, sve do onog trenutka kada bi post-tradicionalnost postala ne-tradicionalnost; u samom središtu tog burnog razvoja, međutim, ako bi postojala mogućnost bilježenja velebnih izvedbi, moglo bi se pronaći takva remek-djela kako kruže i izvode se na ne-tradicionalni način, to jest memorizirani. Postojanje nekoliko post-tradicionalnih poema izazvalo bi tvorbu drugih, koje bi isto tako, ukoliko dovoljno dobre, mogle i same biti zabilježene; ili bi sami njihovi tvorci mogli u sebi razviti intenciju da ih zapišu. Također bi se pronašlo da su tradicionalni pjevači nastavili da se bave svojim poslom (a neki bi nesumnjivo izvodili obje vrste pjesama); ali oni bi bili mnogo manje vidljivi budućim

naraštajima, jer njihova djela ne bi bila zabilježena, i bila bi nadmašena dominantnim klasičnim djelima već u njihovom vremenu. Napokon, Čolaković zapaža da je ova tranzicija nastala u bošnjačkoj tradiciji u doba brzih društvenih promjena.

Očite su paralele sa starom Grčkom. Brzi razvoj tradicije u cijelosti, u doba velikih društvenih transformacija, statistički je istražio Richard Janko.⁴ Post-tradicionalna poema, ako je imamo, po svojoj definiciji mora biti posljednja verzija; ranije i kasnije verzije toliko bi se razlikovale da bi posljedično bile različite poeme. Ako je Homer post-tradicionalan, poema koju posjedujemo bila je zabilježena u doba svoje izvedbe: što je došlo prije bila je druga poema; što je došlo kasnije, ako je komponirano na isti način, bilo je također različito, i to je izgubljeno. Ako je bila ponovno izvedena na temelju fiksiranog teksta, neznatne varijante bi se uvukle u nju, kao i interpolacije; tradicionalno umijeće i dalje bi imalo svoj upliv na ovaj ili onaj njen dio, možda sve do onog trenutka kada bi neko autoritativno tijelo – gilda pjesnika, recimo, ili grad koji sponsorira natjecanje – moglo intervenirati uspostavljanjem standardnog teksta. Druge post-tradicionalne pjesme izviru, te zauzimaju mjesto svojih tradicionalnih prethodnika. Tradicija kao cjelina postaje kako tekstualna i tekstualizirana, tako i enciklopedična.

U mome eseju «Homersko pitanje», izlažem argumente za mišljenje da su autor ili autori *Ilijade* i *Odiseje* ove poeme zasnovali kao novu vrst tekstova, te za mišljenje da se njihovo suvremeno bilježenje nije moglo slučajno desiti. Teškoća se sastojala u saznavanju što je tome bio uzrok, a što posljedica: je li zamisao poeme kao kvalitativno nove, različite i jedinstvene vodila k želji da se zabilježi *ta* pojedinačna verzija putem zapisivanja, ili je nova zamisao izrasla iz promišljanja mogućnosti koje zapisivanje pruža? Ja sam postavio hipotezu o dvije tranzicijske faze između čisto oralnog/tradicionalnog i čisto zapisanog/ne-tradicionalnog, naime 'oralno, sa svjesno fiksiranim dijelovima' i 'uglavnom fiksirano, i stoga zapisano'. Zamislio sam vrst spoznajnog odmaka u duhu pjesnika, iz koga unutar okvira oralne (nefiksirane) kompozicije svoje mjesto

---

⁴ Janko (1982, vidi Bibliografiju u eseju *Homersko pitanje*). Poznato nam je da se tradicija promijenila i prije dolaska pismenosti, i da su te inovacije bile posljedica miješanja regionalnih dijalekata; jedno od mnogih pitanja koje izaziva Čolakovićeve studija jest mogu li se regionalne interakcije i brzina promjene u postmikenskom razdoblju smjestiti unutar granica tradicionalnih tehnika, i kada precizno nadolazi post-tradicionalnost. Analogije su uvijek nesavršene i, kao što je rečeno na samom početku, svaka usmena tradicija ima svoja osobita obilježja; grčka tradicionalnost ne mora biti identična bošnjačkoj. Ali jest zapanjujuće da je bošnjački okret prema post-tradicionalnosti povezan s jedinstvenim pjesnikom genijalne nadarenosti.

zauzima pojam tekstualnosti, tako da pjesnik želi razlikovati svoju individualnu kreaciju od onih koje su tradicionalne, a to može postići samo tako da stvori svoj osebujni, djelomično netradicionalni stil, koji očito mora da ostane samo-identičan i prepoznatljiv kao netradicionalan od izvedbe do izvedbe: ovo ne zahtijeva fiksiranost, ali fiksiranost bi sigurno prirodno pridošla i u velikoj bi mjeri potpomogla poduhvat. Ja sam zamislio brižljivu premeditaciju kompozicije (a mi znamo da se ona pojavljuje u oralnoj sredini) koja postaje sve preciznija i sve proširenija, čime ograničava područje za kompoziciju-u-izvedbi. Što se više takav običaj utvrđuje, veća je fiksiranost na razini dikcije; a ako postoji tehnologija da ih se zabilježi, poeme bi prirodno bile zabilježene (i kružile u obliku tekstova). Ja i dalje ostajem pri stajalištu da evidencija nije dostatna da iskažemo u kojem je momentu ovog procesa došlo do intervencije pisanja u staroj Grčkoj; pojam tekstualnosti mogao je izrasti bez nje. Čolaković se, međutim, slijedeći svoj argument dosljedno, usuđuje dati sugestiju da je prisutnost drugih zapisanih poema (zapisanih po diktatu, vjerojatno) već prije Homera, mogla izazvati njegovu post-tradicionalnost.

Postoje razlike između načina na koji sam ja opisao tradiciju u staroj Grčkoj, i načina na koji Čolaković utvrđuje tranziciju u Bosni, ali oba se mogu u obrisu složiti, jedan ponad drugoga. Prema Čolakovićevoj terminologiji, prva od mojih tranzicijskih faza bila bi post-tradicionalnost, ako se sagleda na stanovit način. U post-tradicionalnoj poemi s mnogo jedinstvenih, netradicionalnih obilježja, ili tradicionalnih obilježja korištenih na netradicionalne načine, svako će takvo obilježje biti u mnogim slučajevima, ako ne i u svim, iznimna pojava; neće biti moguće, *ex hypothesi*, pružiti za nju preciznu paralelu, premda bi moglo biti moguće uvidjeti otkud je do nje došlo (na primjer, kombinacijom tradicionalnih mjesta). No, čak ako se ta poema nikada više ne izvede na isti način, te je kao cjelina nefiksirana, ti odjeljci koji nemaju paralele mogu se sagledavati kao *posljedično* fiksirani, jer oni nisu podložni istim onim silama kojima podliježe tradicionalna vrst kompozicije-u-izvedbi; iskazi nisu dio proširenih i ekonomičnih sistema formula. U tom pogledu, oni su u bitnom smislu jednaki iskazima koje stvara literarni pjesnik, s perom u ruci, čak i ako poeme jesu duboko uvjetovane tradicionalnom umjetnošću i komponirane u izvedbi. One bi isto tako mogle biti fiksirane, te uskoro jesu postale fiksirane; to je moja druga tranzicijska faza.

Čolaković identificira jedinstvenog pjesnika kao post-tradicionalnog pjesnika, i detaljno opisuje dinamični međuodnos između njegovog individualnog talenta i njegove tradicije. On posjeduje veliku prednost, jer posjeduje empirijske dokaze. Moj model, nasuprot, procjenjuje transformaciju u tradiciji i zamišlja unutar individualnog pjesnika impliciranu

promjenu u odnosu i spoznajnoj sposobnosti (što je uvijek slab temelj). Kad pogledam unazad, mislim da postoji sklisko mjesto u mom opisu onoga što se zbiva između dvije sfere djelovanja, tradicionalne i individualne, što je možda proizašlo iz moje nesvjesne želje da zadržim božanstvenog Homera na njegovom pijedestalu (za što se ja ne ispričavam). Moj zamišljaj kompozicije tradicionalnog pjesnika, koja postepeno postaje monumentalna, fiksirani tekst unutar njegovog duha, ne nalazi svoju paralelu u Čolakovićevom materijalu, i jest sumnjivo romantičan u svom opisivanju kontemplativnog, nenadmašenog genija, koji je posvema ovisan o svojim vlastitim sredstvima. Ali to ipak, unatoč svemu, nije nemoguće, ili nužno romantika, kao što pokazuje Miltonov primjer.

Ovo su samo neke od misli koje je proizvelo čitanje novog materijala i Čolakovićeve analize. Implikacije za slavističke i homerološke studije očito su široke, i one tek otpočinju svoju realizaciju. Postoji velika potreba za objavljivanjem i drugih poema u kritičkim izdanjima s komentarima, što će pružiti utemeljenje za sintetičko i obuhvatno proučavanje bošnjacke tradicije. Cjelovita usporedba ove tradicije sa drugima, ne samo s Homerovom, tada će uistinu otpočeti.

(prev. s engleskog Zlatan Čolaković)

Robert L. Fowler, Dekan umjetnosti i *Henry Overton Wills* profesor grčkog jezika i književnosti na sveučilištu Bristol, specijalist je u homerologiji, starogrčkom lirskom pjesništvu i mitografiji. Napisao je knjige *The Nature of Early Greek Lyric: Three Preliminary Studies* (University of Toronto Press, 1987) i *Early Greek Mythography*, vol. 1 (Oxford University Press, 2000; druga knjiga s Komentarima je u tisku). Nedavno, Fowler je, u suradnji s nekim od najboljih suvremenih homerologa, uredio utjecajnu knjigu *The Cambridge Companion to Homer* (Cambridge University Press, 2004), u kojoj Fowlerov prilog «Homersko pitanje» pruža njegov vlastiti model izvorišta, razvoja i očuvanja Homerovih poema. 2007. godine primio je počasnu titulu „Homo Hellenicus“ u Delfima.

BILJNI I STOČNI FOND U VREME TURSKE VLADAVINE¹

Beležeći, iz fiskalnih razloga, stanovništvo i njegove poreske obaveze zvanični turski, tačnije osmanski popisi, poznatiji pod imenom defteri pouzdano nas obaveštavaju i o biljnim i životinjskim vrstama gajenim na našim prostorima u dugim vekovima turske vladavine.

Pored poljoprivrednih kultura, koje su doneli novi gospodari Turci-Osmanlije, počinju da pristižu i druge, iz novootkrivenih preočkeanskih zemalja: kukuruz, paprika, pasulj, pa krompir i, mnogo kasnije, paradajz.

Uz zatečene žitarice: pšenicu, ječam, proso, raž, ovas, speltu (kao da je identična s turskom kapludžom), gaji se još heljda, krupnik, zatim pirinač, a potom i kukuruz. Tu je i dalje od ranije poznata suražica (turski mahlut).

Najznačajnija kultura koju su Turci doneli na balkanske prostore bio je pirinač. Ova prastara kulturna biljka verovatno je postala od divljih vrsta rasprostranjenih na području od južne Indije do Kine. Iz Indije - otuda i njegova imena, *birindž* i *oriza*, potiču iz sanskrita - stiže u iranske zemlje, pa u Mesopotamiju, Siriju i Egipat, da bi u X veku bio poznat u Španiji. Ova žitarica svoju ekspanziju doživljava tek u VII veku. Upoznavši je u Iraku i jednom je prihativši, Arapi su je gajili svuda gde su za to postojali klimatski uslovi. Kasnije će je preuzeti i Turci-Osmanlije. Na našim prostorima prvi pirinač pominje Francuz Bertrandon de la Brokijer (1432), i to negde oko Niša: "u lepom kraju u kojem mnogo raste pirinač". A sudeći po raspoloživim turskim popisima gajen je i u dolini Resave, oko Leskovca, u Makedoniji, Grčkoj, Albaniji i Bugarskoj.

Među novim kulturama koje su u vreme turske vladavine donete iz Amerike veoma značajno mesto zauzima i nova žitarica - kukuruz. Sasvim je sigurno da je kukuruz u Evropu, kao i na ostale kontinente, prispeo iz Amerike. Treba, međutim, pomenuti da je kukuruz mogao biti poznat u Aziji mnogo pre 1492. godine. Sudeći po imenima koja nosi - kokoroz, kukuruza, trakinja, turčinak, turščica, turska pšenica, golokud, (p)čenka, rumetin, momoroz, moruza, tuerkischer Weiz, grano turco, misir,

---

¹ Sasvim detaljno (sa relevantnom bibliografijom) vid. Olga Zirojević, *Jelo i piće*, Prvratni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba, Clio, 2005. 233-258.

urmetin, fermentun, furmentin(a), carevica, carevka, kolomboć (po Kolumbu) - došao nam je sa raznih strana i u razna vremena. I dok je za Italijane i Francuze bio gran(o) turco odnosno le ble de Turquie, za Nemce tuerkischer Weiz, Turci su ga nazivali misir, što bi značilo da im je donet preko Egipta. Koliko se do sad zna kukuruz treba da je stigao u Dalmaciju 1572. a u Srbiju 1576. godine, gde se najpre gajio po baštama. Gajen je, sasvim sigurno, na Kosmaju u prvoj polovini XVII veka, a zna se i da je četrdesetih godina istog veka izvožen iz Bosne u Split. Da je ova žitarica rano ušla u svakodnevnu ishranu balkanskog stanovništva svedoči i njegovo često pominjanje na mađarskim carinarnicama počevši od 1690. godine. I ovaj podatak bi, uz druge, išao u prilog davno iznetoj pretpostavci da je kukuruz prispeo u prekodunavske oblasti sa Balkana.

Kukuruz je već 1780. godine bio glavna hrana u Crnoj Gori, a u isto vreme zabeležiće i sarajevski hroničar Mula Mustafa Bašeskija „većina svijeta, pa bili oni kadije ili hodže hranilo se kukuruzom“.

Od povrtarskih kultura, kao i u ranijem vremenu, najviše su se gajili kupus, beli i crni luk, pa mahunarke, naročito sočivo, bob (tur. bakla), grah (baš pod tim imenom) i grahorica (tur. burčak), kako se to vidi iz najranijeg popisa *Oblasti Brankovića* (1455.). Inače, u ovim prvim popisima uz sočivo (tur. merdžumek), često se beleži merdumek (danas te reči nema). Da li je to bila jedna vrsta sočiva? Izneta je pretpostavka da bi to mogao biti grah-poljak. Što se tiče graha, ovde to nije pasulj, koji će nam doći u kasnijem vremenu, već, najverovatnije, neka vrsta divljeg graška ili je, možda, u pitanju crni kineski pasulj (tur. bogrudže). Od XVI veka ime roda *Phaseolus* prenosi se na iz Amerike donete vrste prema španskom *Fajol*. Inače, u nekim našim krajevima nazivi za grah i pasulj su danas sinonimi.

Gaji se dosta i repa. Prema jednoj vakufnami (iz 1514. godine) u skopskom imaretu trošeni su: spanać, repa odnosno šargarepa, šalgam (naziva se svinjska ili slatka repa i u to vreme zamenjivala je krompir) i tikvica. A u prvoj polovini XVI veka na solunskoj pijaci, na primer, prodavani su: naut, sočivo, grahorica, bob, grah, crveni i beli luk, praziluk, krastavci i bundeve. Putopisci Hans Dernšvam i Pjer Belon pominju, sredinom XVI veka, plavi patlidžan, bundevu i krastavac. A u jednom anonimnom tursko-srpskohrvatskom rečniku iz XVII veka zabeležene su sledeće povrtarske kulture: tikva, repa, kupus, zelje, luk, hren, mrkva, sočivica, mak, komorač i paprika (tur. *itburnu* i *yešil biber*). Ova poslednja treba da je doneta na balkanske prostore krajem XVI veka kao „indijski biber“, a nije isključeno ni da je u vremenu između 1572. i 1580. godine donošena i na budimsku carinu. U jednom drugom tursko-bosanskom rečniku (iz 1631.) paprika se naziva *frenk biberi* (što će reći: franački odnosno evropski biber). Za Turke je i danas paprika *biber*, dok je ono što se kod nas podrazumeva pod biberom tamo *kara biber*.

U ovom poslednjem rečniku prvi put se, koliko smo mogli da utvrdimo, javlja pasulj (*posulj*). Ova mahunarka (*Fiesohlen*), zajedno sa graškom i sočivom, donošena je, od poslednjih decenija XVII veka, na ugarske carinarnice, i to ne u malim količinama.

Među namirnicama koje su 1730. godine prodavane u Beogradu nalaze se još grah i pasulj. Zna se da je ovaj poslednji oko 1740. već uveliko bio gajen po celoj Srbiji (*fasulya*).

U kuhinjskim tefterima mitropolitskog dvora u Beogradu zabeleženi su, uz pasulj, još i sočivo, grašak, keleraba, plavkasti kelj, spanać, špargle, šargarepa, kiseljak, žuta repa, rotkva, ali i bečko sočivo, bečki grah, karfiol, kao i tikve. A na mitropolitskom majuru bile su zasađene i „artičke“. Uz navedene povrtarske kulture, sa nemačkom kolonizacijom u Banat stižu još peršun i krompir (od nem. *Grundbirne* - zemljana jabuka).

Već sama imena ove poslednje kulture (koju Indijanci i danas zovu plod bogova): zemljak, zimik, kompijer, krtola, podzemljica, pozemica, rašak, ruski, rusijanka, kao i krompir, svedoče da je i on, poput kukuruza, stizao na naše prostore sa raznih strana i u razna vremena. Smatralo se dugo da je prvi pomen krompira iz 1760. godine, kada su ga među srpske graničare doneli vojnici iz Češke. Međutim, krompir (*Kartofl*) donet iz Pešte carinjen je u Baji još 1699. godine. U Crnu Goru ga je iz Rusije doneo 1786. godine vladika Petar I, otuda i imena ruski, i rusijanka (u okolini Foče -rušnjak).

U biljni fond spadaju, najzad, i od ranije gajene nezaobilazne industrijske biljke: lan i konoplja.

I voćni fond je u vreme turske vladavine obogaćen, jer se, uz grožđe, trešnje, jabuke, kruške, orah, kesten, šljive, višnje, oskоруše, jagode, javljaju i nove vrste: breskva-šeftelija, mušmule, kajsija, turundža (vrsta gorke pomorandže). Polazeći od njihovih imena, trebalo bi da su nam stigle posredstvom Turaka. A, opet, sudeći po imenu kajsije u Vojvodini - aprikozna - mogla je tu doći i sa zapada. Nemci je pod istim imenom (*Aprikose*) poznaju od sredine XVII veka.

Bostan (doslovno značenje vrt, bašta), pod kojim se kod nas, a ponekad i u turskim izvorima, podrazumevaju dinje i lubenice, trebalo bi takođe da je stigao posredstvom Turaka budući da se u srednjovekovnim izvorima izričito ne pominje. Međutim, odavno je utvrđeno da su reči dinja i lubenica ušle u slovenske jezike još u praslovensko doba, pri čemu se njihovom domovinom smatra Azija.

Turci, veliki ljubitelji voća i slatkiša uopšte, dooneli su nam, nema nikakve sumnje, i nove vrste voća. Svetski putnik Evlija Čelebija pominje u Skoplju šljive bardaklije i šeftelije, a Bašeskija u Sarajevu zerdelije. U turskim cenovnicima iz XVII veka pominje se i beogradska šljiva

(Belgrad erigi), uz onu iz Amasje. I razne vrste krušaka, kao karamanke, jeribasme, taku(i)še, treba da su stigle sa anadolskih prostora. Tu su i trešnje; oslanjajući se opet na Evlijino svedočenje one u Banjaluci - ašlame – „budu toliko slatke, sočne i ukusne da ih nema ravnih u Evropskoj Turskoj – Arabiji i Perziji“. U Novom Pazaru, pak, bilo je, kaže opet Evlija, čak 48 vrsta jabuka i 35 vrsta krušaka.

Najzad, znatne površine zemljišta bile su pod vinogradima, koje su držali i hrišćani i muslimani.

Kada je reč o stočnom fondu, i dalje su najviše gajene ovce i svinje, o kojima se najviše i zna, budući da je samo sitna stoka, tačnije, ovce, koze i svinje, bila oporezovana (takođe se smatra da je taj porez bio veoma podsticajan). O krupnoj stoci - konji, goveda - bivoli (koje su na ove prostore doveli Turci) - kao i o pernatoj živini - kokoške, guske, ćurke (i one su poreklom iz Amerike) - postoje samo posredna svedočanstva.

S obzirom na to da se od pčela dobijao, uz med, i toliko potreban vosak, pčelarstvo je u turskom vremenu bilo svuda - gde god su za to postojali uslovi - veoma razvijena privredna grana. Pčele su gajene u seoskim, ali isto tako i u gradskim naseljima, kao i po manastirima.

U stočni fond spadaju, najzad, i riba - koja je mnogo trošena (naročito zbog mnogih posnih dana) - kao i divljač o kojoj ima vesti na stranica dnevnika evropskih putnika kroz Tursku.

Alija DŽOGVIĆ

ALIJA ĐERZELEZ – MIT I STVARNOST

(na primjeru usmene tradicije)

KLJUČNE RIJEČI: usmena narodna tradicija, nehistoričnost, historičnost, lik junaka, legendarnost, mitologija, lutajući motivi, transformacija u vjerski sistem, legende o mjestima, epska slika junaka, simbolika promjena u prirodi, obredi u vremenu i prostoru (proljeće, rustika), simbolika zelene boje, konj i junakovo oružje, simbolika pobjede, simbolika pobijedenog, simbolika zime, zaštita slabijega, pripisivanje osobina drugim junacima; osobine junaka Gilgameša, osobine Rustema i Suhraba, osobine Marka Kraljevića, kirgijski epovi, prototurski i protomongolski epovi, pećine, drveće, vile, zla bića, zmajevi, ogranj//vatra, junak koji se uspavao da bi se kasnije probudio i oslobodio zemlju od zlih duhova ili osvajača, prividna smrt junaka, oživljavanje junaka; orijentalno shvatanje junaka i njegove borbe, hrišćanski svetac-vojnici Đorđe, Đurdevdan, Đuren, apokrifnost legende, ikona vojnika-sveca; lik junaka u bošnjačkoj epici, rudimenti u lirskoj pjesmi, postanak legendi o mjestima koje se vezuju za Đerzeleza, Đerzelezov konj, učestvovanje Đerzeleza u novijim ratovima i njegovo strašno prikazivanje neprijatelju (simbolika); Đerzelez u predanju balkanskih naroda... (Andrićeva travestija//parodija, neistine u njegovom jeziku i književnoj opciji)...

CILJ: Cilj ovoga rada je naučno-istraživačkog karaktera na bazi legendi, predanja, epskih pjesama, apokrifa, vjerovanja, antropoloških studija (Zan Pol Ru, M. Eljades, i dr.); osvjetljavanje porijekla motiva i lika junaka Alije Đerzeleza i prenošenje osobina sa ovog junaka na druge junake (orijentalne i balkanske), odnos historijskog i nehistorijskog fenomena... Objašnjenje kultova, lutajućih motiva, obreda, vjerovanja, formiranja tradicije o ovoj mitološkoj (i apokrifnoj) ličnosti...

ZAKLJUČAK: Alija Đerzelez je epski i mitski prototip šamanskog vjerovanja o junaku **Hiziru** koji ubija Zmaja i oslobađa Prirodu od zlih sila//duhova (smjena zime proljećem – promjene u Prirodi)...

Na tezu o rasvjetljavanju porijekla, mitskog lika i popularnosti narodnog junaka **Alije Đerzeleza** i formiranje literarnog fenomena u okvirima tradicija nekih azijskih i balkanskih naroda, motivisan sam dvijema pjesmama u zborniku **“Sa londže zelene” Ljubiše Rajkovića**, a u komparativnom smislu i mnogim drugim pjesmama i legendama o ovom junaku. Zato će ovaj rad biti baziran na nekim centralnoazijskim mitovima (šamanskim vjerovanjima, protomongolskim i prototurskim), zatim na transformaciji ovoga lika i mita u vjersku tradiciju, iz stare epske tradicije i paganskih sistema), metodama komparacije i u kontekstu **epskih formula orijentalno-balkanske tradicije**.

Pristup ovoj temi (mitskoj temi) je osobitog naučnog značaja, prvenstveno što je motivistika o ovom junaku vrlo raširena ne samo kod Bošnjaka već i kod drugih naroda i raznih konfesija. Često je razumijevanje ovoga lika neprimjerno, oskudno, nepravilno, a često i preinačeno u travestiju (jezikom mržnje, etničke i kulturne diskriminacije – sve do kulturocida).

Dvije pjesme u knjizi **“Sa londže zelene”** Lj. Rajkovića imaju naslov: 1) **Marko Kraljević i Đerzelez Alija** (str. 47) i 2) **Đerzelez Alija i Tukulija ban** (str. 217).

U **prvoj pjesmi** narodni pjevač pjeva kako su se sastala četiri junaka (Kraljević Marko, Toplica Milan, Kosančić Ivan, Miloš Obilić) i kako razgovaraju ko bi mogao ubiti Aliju, jer taj bi “junak ponajbolji bio // nad Srbima i, pak, nad Turcima”. Naravno, poslije ogledanja snage, Marko, kao najjači, daje besu da će “tražit' Đerzelez Aliju”, pa kreće u potragu za njim i “kud god skita, za Aliju pita”. Tako **“Dođe Marko do polja zelena”** gdje zatiče “mlade čobanice” i pita ih da li je “kogod ovdje prolazio”, a one mu kazuju da je poljem prošao **“Strašan junak, milom Bogu fala”** (...), “on jahaše konja šarovita” i za njim **“sve šareno polje ostajaše”**. Djevojke kazuju da je junak uz planinu otišao – **“kažu da je Đerzelez Alija”**. Marko ide njegovim tragom, gdje “samo vidiš drvlje i kamenje” (stilska figura **interverzija**) // “vidiš jele i stijene b'jele” // (...), “tu se ležu vuci i hajduci” (...), “u planini zverke svakojake, // stoji cika orla i gavrana” // “a krive se trapasti medvjedi, // proljeću prisojkinje vile”. Marko ide tragom, traži Aliju i **nalazi ga pred pećinom kako spava**. Marko je “ugledao ledenu pećinu, // pokraj nje je jela razgranata, // a za jelom ugleda dorata, // kol'ko nogom u zemljicu tuče, // pod sobom je bunar napravo, // često dorat podvriskuje vriskom // da probudi svoga gospodara, // a **Alija pred pećinom spava**”... “Kad je Marko sagled'o Aliju” vidio je da mu “više glave jedno gvožđe bješe” i u tom momentu “Aliji se otiskoše ruke, // otište se gvožđe više glave, // pravo leti Kraljeviću Marku”, ali “Od gvožđa se Marko uklonio” i bacio

se Šarcu na ramena, jer **“Ovdje bitke ni mejdana nema”** (...) // **“Sva je sreća što se ne probudi”**. Marko se dobro uplašio, vratio se u Prilep, a da o tome **“ne zna zemlja ni zelena trava”**. Tamo ga je majka Jevrosima pitala što je neveseo. Majci je ispričao sve, kako je bilo i šta je bilo. Majka ga savjetuje da ne traži junaka Aliju, jer **“toga čela na junaku nije,** // ništa, sine, ostati ne može, // što ko radi, da se doznat' neće”, pa Jevrosima dodaje: **“to će doznat' Đerzelez Alija, // tražiće te po bjelome svijetu”**. Još mu majka savjetuje: **“brže traži Đerzelez Aliju, // sve mu, sine, po istini kaži”** (...) // **“život će ti, sine, pokloniti, // s njime ćeš se Bogom bratimiti, // braća biti za života svoga”**. Potom **“opet Marko putovati ode, // svuda skita, za Aliju pita, // no i Aljo za Marka pituje”**.

Pjesma kazuje dalje da su se sreli dva silna junaka, pa: **“Marko Alju pomoć navalio, // Aljo njemu bolje prihvatio”**. Alija Marka pita: **“Kako si mi, Kraljeviću Marko? // Ja te tražim zrakom i oblakom”** i još mu Alija govori kako je doznao da je Marko k njemu dohodio i da je htio da ga pogubi: **“htio jesi, no mog'o nijesi, // ja spavao, ti se prepanuo, kako ćeš se od mene budnoga?!”**... Alija mu veli: **“Bogu fala te se susretosmo, danas ćemo mejdan dijeliti”** (...) // **“jednome će zaplakati majka”**. U daljem tekstu pjesme **Marko govori Aliji: “mogu tvoje priznati junaštvo”**. To je i Alju milo bilo, pa govori Marku: **“Tebi, Marko, priznajem junaštvo // čim si meni po istini kaz'o”**. Još mu veli: **“Da s' nijesi ovako javio, // (...) ja bih tebe s glavom rastavio // ili bih ti moju poklonio”**. Ovdje su se **Marko i Alija pobratimili**: **“Tu se onda oni bratimiše // i ostaše vjerni pobratimi”**.

Tema pristupa ovoj pjesmi zahtijevala je ovakvu interpretaciju iz više razloga. U komparativnom smislu i Marko i Alija su dobri junaci. Međutim, Marko ima u svojem epskom karakteru više ljudskih osobina, **dok Alija Đerzelez ima u sebi više mitskog prostora i sadržaja**, više je **“natprirodan”** i nepobjediv. Kao da je sazdan od natprirodne materije, putuje planinama – tamo gdje su vuci, medvjedi i orlovi, spava pod jelom ispred pećine, ne boji se iznenađenja niti smrti – **besmrtnan je**. Pored ostalog, on je pravedan, dobronamjeran, čovjekoljubiv. Sve ove osobine čine **njegov mitski lik sličnim mitskom liku šamanskog centralnoazijskog junaka Hizira**, u turskoj mitologiji **H'z'ra/H'd'ra** (v. dalje).

Rajković je ovu pjesmu zabilježio od **narodnog pjevača i guslara Murata Kurtagića iz Rožaja**, tokom zadnje decenije minulog vijeka (v. Lj. Rajković: **Sa londže zelene**, str. 498).

Lik Alije Đerzeleza u ovoj pjesmi ima sve karakteristike mita, i to azijskog mita. Jasno se manifestuju njegove nehistorijske osobine, njegova **“povezanost”** sa Prirodom osmišljenom u kultovima **“o zemlji i zelenoj travi”**, u cvijetnom polju, boravku junaka u planini – pred pećinom ispred koje je jela, konju koji prepoznaje opasnost i čuva svoga

gospodara, konju koji ljudski misli, zatim oružju i divovskoj snazi, u shvatanju ljudskih osobina kod drugog junaka i potrebi **uspostavljanja harmonije** (bratimljenje) **između Prirode i Čovjeka**. Ova pjesma obiluje simboličnim slikama i leksičkom simbolikom koja, u latentnim sadržajima, čuva mitsku semiotiku i mitsku kulturu.

Lik Marka Kraljevića je realniji, mada su i na njega prešle neke mitske pojedinosti, prvenstveno njegovo shvatanje Prirode, shvatanje i savjeti njegove majke Jevrosime koja postupa u potpunosti po zakonima Prirode i usklađuje norme ponašanja u prirodi.

I u drugim pjesmama, lik Marka Kraljevića ima mitski karakter, što je posljedica transformacije mitskih osobina sa orijentalnih junaka, prvenstveno sa Alije Đerzeleza, na epsku ličnost Marka Kraljevića. Ove osobine su vrlo prepoznatljive, u komparativnom smislu, i kada bi se izuzele, onda bi od Marka ostao samo čovjek kao i svi drugi.

Mitske osobine formirane oko ličnosti Marka Kraljevića nikako ne potiču iz vremena prije dolaska Turaka na Balkan. One su orijentalnog karaktera, ne grčko-mediteranskog. Marko putuje po zemljama, postupa i misli kao orijentalni junak, ne nosi kalpak niti čelenku već brkove kao jagnje crno, nosi samurovinu i primitivno oružje (topuzina, konjski potkov, tojaga – kao Tale Ličanin, i sl.).

Komparativnim postupkom može se dokazati vrlo velika sličnost i bliskost ova dva lika.

Indikativno je da i Marko nije umro, da spava na planini ispod jele i da može da se probudi – kada zatreba. Sve je slično kao kod Alije – i ona sablja, i onaj konj, i planina... Marko spava negdje na **Urvini planini**, a to mora biti onaj planinski predio na kojem su sela **Urvič** i Jelovjane, nedaleko od goranskog sela Brod. U ovom kontekstu, indikativno je da **u predanjima i baladičnim pjesmama Goranaca** u oblasti cijele Šarplanine ima veliki broj tvorevina i o Marku i o Aliji Đerzelezu.

Druga pjesma o Aliji Đerzelezu, koju je zabilježio Lj. Rajković, jeste **“Alija Đerzelez i Tukulija ban”** (v. **Sa londže zelene**, str. 217). Ovo je poduža pjesma, a Rajković ju je zabilježio od **narodnog guslara i pjevača Mahita Binjoša Muminovića iz sela Raduhovce kod Tutina**. Nema objašnjenja (niti u fusnoti niti na kraju knjige) ko je bio Tukulija ban.

U pjesmi se pjeva o nekakvom banu Tukuliji koji šalje “knjigu” caru od Stambola i traži da car ubije Đerzelez Aliju, da mu pošalje Alijinu glavu, Aljova konja od megdana, i Aljovu **sablju adžemkinju**, a Tukulija će mu za to platiti “zahmediju”: “na đemiji zlatali džamiju, // a džamiju punu suha zlata, (...) // daću tebi **beliju** pšenicu, // hrani vojsku za **sedam godina**, (...) // daću tebi čohu venediju”... Sultan je vidio “šta mu bane piše”, pa se konsultuje sa pašama i vezirima koji mu savjetuju da “posječe Đerzelez Aliju” i da uzme ponuđene poklone. No se car zamislio:

“Da l' je majka rodila junaka // **ko bi njemu mog'o da dohaka**”. Muhur-sahibija nagovara sultana da “gradi knjigu” i da je pošalje Ćuprilić veziru, jer “Alija je stalno kod vezira // pa će njemu vezir odsjec' glavu, uzeće mu i konja i sablju”, da je car pošalje Tukuliji banu. “Knjigu” su poslali Ćuprilić veziru, ali kada je vezir vidio šta mu car piše “na oči mu suze udariše”. Alija, koji je bio pokraj vezira, pita ga “što prolivaš suze niz obraze” i šta car veziru piše u fermanu. Alija sumnja da neko cara “zaziva” na mejdan, pa se kune da će zamijeniti cara i da će “preći **sedam kraljevina**” i pohvatat “**sedam kralja**”. Na to mu vezir odgovara: “na tebe je katili fermana - // da ja tebi odsiječem glavu, // da u **Turkan** ispratim ti glavu”... Ćuprilić vezir govori da bi mogao Aljovu glavu zamijeniti, da posječe nekog drugog, ali ne može naći “konja od megdana” i “sablju adžemkinju”. Poslije tri nedjelje dana vezir poziva **bosanske junake**, bi li među njima našao nekoga sličnog Aliji (“**e da slike Đerzelez Alije**”). Ali pošto nije bilo “slike ni prilike”, vezir se je na “muke obreo”. Posjekao je nekog “momka serhatliju”, a to je, navodno, **bio sestrić Alijin – beg Ljubović**. Vezir je na “Alja viku učinio”, a trebala mu je i sablja i konj. Alija mu daje i “sablju adžemkinju i debela dorata”, **kojem govori** da razbaca “tuce tevabija” i da se vrati “ka odžaku mome”. **Konj ga je razumio**, pa tako i učinio. Vezir se je naljutio, te je Aljo ponovo dao dorata veziru i obećao da će pohoditi dorata kada saznade gdje je. Vezir je odveo dorata caru, a car je sve poslao banu Tukuliji, po čaušu Ibrahimu. No, kada je trebalo dati otkup, ban je Turke prevario, govoreći da **car “drži moju babovinu”**, zahtijevajući da mu car “pusti **Stambol babovinu, dedovinu Bagdad i Siriju** // il' nek meni na mejdan izide // pa ćemo se sabljom podvojiti”. Još je Tukulija “viknuo” na dželate, da posjeku Ibra i družinu, ali su se oni spasili i otišli “caru u Stambolu”.

“Ruke krši care od Stambola // (...) // Da je meni Aljo u životu, danas bi mi derman učinio”. Car je zatim pokupio paše i vezire “i imama Šehulji Isljama” pa ih pita “da l' da damo banu carevinu? // Jer, s njim nama ratovanja nema: **mi smo Bosnu jako rasrdili, posjekli joj Đerzelez Aliju**”. Paše i veziri su caru savjetovali da “Gradi ferman Ćuprilić veziru”, jer će on “čare učinjeti”. Ćuprilić vezir “ferman uči, a gleda Aliju”, koji pita “**Moj amidža, Ćuprilić vezire, // jesu l' opet jadi od sultana?**”... Alija je obukao **madžarske haljine**, pripisao “nešto sablje zardale” i pješke otišao do Tukuna grada. Kada je stigao kod Tukulije bana, “Diže glavu Đerzelez Alija; “Ja sam, bane, od **Alata grada**”¹, čuo je da je ban “nabavio **krilata hajvana** // koji **leti redom po planina, //**

¹ Može biti izmijenjeni toponomastički lik od **Altaj** (planina u Aziji). Narodni pjevač je ovaj geografski pojam shvatio kao **grad**.

baš ka' vila od jele do jele”... Alija je od bana tražio da caru vrati Aljova dorata, sablju adžemkinju i Aljovu glavu (u zobnici).

Blijedi Madžarin (Alija) kazuje banu da je “seiz dvanaest godina”, da će sići u banove ahare, uzeti dorata i “projahat ga niz **polje zeleno** // i vratit ga šehar sokacima”. Ban će ga, navodno, za to častiti “hiljadu dukata”. Kada je dorat ugledao Aliju, prepoznao ga je, “**na nozdrve mu izbiše plamovi, // i na zube ljute žarovnice**” (što su znaci zmaja)... Junak **Alija ovdje razgovara sa doratom**: “Moj dorate, moje desno krilo, // (...) Znaš, dorate, šta smo govorili”...

Pošto se Alija vratio projahavši dorata niz polje i sokake, ban traži da idu do crkve i da tamo crkvu okiti Alijinom glavom. Pošto su prošli **Jasiku planinu**, razigrali su poljem konje i tada je Alija “procmilio”: “Kurvin sine, Tukulija bane, // nije Madžer na doratu svome, // nego glavom Đerzelez Alija!” Alija mu je vratio “žalost za sramotu” i naplatio “sestričevu glavu”... Tad Alija “udari ga šakom u zatiljak” i zbacila ga u zelenu travu // (...) i uveza Tukuliju bana (...) // objesi ga o unkaš doratu” odnio ga “caru u Stambolu”... Sljedeći stihovi su vrlo indikativni: “Govore mu paše i veziri: “Nećemo mu glavu izgubiti, // **no sa njime tavnu napuniti, // neka leži dok mu je vijeka**”. Tako je rekao i Šehulji Isljam. Alija se naljutio “pa povuču krivu ćemerliju, // ode biti paše i vezire”. Tu je svima “odrubio glavu”, a zatim i Šehulji Isljamu. Alija je dugo ostao kod sultana.

“**Bane osta caru u zindanu**”, što bi mogao biti **simbol utjerivanja zmaja u pećinu**. Takođe su indikativni i stihovi: “Progovara Đerzelez Alija: // (...) **ja se opet Bosni vratit' moram**”. Car mu je davao “blago nebrojeno” i nudio mu da ga postavi za vezira”, “Ni to Aljo da mu primi neće”, već mu veli: “Samo, care, da mi besu dadeš // nikad više katal da ne stavljaš, da ne stavljaš katali fermana”.

Alija neće “blago nebrojeno” niti vezirstvo, jer mitskom junaku to ne treba.

Ova je pjesma zaista jedna od onih bošnjačkih epskih tvorevina najbolje vrste, kao što su i sve druge pjesme o Aliji Đerzelezu. Ovo je razlog da postavimo **tezu o ovoj neistorijskoj ličnosti** da je u liku koji je predmet pjesama, pripovijednih predanja, legendi o mjestima u kojim je centralni lik ovaj junak, u stvari transformisan lik **mitskog junaka Hizira**, porijeklom iz centralnoazijske (protomongolske) mitologije. Ovaj mit koji je **kod šamana** bio hiljadama godina stabilan, rasprostranjen po centralnoj Aziji, čak i dalje prema istoku, sjeveru i jugu (prema Kini). Nalazimo ga u antropološkim sistemima kod svih naroda koji gravitiraju šamanskoj kulturi. Na Balkan je ovaj mitski sistem dolazio zajedno sa Mongolima i drugim narodima još od prije nove ere, pa i kasnije sa Turcima i drugim kulturama Istoka. Kod balkanskih naroda ovaj mitski

junak transformisao se u druge ličnosti tako što su se njegove mitske osobine prenosile na novu ličnost, najčešće nehistorijsku. Te osobine prepoznatljive su u likovima mnogih junaka iz tzv. pretkosovskog i kosovskog ciklusa, u liku Marka Kraljevića, Miloša Obilića, Silnog Vlah Alije, a još više u liku Alije Đerzeleza. **Alija je najbliži Hiziru, a najopjevaniji je u Bosni, odnosno kod svih Bošnjaka**, jer je u izvjesnom smislu bio i **oličenje bošnjačke snage i borbe za slobodu**, bio je junak koji uvijek stiže tamo gdje je potrebno, gdje treba pobijediti i spasiti narod od zulumčara i osvajača.

Oko Alije stvoren je stabilan kult, ispjevano mnogo pjesama kod raznih balkanskih naroda islamske vjeroispovijesti. Sve bi se ove pjesme mogle **organizovati u jednu cjelinu**, što bi bio razlog da se postavi **teza o jednom velikom epu o Aliji Đerzelezu**. Veza među ovim pjesmama je čvrsta, posjeduje svoje **epske formule – od svoje epske etimologije i mita do junačke pjesme u kojoj se miješaju nehistorijsko i historijsko (mit i stvarnost)**. **Historijsko je uvijek kazano figurativnim formulama** (metaforama, hiperbolama, alegorijama, epskom deskripcijom, simbolima, slikama). **Sadržano je u semiotici epskog jezika mitskih leksičkih struktura i sadržaja kojima je mit bio stara tema.**

U ovoj pjesmi o Aliji Đerzelezu sve je mitsko, iz mita transformisano na Bosnu i njen opstanak u događajima zadnjih nekoliko stoljeća. Jedan junak tipa i lika Alije Đerzeleza bio je potreban epici sa temom odbrane Bosne. Tu je Alija ulazio u historiju.

Mnoge sintagmatske poetske (epske) strukture u ovoj pjesmi sadrže značenje mitskog porijekla i “domovine” ovoga mita. Takva je, na primjer, struktura **adžemkinja** (sablja) što upućuje na persijsko porijeklo ovog poetonima. I **simbolika broja sedam** dolazi iz sistema simbola brojeva centralnoazijskog porijekla (sedam godina, sedam kralja, sedam kraljevina). Ovoj mitskoj komponenti pripadaju strukture (lekseme) bionimskih sadržaja, zatim lekseme u funkciji naziva zoonima i mitoloških bića (vile), kao i stihovi tipa “na nozdrve mu izbiše plamovi”, “i na zube ljute žarovnice”, “baš ka’ vila od jele do jele”, “nabavio krilata hajvana”, stavljanje neprijatelja (Tukuliju bana) u tamnicu (utjerivanje zmaja u pećinu), Alijina snaga i upotreba ljudske pameti i prirodne energije.

Svi ovi epski elementi, koje sadrži nehistorijska ličnost Alija Đerzelez, prenijeti su u sadržaje Bosne i Bošnjaka – u historijsku mapu viševjekovne borbe za opstanak. Bošnjaštvo je, ovom epskom simbiozom i transformacijom, obuhvatilo i etimološku semiotiku imena **Alija** i njegove epske odrednice **Đerzelez**. Ovi pojmovi postali su simboli i metafore za etnonime Bošnjak, Bošnjaštvo, Bosna...

Teza o mitskom porijeklu nehistorijske ličnosti Alije Đerzeleza potvrđena je i u priči “**Legenda o Aliji Đerzelezu**” koju je u selu Melaje

na Pešteri zabilježio profesor Ramiz Šaćirović, krajem zadnje decenije XX vijeka. Sve je u ovoj priči mitološko: junak Alija Đerzelez, njegov konj i njegovo koplje, aždaha u jezeru, djevojka koja stoji pored jezera – žrtvovana da je aždaha proguta, razgovor Alije sa djevojkom, način ubijanja aždaha i u ovom kontekstu nazivi pojedinih imena mjesta na Pešteri: **Krnja jela** (brdo), **Reževiče** (ime sela), **Točilovo** (potes), **Harap** (potes), **Melaje** (ime sela), i sl. Priča je prvi put objavljena u udžbeniku “Bosanski jezik i narodna tradicija” u Tutinu 2004. godine i u udžbeniku “Mostovi” – čitanka za deveti razred, u Prištini 2005. godine (za nastavu na bosanskom jeziku na Kosovu).

Ova priča o Aliji Đerzelezu i ubijanju aždaha spada u onu vrstu narodnih umotvorina koje nazivamo **legende o mjestima**. U njima se pripovijeda kako je postalo ime nekog mjesta, a najčešće se vezuju za neki boj koji je Alija vodio protiv neprijatelja ili neke natprirodne sile; zatim za sablju kojom je Alija rasjekao neku stijenu pa tu potekla voda (orijentalni kult vode); za Alijina dorata čije se stope (kopita) poznaju na nekoj ploči, itd.

Sandžački književnik Ragip Sijarić zabilježio je nekolike priče o Aliji Đerzelezu, i objavio u knjizi **Toponimija Bihora u sjećanju i pripovijedanju**, Prizen, 2005. godine. Dvije priče zavređuju osobit pristup. U jednoj se pripovijeda kako je Alija došao u selo Godijevo, u Bihoru, i kako je, u gornjem dijelu sela sabljom rasjekao jednu veliku stijenu te je iz nje poteklo vrelo studene vode. I sada između ove dvije stijene, koje kao da su od jedne rasječene, teče voda koju nazivaju **Studenac i vezuju ga za Aliju Đerzeleza**. Ovaj se studenac nalazi odmah više kuća mahale Pepeljak². Za ovo vrelo vezano je i ime djevojke zlatne kose (kao vila) čije je ime bilo **Sojka** (zoonim u funkciji imena). Na predjelu Godijevski krši ima nekoliko pećina, u kojima, po narodnom predanju, žive zmajevi i nekakve velike zmije, koje jedino Alija može da pobijedi. A dalje, prema Ostronoši, kod vrela **Dobra voda**, po pripovijedanju mještana, borave vile. Čak pričaju, da ih je i književnik Ćamil Sijarić ovdje viđao i zaticao kako češljaju zlatne kose zlatnim češljevim. Etimoni ovih priča vrlo su bliski onima kod **šamana**, u zemlji iza Altaja, kao na primjer o onim pričama **o djevojkama pored jezera koje su se pretvorile u labudice**.

U ovim krajevima rasprostanjen je i **kult breze**, koje na ovim tere-nima rastu u izobilju. Drvo breze se ne smije sjeći bez potrebe, ono se čuva kao amajlija (drvce ušiveno u dio odjeće), od kore breze prave se lile i pale uoči Petrovdana, sa zapaljenom lilom posjećuju se domaće-

---

² U Sandžaku ima veliki broj mikrotoponima u čijem je semantičkom polju ime Alije Đerzeleza (Pećina Alije Đerzeleza, put Alije Đerzeleza, Stope konja Alije Đerzeleza, Izvor Alije Đerzeleza...).

planinke koje spravljaaju “bijeli smok”, lilač (motka – brezova) zabada se u vrt – da otjera duhove i sve ono što može da uništi usjeve...

Ovaj segment apsolviran je kao potvrda o pripovijedanju, vjerovanju i kultovima koji podsjećaju na one **šamanske**. U narodnim pričama se često čuje sintagmatska struktura “**bijelo sunce**” što je dio kultura naroda centralne Azije i naroda dalje prema sjeveru (v. Žan Pol Ru, Religija protomongola i prototuraka).

Ragip je zabilježio i jednu vrlo zanimljivu priču, o Aliji Đerzelezu, vezanu za događaje u Sandžaku tokom Drugog svjetskog rata (1943. godine, u vrijeme paljevine Bihora). Pripovijeda se kako su četnici Pavla Đurišića i Rada Korde napali Bihor, ubijali i palili sve do Dašče Rijeke i Kruščice. Tada, u sudbinosnom trenutku, narodu koji bježi, stiže **Alija Đerzelez – u zelenom odijelu i na zelenom konju**. Kažu da su to ljudi vidjeli, kako je donja vilica Alijina konja bila naslonjena na Godijevsko brdo a gornja je bila u oblaku. Kada su ovo četnici vidjeli, razbježali su se i pobjegli iz Bihora, skačući u Lim i utapajući se u nabujalaj vodi. To je nehistorična komponenta ove priče, a njen historijski epilog je drugačiji. Naime, više sela Dašča Rijeka, na visokim brdima, četnike je dočekao sa grupom boraca mještanim **Salko Škrijelj** i pobio pobešnjele “jurišnike” i italijansku artiljersijsku posadu. Front je ovdje bio razbijen i četnici su bezglavno bježali, skačući u nabujalu vodu Lima.

Narod je ovu pobjedu nad neprijateljem vezao za pomoć sa strane Alije Đerzeleza, što svjedoči o velikoj popularnosti ovoga mitskog junaka, kao i o još produktivnom epskom stvaralaštvu kod Bošnjaka, dakle onom homerskom, što su potvrdili i mnogi naučnici i drugi istraživači u ovom dijelu Balkana.

Vrlo je indikativna pjesma “**Đerdelin Alija**”, zabilježena u Gori na Šar-planini, na lokalnom dijalektu. To je kraća pjesma **bugarštičke strukture** i nejednakog broja stihova (ima ih svega 23). **Bugarštice** inače u usmenoj književnoj tradiciji Bošnjaka u Gori imaju svoju specifičnost kao književne usmene tvorevine, čime **teza o porijeklu bugarštica** postaje diskutabilna, posebno ona Valtazara Bogišića koji ih je smještao u kontekst književnih tvorevina Dubrovnika i Kotora, pripisujući im “viši stilski nivo” u odnosu na deseteračke pjesme, drugačije porijeklo i tematiku. Uz sve poštovanje dosadašnjih naučnih pretpostavki, ipak o bugaršticama nije sve rečeno, jer prave bugarštice (baladične sadržine) nalazimo u književnoj tradiciji stanovništva sve tri šarplaninske regije (kosovskoj, makedonskoj i albanskoj) – kod stanovništva čije je geografsko ime Goranci, kao i kod stanovnika Župe i Prizrenskog Podgora.

U pjesmi, koja je predmet ove diskusije, pjeva se kako je **Alija Đerdelin** zavolio djevojku “od daleko”. Alija je sakupio dvije stotine svatova i devet bajraktara. Nevjestu su stavili na “**belogo konja**”. Usput

im je dunuo silan vjetar, podigao nevjesti crven duvak, svatovi u oči je pogledaše, a Alija spusti glavu. Kada su stigli junakovim dvorovima, nevjestu su dočekale tri zaove, rekavši: "...slezi, **šarena manesto, vo srebrna tepsija**", a ona im je odgovorila: "Ne vi **slizam**, niti ve **poljivam**, // dur ne mi viknete Đerdelin Alija. // Će de ti je, Đerdelin Alija, denešneto ruo, // srmeno vermelve i svilena košulja?"

Pretpostavlja se da je ova pjesma bila mnogo duža, pa je kazivač nije znao cijelu ili je prvobitna varijanta zaboravljena. No, i ova varijanta pruža dovoljno argumenata o svojoj mitološkoj sadržini i mitskom značenju. Ono što je u pjesmi aktuelno, njena tema, motivi i njene stilske formule (metafore i simboli, alegorije i aluzije) su mitološke stilske konotacije i mitološkog poetskog govora.

U usmenoj tradiciji šarplaninske govorne izoglose veliki je broj ne samo stihovanih struktura već i proznih, osobito onih vezanih za neki lokalitet (stijenu, studenac, obred, i sl.). U tradiciji ovoga stanovništva je da se svake godine, šestog maja, proslavlja narodni praznik **Đuren**. To je, u stvari, dan kada se, uz bogat paganski ceremonijal, proslavlja promjena u prirodi – odlazak zime i dolazak proljeća. Sav ceremonijal, onaj paganski i primitivno-dramski, posvećen je cvijeću i božanstvima koja po vjerovanju žive u prirodi (u šumama, poljima, na planinama). Pjesme i cjelokupna retorika posvećene su proljeću, cvijeću, prirodi, panovske su sadržine i ditirambskog karaktera, bukolike i pastoralne sadržine. Nemaju hrišćanski vjerski karakter, pa se isključuje da su posvećene **hrišćanskoj varijanti o sv. Đorđu, jer je i sam Đorđe apokrifan i iz aziskog mita i apokrifne književnosti transformisan je u hrišćanskog vojnika-sveca**. Zato je teza od strane crkvenih krugova o sv. Đorđu neodrživa. Neodrživo je i njegovo kapadokijsko porijeklo i njegova vjersko-hrišćanska funkcija.

Praznik **Đuren** ne proslavlja se samo u Gori, Župi, Prizrenskom Podgoru, već i kod Bošnjaka u Sandžaku, i kod Bošnjaka u drugim krajevima. Proslavlja se čak i u sjeveroistočnim krajevima Turske, kao i kod nekih drugih naroda vezanih za rustikalnu i pastirsku egzistenciju. U Turskoj se tako i naziva – **Đuren**, dok se kod Bošnjaka naziva **Aliđun** (ali ne pada u isti datum, već kasnije). Ceremonijal je vezan za prirodu, sa elementima flore i faune, pastoralno-ditirambskog je karaktera.

U ovom kontekstu, potrebno je apsolvirati tezu o **Đurenu (Đurdevdanu)** kao o **bogumilskoj narodnoj manifestaciji kod nekih balkanskih naroda**. Vizantijska crkva je nastojala da ovaj **bogumilski kult** izbriše iz svijesti naroda, ali nije mogla, zbog njegove utemeljenosti i rasprostranjenosti, pa je glavnog junaka preimenovala u hrišćanskog sveca-vojnika, a cjelokupni mitski materijal (legende, predanja, vjerovanja, porijeklo, društvenu ulogu) hristijanizovala je.

Potpuno argumentovano se može reći da je ovaj mit putovao, sa **bogumilskim učenjem**³, sa Istoka (i istoka) prema zapadu – preko Vizantije prema Balkanu i dalje prema Zapadnoj Evropi. Ovaj mit je u Vizantiju i u Evropu stizao i sa narodima koji su se iz centralne Azije kretali prema zapadnim zemljama (prvenstveno sa Hunima, Tatarima, protomongolima, prototurcima, Bugarima, Osmanlijama, i dr.).

Balkansko bogumilstvo skoncentrisalo se u oblastima Rodopa, Šarplanine, sjevernog dijela Prokletija (up. nazive mjesta Dragovica, Dragaš, Dragobija, Dragodan, Dragačevo i dr.) i dalje preko dinarskog planinskog sistema u Bosni i Hercegovini, pa još dalje prema zapadu Evrope (patereni). U Bosni i Hercegovini najviše je bilo utemeljeno, a tako je u rodopskim i šarplaninskim areama, kao i u Sandžaku, u oblastima Stare planine (Balkana). Ovdje su još i do danas očuvani **bogumilski kultovi**, tipovi folklora i obreda bogumilskog značenja, narodne umotvorine bogumilske sadržine, oponencija prema hrišćanskim kultovima i učenjima. **Monah Bogumil**, u **Žitiju o sv. Savi**, govori o oponenciji bogumilske populacije krajem 12. i početkom 13. vijeka prema hrišćanskom učenju i obredima, kao i prema Nemanjićima koji su bili eksponenti hrišćansko-pravoslavne vizantijske opcije vjere. Monah Bogumil govori da je i **Sava Nemanjić** bio vrlo rigorozan u progonu bogumila i iskorenjivanju ove narodne vjere (jeresi). Zato se može reći da su bogumili bježali u planinske krajeve, dalje od ruke Nemanjića (sveštenstva i plemstva) i tamo čuvali svoje običaje, obrede, tradiciju, i svoj **Đuren//Đurdevdan**.

S obzirom na progone bogumila od strane Nemanjića i drugih balkanskih vlastodržaca hrišćanske opcije, desilo se da su baš bogumili prvi imali razloga da prihvate islam (dolaskom Turaka, ali i prije), jer je bogumilstvo imalo puno dodirnih elemenata sa islamskim učenjem. Dakle, potvrđuje se teza da je primanje islama na Balkanu bilo rezultat dobre volje i shvatanja oslobađanja od nemanjićkih tortura, osvajanja i “odsijecanja jezika”.

Poznata je **ikona sa sv. Đorđem** koji ubija aždahu pored jezera, da bi spasao djevojku koju su žrtvovali stanovnici nekog kraja. Sadržina ove ikone identična je **apokrifnoj legendi** poznatoj iz srednjovjekovne (hrišćanske) književnosti, u kojoj se pripovijeda kako je u nekom jezeru živjela aždaha i narodu toga kraja činila velika zla. Sv. Đorđe je tuda prolazio, na konju, i poslije saznanja zašto pored jezera stoji lijepa djevojka, koja je bila careva kćer, ubija veliku aždahu i spasava narod velikog zla. Svakako, i legenda i ikona imaju hrišćanski idejni cilj. Legenda je, u stvari, **hristijanizirani mit o junaku koji ubija aždahu**, odnosno mit o borbi dobra protiv zla – **stari šamanski mit** o borbi u prirodi i smjenama

---

³ Manihejstvom...

godišnjih doba. Ovom apokrifu slična je i ona legenda zapisana na Pešteri. Njihovo porijeklo je, svakako, šamansko, centralnoazijsko (o kojem u svojoj knjizi govori i antropolog Žan Pol Ru).

Vrlo je indikativno da i sve **romske grupacije**, dakle cijela **romska populacija u svijetu**, proslavlja Đurđevdan. Takođe se može postaviti **teza da oni ovaj praznik nisu prihvatili dolaskom među hrišćane već su ga donijeli iz svoje stare azijske postojbine**, a staro ime promijenili uzevši ime iz glosarija naroda sa kojima su se miješali. Zadržali su stare kultove, folklor, usmena predanja...

Kod Bošnjaka u Sandžaku, više nego kod Crnogoraca i Srba, proslava Đurđevdana i Aliđuna je još u staroj (paganskoj) funkciji. Osobito je ispoljen **ceremonijal posvećen kultu cvijeća, vode, drveta, djeteta**, jagnjeta i jareta (stavljanjem vijenca cvijeća oko vrata, bojanje ovaca raznim bojama, čak i bojanje jaja, dječje kose; uzimanje specijalnih jela za ovu priliku, odlazak u prirodu, kultno pjevanje i igranje, kulturna praznična retorika (pozdravi, čestitke, iskazivanje želja), razmjena poklona...

U Sandžaku postoje mnoga mjesta o kojima se “ponešto” pripovijeda. Ti sadržaji, često samo retoričkog karaktera, vezani su za **Aliju Đerzeleza** i neki događaj. Kod sela Koniče, blizu Tutina, na Pešteri narod kazuje da postoji **Put Alije Đerzeleza**, kojim je navodno ovaj junak nekada prolazio braneći narod od neprijatelja. Neki ovaj put izjednačavaju sa onim **Carskim drumom**, o kojem je pisao i Ćamil Sijarić u svojim romanima i pripovjetkama. Ovaj se put pominje i u nekim sandžачkim epskim pjesmama.

U ovom kontekstu zabilježio sam, da sam u okolini Tutina, kod sela Batrage, sretao čovjeka obučenog u **zeleno odijelo** – od glave do pete. Rekli su mi mještani da on to **oponaša Đerzelez Aliju**. Smatra se **da se Alija uvijek pojavljuje u zelenom odijelu**, u šumama i oko voda (studenaca, jezera, rijeka), u planinama i kod pećina, da njegov dorat leti, razumije govor svojeg gospodara, neprijatelja udara čivtetima (zadnjim nogama), ujeda...

Đerzelez Alija je često, sem borac protiv neprijatelja, i sevdalija. Njega odlikuju i junaštvo i ljepota. Djevojke ga u pjesmama pominju, prizivaju, očekuju, svojeg dragog porede sa Đerzelezom, i sl. Zato o Đerzelezu ima i lirskih tvorevina (ljubavnih pjesama, sevdalinki)...

U svima ovim pjesmama Alija je prisutan samo kao nevidljiva ličnost, kao fikcija, neko ko se čeka i ko će doći.

Ima još jedna vrlo indikativna epska pjesma o Aliji Đerzelezu i njegovom junaštvu i karakteru. To je poznata pjesma u “Antologiji narodnih junačkih pesama” koju je priredio Vojislav Đurić (Beograd, 1954. str. 322). Naslov pjesme je “**Đerzelez Alija**”. U njoj se epskim desetercom “pripovijeda” kako “u po Bosne, **posrid** Sarajeva” Alija Đerzelez

(“mlado momče”) **pije vino** i nazdravlja doratu, govoreći mu kako će “Sutra (...) putovati **priko** Romanije” jer su tamo Starina Novak i “ne-jaki” Grujica napravili čardak i na drumu prostrli divan-kabanicu i o jelu ćordu obesili, pa ko god tuda prođe mora da “daruje” ćordu Novakovu sa jednim do deset dukata i da se ćordi pokloni.

Alijin razgovor sa doratom slušao je Grujica, koji bijaše sišao u Sarajevo da nabavi “praha i olova”.

Alija je iz Sarajeva pošao, preko Glasinca, prema Romaniji. Kada je došao do mjesta gdje je bio čardak Starine Novaka, prošao je a nije platio “drumarinu” niti se poklonio Novakovoj ćordi. Alija se učinio kao da spava, pa mu Grujica “ufati za disgin dorata” i povede ga preko Romanije. Pošto se Alija probudio Grujicu je “sa zemljom sastavio”, pa nastavio dalje da putuje. Tako je učinio i sa Malim Radojicom, a treći put i sa Starina Novakom. Novak se, zatim, moli Aliji da ih sve trojicu pogubi na Polju **Drinovu** (na Drenovom polju), da ih ne nosi “o unkašu” u Sarajevo gdje će biti mučeni. Međutim, Alija im poklanja živote, ali pod uslovom da se zakunu da Aliji više neće na put izlaziti (“kad izade Đerzelez Alija // da mu na put nećeš ishoditi”). Tu je Alija “Sve trojici oprostio ruke, // Đerzelezu ruke poljubiše // (...) // Od' Alija drumom širokijem”...

Cijela pjesma je jedna razvijena metafora za Bosnu čija je snaga i duševnost simbolizirana u liku Alije Đerzeleza. **Alija je i u ovoj pjesmi junak mitskog karaktera:** njegova snaga, mladost, korpulencija, njegov mač, dorat koji razumije govor gospodara. On pije vino kao dobar junak (ne smeta mu pripadnost islamu); on je “vječiti” putnik – na konju i spava. Uvijek je u prirodi: putuje poljem zelenim, putuje kroz zelenu šumu (jele zelene)... Sličan je vremenu i prirodi, boravi u prirodi.

Narodni pjevač ga je vremenski transformisao i “spojio” sa Starinom Novakom, Grujicom i Malim Radojicom...

U ovoj pjesmi Alija je zaštitnik pravde, ukrotitelj zla, zaštitnik putnika. Posjeduje iste osobine kao i u drugim usmenim tvorevinama. Sve su te **osobine mitske semiotike.**

U kontekstu diskusije o ovoj pjesmi, u kojoj je opjevano junaštvo i plemenitost Alije Đerzeleza, kao najljepša metafora za Bosnu i Bošnjake, potrebno je ukazati i na neke književne tvorevine i zlonamjerne insinucije nekih pisaca. Ovdje je prvenstveno riječ o **Ivu Andriću** i njegovoj pripovjetki **“Put Alije Đerzeleza”**. Andrić je, u mreži svojeg porijekla, etničke nedefinisanosti i političkih projekata, napisao ovu priču u posebnim okolnostima i sa posebnim ciljevima. U stvari napisao je nešto što se može definisati kao travestija, parodija, aluzija na lik mitskog junaka Alije Đerzeleza gdje je na najperfidniji način izokrenuo istine o ovom junaku i narodima kojima ova priča čini dio mita. Osnovna namjera pisca

Andrića uperena je ne samo na izopačavanje svega što je Bosna, Bošnjaštvo, bošnjačka tradicija, kultura, jezik, vjera. Iako je lik Alije Đerzeleza prešao vjerske i etničke granice, Andrić ga je locirao u Sarajevu, u srcu Bosne, i karikirao sve njegove pozitivne osobine (plemenitost, dobrotu, junaštvo, humanost, ljudske prostore, borbu protiv zla, multietničku i multireligioznu pripadnost, i sl.).

Ivo Andrić⁴ je bio i kao čovjek i kao pisac motivisan mržnjom prema Bosni i Bošnjaštvu, pa su i njegovi književni produkti rezultat te mržnje i pakosti. Iz svake njegove rečenice vri mržnja, i on ne umije da napiše djelo a da u njemu ne ispolji svoju pakost prema Bosni i Bošnjacima. On je pisao o ćuprijama, ali ih je sam lomio i motivisao kasnije generacije da ih lome po onom projektu kako je slomljen veličanstveni Most u Mostaru. Rezultati njegove ideološke literature i njegove filozofije su spaljena Bosna i genocid.

Alija Đerzelez je mogao poslužiti dobrom piscu samo kao uzor čistote junaštva i plemenitosti ljudskog karaktera. Međutim, Ivo Andrić je postupio ne kao pisac već kao velikosrb – po modelu paradoksa i parodije napravio je literarni pamflet i šlagvort nacionalistima za etnička čišćenja.

U knjizi **“Religija prototuraka i protomongola”** francuski antropolog **Žan Pol Ru** razmotrio je, pored brojnih mitova i vjerovanja centralnoazijskih naroda, zaaltajske grupe, **šamana** i drugih etničkih grupa prema Sibiru, pa i jedan vrlo indikativan mit o junaku koji svakog proljeća progoni zmaja i utjeruje u pećinu gdje ovaj simbol zime boravi sve do naredne promjene u prirodi. Ovaj mit bi se mogao ovako sažeti i shvatiti, mada on ima i opštenarodnu komponentu, pagansku, mitsku, bajkovitu, biološku; dio je i mita o ljudima, zemlji, vremenu, buđenju u prirodu, te o tzv. **“bijelom suncu”** u kontekstu drugih vjerovanja centralnoazijske i sibirske grupe naroda. Ovaj veliki mitski sistem raširen je po svim zemljama Azije, ima svoje komponente u mitskim sistemima Kine, Japana, Mandžurije, Indije, pa čak i sumerske narodne tradicije (što je prepoznatljivo, na primjer, u epu **“Gilgameš”**).

Mitovi, vjerovanja, tradicija iz centralnoazijske “domovine” širili su se prema zapadu Azije i dalje prema Evropi, a nosioci ove stare civilizacije i njenog mitskog sistema bili su narodi koji su se kretali prema zapadu (prema Balkanu, zatim prema sjeverozapadu – prema zemljama slovenske tradicije, i dalje). Mogli su to biti Huni, Avari, Tatari, Mongoli, Seldžuci, Kumani, Bugari, i mnoga druga plemena u nizu hiljadugodišnjih seoba. U kontekstu ovoga rada, seobe naroda tokom Staroga i

---

⁴ Up. M. Rizvić: Ivo Andrić – studija; up. moj tekst: Neistine u književnom djelu “Selam”, Prizren, 2000.

Srednjega vijeka su tema velikog obima i predmet historije, dok je glavni predmet našega rada **mitski sistemi i tradicija** koji su se kretali u okvirima civilizacija i transformisali se u vjerovanja i kultove naroda balkanske zajednice, gdje su postajali dio vjerske i književne tradicije i gdje egzistiraju i do danas u različitim formama i stepenima, gdje su transformisani u drugačije kultove, obrede, nehistorijske likove pa čak i neke osobine mitskih junaka dodavane i transformisane na historijske ličnosti.

Mnogi mitski sadržaji, kultovi, mitske ličnosti prelazili su sa istoka prema zapadu preko vizantijskog kulturnog i hrišćanskog prostora, pa su ovdje, pod snažnim utjecajem crkve, bivali hristijanizirani i modifikovani u hrišćanske kultove, obrede, vjerske priče i legende o svecima i čudima koja su oni navodno činili boreći se za vjeru. Neki dijelovi starih mitova bili su zabranjivani i definisani kao apokrifna usmena ili pišana tradicija.

U djelu “**Religija prototuraka i protomongola**” **Žan Pol Ru** s osobitim naučnim interesovanjem studirao je jedan centralnoazijski mit, i mitski sistem, čija je centralna ličnost junak **Hizir**. Sažeto prepričano, i shvaćeno, **Hizir (ili H'z'r)** je centralna ličnost ove bajkovite mitološke teme. To je, u narodnoj tradiciji junak neizmjerne snage i veličine, vrlo sličan Gilgamešu, a sličan mu je i po stepenu razuma, ako se tako može uslovno reći. Hizir vodi borbu, u prirodi, protiv “strašnog” zmaja, pobjeđuje ga i zmaj bježi u pećinu. Ovdje se, svakako, prepoznaju mitska alegorija, simbolika i aluzija. Jer su u ovim mitološkim likovima i njihovoj međusobnoj stalnoj borbi prepoznatljivi fenomeni prirode i odnosi u prirodi – u njenom klimatskom i biološkom znaku, u promjenama u prirodi i čovjekovoj zavisnosti od prirode.

I Hizir i Gilgameš su inkarnacija Prirode, njene energije i vječite borbe dobra protiv zla.

O ovim mitovima studije i analize možemo naći i kod drugih antropologa, kao na primjer kod **Mirče Eljadesa** (v. **Istorija vjerovanja i religijskih ideja, I, II, III**), i dr.

U sistemu hrišćanske vjerske tradicije mitske osobine Hizira prenijete su na junaka-ratnika **sv. Đorđa (Kapadokijskog)** koji ubija aždahu i spasava carevu kćer (negdje, kod nekog jezera). I sv. Đorđe i cijela priča su nehistorijske formule (vjerske i književne), dakle apokrifne. Poznato je da je ovaj apokrif u srednjovjekovnoj hrišćanskoj paradigmi bio vrlo čitan, transponovan u književnu formu (hagiografiju) i ikonu. Međutim, ona je više bila “čitalačko štivo” **bogumila** nego ofisijelne pravoslavne crkve. Ova legenda o sv. Đorđu bila je vrlo rasprostranjena i stabilna u rustikalnim sredinama i najviše vezana za egzistenciju populacije u kojoj su poljoprivredni radovi i stočarstvo bili način egzistencije. Zato se ovaj mitski, odnosno hrišćanski, kult tamo i stabilizovao i sačuvao čak i do danas kao **Durđevdan** ili **Đuren**. Ovaj obred čuva se i kod hrišćana, i

kod muslimana, i kod svih grupa romske populacije. U gradovima je skoro nepoznat ili sasvim na periferiji nekog narodnog obilježavanja. Vrlo je indikativno da se ovaj mit čuva i kod nekih narodnih grupa u Turskoj, u sličnoj i djelimično razlikovnoj formuli.

Mitovi, bajke, legende, kao i mnogi drugi oblici sa Istoka kretali su se i prema zapadnim zemljama, tokom ranijih mitskih civilizacija. U ovom kontekstu su i mitska “zračenja” iz pradavnih vremena o zmajevima, vilama, aždahama, zmijama, junacima-polubogovima, carevima i njihovim sinovima, o čardacima ni na nebu ni na zemlji, o oblacima, kišama i poplavama velikih razmjera, o porijeklu naroda “iza dalekih mora i planina” koji su ovamo dolazili “**skačući s kamena na kamen**”, itd.

Može se zaključiti da je mit o Hiziru, ulazeći u hrišćanski vjerski korpus, transformisan u **apokrifnu ličnost sv. Đorđe**, dok je kod islamske populacije transformisan u nehistorijskog junaka Aliju Đerzeleza – ličnost vrlo popularnu u usmenoj narodnoj tradiciji (priča, epska pjesma, čak i lirska pjesma).

Kod Turaka je evidentan lik narodnog (mitskog) junaka **H'z'r // H'd'r** (zarež stoji umjesto poluglasnika karakterističnog za turski fonološki sistem). Predanje, obredi i usmeni književni korpus formirani oko ove ličnosti u potpunosti su adekvatni sa bošnjačkim predanjem o Aliji Đerzelezu.

Na ovom mjestu se može reći da je jedino **Ivu Andriću** ovaj mit bio nepoznanica, te da je samo Ivo mogao da napravi parodiju ne samo na Aliju Đerzeleza, već i na mitsku ličnost sv. Đorđa, i na cio mit o Hiziru, odnosno i o onome mitu o Gilgamešu. Digresivnost ovoga zapažanja je opravdana.

Tragovi ovoga mita mogu se primijetiti u latentnosti priča o pejsamberima (poslasticima) u islamskom vjerskom sistemu. Vještijim pristupom neke osobine se mogu “pronaći” i kod ličnosti **Uzair//Uzeir**, a još više u ličnosti **Ejup//Ejub** (v. knjigu “**Mu'džize vjerovjesnika**” (**Abdu-l-Mun'im El-Hašimijj**)).

Interesantna je tematska komponenta o tome “**kojem narodu**” **pripada Alija Đerzelez**, a iz ovog korpusa i njegovi **dvojnici i protolikovi**. **Gdje se, navodno, rodio ovaj junak, gdje ratovao, i gdje je umro**. Odgovor je, da su sve ovo epske nepoznanice i epska univerzalnost ovoga lika. Neki istraživači u domenu bošnjačke epike vezuju ovoga junaka za Sarajevo, drugi za Doboj i Maglaj, dok neki za Sandžak (za Pešter) i sl. Ovaj junak vrlo je česta ličnost u epici Albanaca (uglavnom Sjeverne Albanije, one islamske vjeroispovijesti) i posebno kod Albanaca Kosova i Crne Gore (Plav, Gusinje). Kod Albanaca se ovaj junak naziva **Alija Đerdelezi**. U ovom prezimenskom liku prepoznaje se antropološka struktura **Đerd Elezi**, te se pripovijeda da je ovaj junak porijeklom Albanac katolik **Đerd**, dakle **Đorđe**. To je onaj sv. Đorđe, čiji je arhetip mitski junak **Hizir**.

Alija Đerđezi je i u albanskoj narodnoj tradiciji junak sa istim osobinama kao i kod Bošnjaka: junak-putnik, dobroćudan, inkarnacija prirode, alegorija i simbolika, simbioza promjena u prirodi i čovječjih osobina.

Analogno ovoj rasprostranjenosti kulta o ovom mitskom junaku je i predanje koje se čuva kod **Bošnjaka šarplaninske epske tradicije**. U korpusu ove populacije, okružene albanskim etničkim zajednicama, vrlo je stabilan kult o **Đurenu**, obredi i običaji vezani za narodni praznik **Đuren** i za kompleks vjerovanja o junaku Aliji. U književnom fondu Gore i Župe zabilježen je veliki broj umotvorina o Aliji Đerzelezu: ostataka epskih pjesama, lirskih pjesama baladičnog tipa, legendi i drugih retoričnih vrsta. Narodni obred **Đuren** u ovoj zaklonjenoj oblasti vrlo je popularan i stabilan.

U knjizi **“Štit od Zlata”** (izd. “Alem”, Priština 2006), u priči **“Zvijezde nad Vracom”** (str. 166), dr. Ferid Muhić pominje **“Veliki praznik Hidrilez, u Dragašu”**, u Gori, na Šar-planini. U ovom diskursu Ferid govori o ljubavi Hamze i Fatime, koja je ušla u narodnu pjesmu koja se i danas pjeva u Gori. Za Hamzu se u pjesmi veli da je u svilenu maramicu **“stavio najmirisnije planinske trave”** i namijenio Fatimi. Ovaj veliki praznik je svakako **Đuren**, koji se u Gori proslavlja 6. maja svake godine, dakle, kao početak proljeća i promjena u prirodi.

Sve je ovo u kontekstu **mitološkog lika Alije Đerzeleza**. O ovom apokrifnom junaku u oblasti Šar-planine ima veliki broj različitih usmenih tvorevina (legendi, predanja, retoričnih izraza, toponimskih struktura, i dr.). Mit o ovoj ličnosti zastupljen je i u stihovanim i u proznim oblicima, djelimično maglovit a djelimično transponovan u razne obredne manifestacije i antroponimske forme, prilagođavane zahtjevima vremena, jezika i ideoloških klišea.

U nekim islamskim knjigama pominje se **Hidr** ili se o njemu kazuje nekim oblikom kur'anskog izraza (metaforom, aluzijom, personifikacijom, i sl.). Tako se u **Kur'anu**, u suri XVIII, Pećina-al-Kahf, u ajetu 65, kaže: “I nadosmo jednog Našeg roba kome smo Mi milost Našu dali i onome što samo Mi znamo naučili.” I dalje, sve do 83. ajeta govori se o susretu **Musaa**, a. s. i **Hidra**, a. s. Međutim, u Kur'anu se ne pominje ime **Hidr** već se kaže: “Jednog Našeg roba”.

U **Tefsiru-ibn-Kesiru**, na strani 792, autor **Muhamed Nesih er-Rifa'i** citira i tumači ajet: “I nadosmo jednog Našeg roba kome smo Mi milost Našu dali i onome što samo Mi znamo naučili”. Tako on veli: “Neki kažu da **Hidr**, a. s., još uvijek živi i o tome postoje razna predanja, koja su netačna... Drugi ih, suprotno, smatraju ispravnim, a i kažu da on nije živ već da je umro kao i drugi **poslanici**, neka je na našeg Poslanika i na njih sve salavat i selam”.

Na istoj strani knjige stoji još i ovo o **Hidru**: “U **Buharijevom 'Sahihu'** bilježi se od **Ebu-Nurejrea** da je Poslanik, s. a. v. s., rekao: “

Hidr je nazvan tim imenom jer je **sjedio na 'prostirci' koja se odjednom zazelenila**. Pod 'prostirkom' se misli na suhu travu, tj. na sasušeno bilje”, koje se zazelenilo.

(V. **Tefsir-ibn-Kesir** od **Muhameda er-Rifa'i**, izd. u Sarajevu 2000. godine; v. i **Priče o Vjerovjesnicima ili Život Poslanika**)

Sve **antropološke strukture ovoga mita** simbolizovane su u jedan nehistorijski lik i jednu veliku mitsku metaforu. Etimologija svih je u funkciji antroponimskih sistema azijskih i balkanskih naroda i njihovih kultura (obredne, književne i jezičke tradicije).

Dakle, **Alija Đerzelez je arhetip mitskog sistema iz centralnoazijske mitske tradicije, rođen je u mitskoj mašti naroda, rođen je da umre i predodređen da se bori protiv svakog zla, čovječan je i svuda prisutan da se bori za dobro čovjeka. Ne pripada jednoj populaciji niti ideji već je univerzalan (jer je nastao iz mita)**. Transformišući se u vjerske sisteme, epiku i druge oblike tradicije, **i dalje je ostao mit koji crpi mitološku energiju od Gilgameša, Hizira, apokrifne ličnosti – sve do junaka u zelenoj odjeći, cvijeću i kultu “bijelog sunca”**.

A p e n d i k s

Jedan pjesnik iz kruga sandžačko-raške škole i opsednutosti zabilježio je da je **Alija Đerzelez** proistekao iz tragične ličnosti **Ali-paše Mihailoglu** (v. tekst u antologiji “Svetlosti značenja” autora, ili koautora, Rista Vasilevskog, izd. RAD, Bgd.), a za Bošnjake veli da su etimon ovih ranih poturica (“mileševskog čatca **Baja aliti Mehmed-paše, te Ali-paše Mihailoglu-a**, i još nekih Sirfova – Srba Lavova koji učestvovali su u borju na Kosovu u ordiji cara Murata).

U rečenom tekstu ovoga raško-rakitičkog pjesnika ima još “naučnih” bulaznosti, koje ne zavređuju pažnju niti diskusiju...

*

U dijalogu sa Parry Milmanom i Nikolom Vujnovićem, Avdo Međedović je, tokom jula 1935. godine, ispričao da je pjevao uz gusle pjesme **o Aliji Đerzelezu**, i to:

1. Kad je Sultan Selim uzimo Bagdat

(Ovu pjesmu je pjevao Kasum Rebronja, a on ju je, navodno, čuo od Ćor Husa. Avdo, takođe navodno, ovu pjesmu nije volio, “jer u njoj Đerzelez nije prikazan kao najveći i potpuno bezgrešni bošnjački junak”);

2. **Đerzelez Alija i Vuk Jajčanin**

(Avdo ju je slušao “iz pesmarice”);

3. **Đerzelez Alija i Sibirjanin Janko**

(Avdo je ovu pjesmu slušao “iz pesmarice”);

4. **Bolovanje Đerzelez Alije**

(Avdo je i ovu pjesmu slušao “iz pesmarice”);

5. **Robovanje Đerzeleza sa trin'es krajišnjika u Lengeru**

(Avdo veli da je ovu pjesmu slušao od bajraktara Talevića, koji je bio porijeklom “iz Nišića”).

6. **Kralj iz Ašara ište glavu Đerzelezovu u cara**⁵

(v. Zlatan Čolaković: Međedovićeva kazivanja o svom životu, pjesmama i pjevačima, ALMANAH br. 33-34, Podgorica, 2006, 9-77).

Zeleni Juraj

U većem tekstu “Lirski istočnici – Prolegomena za lirsku narodnu poeziju” **Hatidže Krnjević** nalazimo sljedeće: “...obredno kupanje), ali iz sačuvanih pesama ne može se ni nazreti trag negdanje svetkovine u kojoj je erotsko bilo u službi magije. **Kao što je 'Zeleni Đorđe' (“Zeleni Juraj”), u proletnjim svetkovinama i obredima koji su slavili jačanje sunca i obnovu prirode, predak sv. Đorđa Zmajeborca**, tako se i iza smrknutog sv. Ilije Gromovnika krije lice njegovog plahovitog pretka Peruna”.

I dalje: “... sve opstojava kao **dvostrukost i 'dvovertje', paganska duhovljenost iz doba animizma i magije**, i mnogo kasnija hrišćanska religioznost, ujedno i jednovremeno. Kad je crkva **'prebacila svoj plašt'**, tako se izrazio **Frejzer**, preko iskonskih oblika narodne kulture, što se nisu dali iskoreniti, prilagodivši se spretno narodnom kalendaru i onome što je tradicijom posvećeno i zasvedočeno, **tada su nastala brojna jedinjenja starog i novog u folkloru**, prema tome i osobito u lirici”...

Alija Đerzelez – historijska ličnost

Đenana Buturović, u svojem tekstu o bošnjačkoj usmenoj epici, kaže da je **Alija Đerzelez historijska ličnost**, međutim ona ovu svoju tezu ne potvrđuje argumentima iz nekih historijskih izvora niti iz korpusa pjesama o Aliji Đerzelezu.

---

⁵ Ova pjesma (pod br. 6) kod Ademage Kurtagića ima naslov: **Katal-ferman na Đerzelez Aliju** (v. “Mrtva glava – jezik progovara”). Z. Čolaković upućuje i na poglavlje: **Herojska mitska priča** (ibid).

Hidr

U knjizi stihova sarajevskog pjesnika Samira Salmana nalazi se esej “Riječ i putnik” autora Samedina Kadića. Na strani 89. ove knjige, u diskursu eseja, prezentirana je i ova sekvenca:

“U islamskoj tradiciji, tipični predstavnik prostornog znanja je **Hidr**. Sama etimologija ovog (ipak neautentičnog) imena sadrži 'zelenilo' tj. upućuje na **prirodu** (vidjeti predgovor dr. **Enesa Karića** za **Isutzuovu** knjigu '**Sufizam i taoizam**'). **Hidr svoja znanja crpi iz nevidljivih zakona prirode**”.

I dalje, autor eseja interpretira **Deni de Ružmona** (Čovjekovo traganje na Zapadu): “Hidr svojim postupcima izlazi iz kruga logičke istine. Zapravo, **kur'anski kasas o Musaovom susretu sa Hidrom** nosi tipičnu poruku Istoka da mudrost opredmećena i verbalizirana nužno izgleda i paradoksalna, logički kontradiktorna. Hidrovska iskustvo je ekvivalent mudrosti. **Hidr ima mudrost. Musa znanje. O odnosu znanja i mudrosti H. Hese u 'Sidarti' piše: 'Znanje se može priopćiti, mudrost ne. (...). Hidr tri puta ponavlja Musau da ga ne pita ništa jer je mudrost nesaopćiva'**.

U ovoj sažetj i lijepoj **filozofemi** ispričano je koliko je **kult o Hidru star i rasprostranjen u svijetu Istoka i Zapada**, utemeljen u svim oblicima čovjekove kulture: usmenoj i pisanoj, epskoj i filozofskoj, **teizmu i laicizmu, lingvistici najstarijih naroda** – sve do današnjih kultura i transformacija mita i epske, lirske, pripovijedne i druge retorične oblike.

Samedin Kadić, autor eseja “Riječ i putnik” uz knjigu “Mesnevijski štit” Samira Salmana prezentira ovaj esejistički diskurs kao referencu svoje recenzije o misaonoj i poetskoj usmjerenosti i ljepoti pjesničkih sastava ovoga sarajevskog pjesnika mlađe generacije.

O RAMAZANU

Ramazan u lingvističkom i terminološkom značenju

U muslimanskom kalendaru Ramazan je lunarni mjesec kojeg muslimani širom svijeta željno iščekuju.

Riječ Ramazan u lingvističkom značenju oslikava ispucalu zemlju usljed velike žege. Vjerovatno je to alegorija da post u toku Ramazana uništava grijehе kao što žeга uništava život zemlje u tolikoj mjeri da ona ispuca. U terminološkom značenju Ramazan je mjesec posta, treće dužnosti svakog punoljetnog i zdravog muslimana i muslimanke. U islamu, post je suzdržavanje od hrane, pića i intimnog odnosa, od zore pa do zalaska sunca.

Samovoljno odricanje od hrane bio je obred duhovnog čišćenja u mnogim religijama. Kajanje, pročišćenje, žaljenje, žrtvovanje, širenje znanja i snage, bili su neki aspekti posta koje su te religije predočavale. Čak su filozofi, naučnici i fizičari u prošlosti prihvatili post kao ljekoviti proces koji je neophodan da bi se povratilo zdravlje i odstranila bolest. Sokrat, Platon, Aristotel, Galen, Paracel i Hipokrat, vjerovali su u post kao terapiju (Haas). U spisima poput Biblije na primjer, nalazimo poslanike kao što je Mojsije, Elijah, Danijel i Isus, kako pribjegavaju postu radi duhovnog pročišćenja i načina komunikacije sa samim Bogom. Kur'an isto tako napominje da je post bila vjerska praksa svojstvena ranijim religijama:

„O vjernici! Propisuje vam se post, kao što je propisan onima prije vas, da biste se grijehа klonili“ (El-Bekare: 183).

U islamu post je važan čin bogoslužja koji se čini radi Allaha. Pomoću njega se musliman približava svome Gospodaru ostavljajući hranu, piće i seksualni interkurs, od zore pa do zalaska sunca. Zbog toga iskrenost i odanost Allahu postaje sve evidentnija. Vjernik zna da će ga Allah voljeti kada je on spreman da se radi Njega odrekne od stvari koje najviše voli.

U islamu post uključuje slobodnu volju vjernika da se u trajanju jednog cijelog mjeseca kloni iskušenja svih tjelesnih želja i htijenja tokom dana. Postoje i druge vrste dobrovoljnog posta, poput posta

ponedjeljkom i četvrtkom svake sedmice, post tri dana u sredini svakog lunarnog mjeseca, te post na dan Ašure i na dan Arefata. Muslimanima se, takođe, preporučuje da se uzdržavaju od laganja, klevete, raspravljanja, kako to Poslanik, s.a.v.s., naglašava:

„Post nije samo odustajanje od jela i pića. Nego je odustajanje od ignorantskog i nepristojnog govora. Zato ako vas neko napada ili vrijeđa, recite: „Ja postim, ja postim!“ (El-Hakim).

Glavna zadaća posta u islamu je razvijanje svjesnosti o postojanju Boga. A to vodi procvatu dobrih svojstava i vrlina u životu, jer ta vrsta samoobuzdanosti, koja se od posta uči, prihvatljivo je jačanje volje koja vodi boljem i čistijem životu na ovom svijetu koja će, nadalje, voditi čovjeka ka beskonačno srećnom životu u budućnosti.

Ramazan i filozofija odabira

Ako posmatramo Ramazan kroz prizmu filozofije odabira u islamu vidjećemo da je on najodabraniji i najvrjedniji mjesec od ostalih. Allah je kroz povijest religijske vertikale koja je prožimala sve vjerujuće narode uvijek prikazivao Svoju naklonost ka određenim stvarima i stvorenjima. Ali ne iz pristrasnosti, već iz mudrosti koja se krila u njima. Tako, na primjer, od svih Božjih Knjiga, pored Tevrate (Tore), Zebura (Psalmi) i Indžila (Evandelja), Allah je odabrao Kur'an da bude posljednja Knjiga. U njemu su sadržane sve glavne poruke prijašnjih Knjiga koje su uglavnom zagovarale monoteizam i lijep odnos sa ostalim ljudima. U toj Knjizi najvrjednija sura (poglavlje) je El-Fatiha, jer je nosilac poruke Kur'ana, a najvrjedniji ajet u Kur'anu je Ajetu-l-kursijja, zato što zanosno govori o Božjoj jedinstvenosti i jednoći. Od svih meleka, pored istaknutih meleka Mikaila, Azraila, Munkera, Nekira, Israfila i ostalih, Allah je odabrao Džibrila da bude najprivilegovaniji time što će dostavljati Božje Objave poslanicima. Od svih Božjih poslanika, Allah je pored, Ibrahima, Davuda, Musaa, Isaa, a.s., i dr. odabrao Muhammeda, s.a.v.s., da bude Pečat Božjih poslanika. U jednoj predaji se čak veli da je Allah, dž.š., cio svijet stvorio radi Muhammeda, s.a.v.s., odnosno njegove konačne ovomezaljske misije. Od svih džamija islam daje najvišu vrijednost Ka'bi u Mekki, Poslanikovoј džamiji u Medini i Mesdžidu-l-aksa u Jerusalimu. Ka'ba je prvi hram Božiji na zemlji, pa otuda i njena privilegiranost nad ostalim džamijama. Iz Poslanikove džamije je nikao muslimanski ummet, a iz Mesdžidu-l-aksa u Jerusalimu slate su poruke monoteizma cijelom svijetu preko Božjih poslanika. Od svih dana muslimanima je najvrjedniji petak, jer se u njemu klanja džuma namaz. Kaže se da je petak najvrjedniji dan jer je u njemu Allah stvorio ovaj svijet, prema nekim

kazivanjima u petak će nastupiti i Dan sudnji, a hadis Poslanika, a.s., nam kazuje da je svaki petak bajram muslimanima. Idući tako redom nalazimo da je Allah odabrao mjesec Ramazan da bude najvrjedniji mjesec, a noć lejletu-l-kadr u njemu, je noć koja je vrednija od hiljadu mjeseci u kojoj nema te noći! A to iz razloga što je upravo u toj noći počelo objavljivanje Kur'ana.

Funkcija posta u mjesecu Ramazanu

Prema kur'anskom kazivanju Allah je odredio vjernicima post da bi bili bogobožni i da bi se grijeha klonili. Bogobožnost u islamu je ekvivalent ljudske svjesnosti o postojanju Allaha. Ako smo svjesni Njegovog postojanja onda ćemo znatno reducirati naše moralne posrtaje i okrenuti se pripremi za vječni život. A šta je post doli napuštanje ovosvjetskih užitaka u korist onosvjetskih perivoja!? To je svjesnost i spoznaja o Allahovoj svemoći i ljudskoj slabašnosti, jer *čovjek je stvoren kao nejak*o biće.¹ Naša naklonost prema Bogu i naša dobra djela neće uvećati Njegovu vlast, kao što je naša nepokornost i grijehenje ne mogu umanjiti. Kada se ta svjesnost emanira u svakodnevnom životu, a posebno u Ramazanu, onda se ostvaruje naklonost Božja. Dakle, glavna funkcija posta jeste da moralno okrijepi vjernika i da mu pruži pretpostavke za dalji moralni život. Izgradnja morala u smislu da čovjek bude gospodar svojih strasti i da ih kontroliše je možda i najbitnija funkcija posta. Tokom posta čovjek najmanje liči na životinju a najviše na anđela. Prema kazivanju Muhammeda, s.a.v.s., onaj koji se u toku Ramazana ne prođe lažnog govora i postupka prema njemu, onda Allahu nije toliko stalo da ostavlja hranu i piće. Što drugim riječima znači da se od moralno neizgrađenog čovjeka post ne prima. Post u čovjeku treba da izazove erupciju moralno-etičkih vrlina a da eliminiše sve poroke i nedostatke kojih je čovjek svjestan, ali i kojih nije. Upravo tada, kada čovjek tijelu brani hranu, piće i intimni interkurs, a duhu moralni posrtaj, u bilo kojem smislu, tada ostvaruje cilj posta. Mnogo je načina da u toku mjeseca Ramazana čovjek dosegne vrhunac puritanizma. Jedan od njih je kontemplativno razmišljanje o kur'anskim ajetima prilikom učenja u Kur'anu. Kao i klanjanje dodatnih i dobrovoljnih namaza, a naročito teravija, te učenje zikra.

Islamski učenjaci kažu da je post (ar. es-sawm) slamanje strasti i urođenih instikata. U tom smislu navode hadis Poslanika, a.s., u kom on vjernike upozorava da ispravno shvate post: „*Koliko li ima postača da od*

---

¹ En-Nisa': 28

svog posta nemaju ništa drugo do žednovanja, a koliko li klanjača ima da od namaza imaju samo neprespavane noći!?" To znači da post neće imati nikakvih rezultata ako mi gladujemo a stalno mislimo na hranu i piće. Post čovjeku treba da privremeno prekine cijelu ovozemaljsku (ljudsku) dimenziju i da ga prebaci u više sfere!

Pored duhovne dimenzije posta postoji i socijalna koja ima za cilj da postača podsjeti na siromašne i neuhranjene ljude diljem svijeta. Na taj način se musliman saosjeća i solidariše sa narodima Palestine, Iraka, Bangladeša, Etiopije i ostalih ljudi. U tom smislu Poslanik, s.a.v.s., veli da se pravi musliman neće zasititi bez svoga komšije. To oslikava pravu svjesnost muslimanske zajednice o postojanju nesrećnih i nevoljnih.

Još jedna vrlo bitna dimenzija posta jeste zdravstvena. Jer upravo postom čovjek eliminiše negativne sastojke iz svoga organizma. Tokom cijele godine čovjek daje napor svom metabolizmu i puni stomak raznim hranljivim sastojcima, a u Ramazanu on postom daje odmor kardiovaskularnom i respiratornom sistemu, organima za varenje i ujedno čisti svoj organizam od bakterija i virusa. Zato Poslanik, a.s., veli: „Postite bit ćete zdravi!“ Poslanik, a.s., je stomak poistovjetio sa najgorom posudom koju čovjek može napuniti. Mjesec Ramazan je idealna prilika da se ta „posuda“ očisti i da se cijeli organizam odmori, jer odmor je potreban cijelom ljudskom biću.

Tokom Ramazana čovjek koji posti daje odmor ne samo organizmu već i svojem duhu na način što ga oplemenjuje snagom vjere, samopouzdanja i iskrenosti.

Odlike Ramazana

Radi boljeg sažimanja bogatstva ovog mjeseca kazaćemo par odlika koje ga krase:

Objavljivanje Kur'ana

Glavna odlika Ramazana jeste što je u njemu počelo objavljivanje Kur'ana:

„U mjesecu Ramazanu počelo je objavljivanje Kur'ana, koji je putokaz ljudima i jasan dokaz Pravoga puta i razlikovanja dobra od zla. Ko od vas u tom mjesecu bude kod kuće, neka ga u postu provede, a ko se razboli ili se na putu zadesi, neka isti broj dana naposti - Allah želi da vam olakša, a ne da poteškoće imate - da određeni broj dana ispunite, i da Allaha veličate zato što vam je ukazao na Pravi put, i da zahvalni budete“ (El-Bekare: 185).

Ako se uzme u obzir važnost te Božje poslanice onda se tek tada može shvatiti veličina ovoga mjeseca. U jednoj predaji Muhammeda, a.s., se kaže da su Ibrahimovi Suhufi (spisi) objavljeni prvog dana Ramazana, da je Tevrat Musaa, a.s., objavljen šestog dana Ramazana, a da je Indžil objavljen Isau, a.s., trinaestog dana Ramazana. A nama je ostavljeno da lejletul-kadr tražimo u neparnim danima zadnje trećine u mjesecu. Prema većini islamskih učenjaka noć objave Kur'ana, lejletu-l-kadr, pada dvadeset i sedme noći Ramazana.

Noć snage i odredbe – lejletu-l-kadr

Uzvišeni Allah je ohrabrio vjernike da određeno vrijeme tokom godine iskoriste u upućivanju dova. Takva godišnja prilika je mjesec Ramazana, a naročito noć lejletu-l-kadr. U toj noći desio se najvažniji događaj u ljudskoj historiji. Nakon što je Kur'an čuvan na pomno čuvanoj ploči (Levhi – mahfuzu), Džibril je spustio časnu Knjigu po Allahovom naređenju, Njegovom Poslaniku, a.s.

Naglašavajući njenu važnost, Allah, dž.š., veli:

„A šta ti misliš, šta je noć Kadr?“ (El-Kadr: 2).

Veoma bitno za ovu noć lejletu-l-kadra je to što joj je Kur'an poklonio posebnu suru.

„Noć Kadr je bolja od hiljadu mjeseci“ (El-Kadr: 3).

Ova noć nadmašuje vrijednost 30 000 noći. Noć lejletu-l-kadra pada u neparnim noćima posljednje trećine Ramazana. Činjenica da se ne zna tačno kada je noć lejletu-l-kadr oslikava Allahovu mudrost u njenom skrivanju. Zaista, Poslanik, a.s., nije bio u mogućnosti kazati nam njeno precizno vrijeme. Jednog dana odlučio je kazati svojim ashabima kada je zapravo ta noć. Na putu je vidio dva čovjeka kako se raspravljaju i Allahovom voljom je zaboravio kazati, a kasnije se sjetio.

Nakon toga, Poslanik, a.s., je podučen da ne obznanjuje tu informaciju. „Bilo mi je dozvoljeno i htio sam vam reći (njeno tačno vrijeme)“ (Ahmed). Uzvišeni Allah je iz mudrosti sakrio od nas tačno vrijeme te noći iz nekoliko razloga: Možda je On htio da inteziviramo naš ibadet (bogoštovlje) u zadnjih deset noći Ramazana, kako ne bi postali lijeni, bogoslužeci samo jednu noć, a izostavljajući ibadet sljedećih noći. Iskreni vjernik koji se danonoćno brine i misli o počinjenim grijesima i o dobu nemara u svom životu, strpljivo čeka početak Ramazana.

Tokom Ramazana on se nada da mu Allah oprostí počinjene grijeha, znajući da je Poslanik, a.s., obećao svima koji se budu trudili tokom zadnjih deset dana, oprost svih grijeha. Da bi to postigao, on se prisjeća Poslanikovih, a.s., savjeta za traženje te noći, a prenešeni su u sljedećim frazama: traži, tragaj, istražuj, gledaj dobro, kad je lejletu-l-kadr.

Štaviše, Allah i Njegov Poslanik, a.s., su nam pružili znakove njegovog pojavljivanja. Opisujući tu noć Uzvišeni Allah kaže: „*Sigurnost je u njoj sve dok zora ne svane*“ (El-Kadr: 5). U raznim predajama, Poslanik, a.s., ovu noć je opisao kao mirnu, spokojnu i blagu noć. Sunce će prilikom rađanja biti ružičasto, bez uobičajenih bljesaka i jakih zraka. Poslanik, a.s., je dodao da će se "broj meleka na Zemlji te noći uvećati i biti veći od broja kamenčića na njoj."

Šta čovjek treba raditi tokom zadnjih deset dana u potražnji za lejletu-l-kadrom?

Predani Allahov rob će oživjeti te noći namazima i učenjem Kur'ana. On će upućivati dovu Allahu, moleći Ga za oprost grijehova. On je inspirisan riječima Poslanika, a.s., koje glase: „*Naš Uzvišeni Gospodar silazi svake noći na najbliže nebo, tokom zadnje trećine noći i pita: „Ima li neko da Me zamoli, Ja ću mu se odazvati. Ako me neko zamoli za nešto (što je halal), Ja ću toj molbi udovoljiti; ko god Me zamoli za oprost, Ja ću mu oprostiti*“ (Buhari). Vjernik koji je svjestan postojanja Allaha i svojih grijehova, moliće Allaha tokom i nakon namaza i na sedždi. U to vrijeme jedina briga će mu biti odstranjivanje zaborava da je ovaj život prolazan, grijehovi koji se zadržavaju u srcu i čine srce tamnim i bezosjećajnim da je Allahu nepokoran. On se moli Allahu da ga sačuva od nesreće na ovom svijetu, kazne u kaburu i patnje u džehennemu. On moli Allaha da ga učini strpljivim i postojanim u borbi da islam sačuva na ovom svijetu i moli Ga da pređe preko grešaka, vremena nemarnosti i lijenosti. Iskrena pobožnost te noći će učiniti vjernika neobazrivo na vrijeme, sve dok ne bude iznenađen sabahskim ezanom. Nakon sabaha, usporedo sa sunčevim uzdizanjem na horizontu, crvenkastim i slabim u pojavi, bez imalo zraka, znaće da su naponi u protekloj noći biti vrijedni pažnje. Vjernik će se radovati, znajući da je to vjerovatno bila noć lejletu-l-kadr, potpuno vjerujući (u Allahovo obećanje za nagradu u toj noći), i nadajući se (Allahovoj nagradi, a ne nagradi ljudi), da će mu biti oprosteni svi raniji grijesi (Buhari, Muslim).

U njoj se preporučuje dugo klanjanje. To se navodi u mnogim hadisima, od kojih navodimo sljedeći: „*Ebu Zerr, r.a., pripovijeda: „Postili smo sa Božijim Poslanikom, a.s., u Ramazanu. Nije nas predvodio u kijamu (noćni namaz) nikako, sve dok nije preostalo sedam dana od Ramazana. Onda je s nama stao (te noći u namazu) sve dok nije prošla trećina noći. Nije sa nama klanjao šeste noći. Pete noći je sa njama klanjao do prolaska polovine noći. Onda smo rekli: „Božji Poslaniče, zar nećeš sa nama cijelu noć klanjati?“ Odgovori: „Kogod bude u namazu sa imamom sve dok (imam) ne završi namaz, bit će mu upisano kao da je*

klanjao cijelu noć...“ (Ibn Ebi Šejbeh, Ebu Davud, Et-Tirmizi, En-Nesai, Ibn Madže, Et-Tahavi u Šerhu-l-meani-l-asar, Ibn Nasr, El-Farajbi i El-Bejheki. Lanac prenosilaca je ispravan).

Preporučeno je da se namazi u toku ove noći klanjaju kolektivno. Ebu Davud pripovijeda: *„Čuo sam kada je Ahmed upitan: „Da li više voliš da čovjek tokom Ramazana klanja u džematu ili sam?“ Odgovori: „Klanjaj u džematu.“ Također sam ga čuo da kaže: „Više volim kad neko klanja kijam sa imamom, a također, i vitr, jer je Poslanik, a.s., rekao: „Kada čovjek klanja za imamom sve dok imam ne završi namaz, on će zaraditi nagradu kao da je klanjao ostatak te noći.“*

Ebu Hurejre, r.a., prenosi da je Poslanik, a.s., rekao: *„Kogod klanja tokom noći lejletu-l-kadra (i to mu bude olakšano) vjerujući i nagradu od Allaha očekujući, bit će mu oprošteni svi raniji grijesi“ (Buhari i Muslim). Takođe se preporučuje da se u ovoj noći upućuje što više dova. Aiša, r.a., prenosi da je upitala Poslanika, a.s.: „O Božiji Poslaniče, ako ja saznam koja je noć lejletu-l-kadr, šta ću u njoj govoriti?“ On joj je rekao da govori ove riječi: „Allahumme, inneke afuvvun tuhibbu-l-afve fa'fu anni!“ – „Moj Gospodaru Ti grijehe opraštaš, voliš oprostiti, pa i meni oprost“ (Ahmed, Ibn Madže, Tirmizi). Da bi se posvetilo vrijeme i namjera jedino robovanju Allahu, nadalje se preporučuje provođenje što više vremena u ibadetu u noći lejletu-l-kadra. To zahtijeva izbjegavanje mnogih dunjalučkih zadovoljstava. To se temelji na hadisu Aiše, r.a., u kome se kaže: „Ulaskom u deset posljednjih dana Ramazana, Poslanik, a.s., je intenzivirao bogoslužje (šedde-l-izar) odvajao se od svojih žena da bi proveo što više vremena u ibadetu). Provodio bi cijelu noć budan (u namazu) i budio svoju familiju“ (Buhari i Muslim). Ona je, takođe, rekla: „Allahov Poslanik, a.s. je prilikom ibadeta ulagao više truda u zadnjoj desetini Ramazana, od ostalih noći“ (Muslim).*

Bitka na Bedru

Na sedamnaesti dan Ramazana dogodila se velika bitka, poznata kao bitka na Bedru, u kojoj su se sukobile muslimanska vojska sa negdje oko 314 ratnika, sa mušričkom vojskom koja je brojala više od hiljadu ratnika. Muslimani su tada imali samo dva konjanika i sedamdeset deva. U toj bici Allah, dž.š., darivao je pobjedu muslimanima. To je bila prva pobjeda koju su muslimani na izvanredan način izvojevali uz pomoć meleka koje im je Allah poslao. Ona će ostati simbol snage i ponosa svim kasnijim generacijama koje će doći.

Taj događaj Kur'an na ovakav način opisuje:

„Allah vas je pomogao i na Bedru, kada ste bili malobrojni - zato se bojte Allaha, da biste bili zahvalni - kad si ti rekao vjernicima: „Zar vam

neće biti dovoljno da vam Gospodar vaš tri hiljade meleka u pomoć pošalje? Hoće! Ako budete izdržljivi i poslušni, i ako vas oni napadnu odmah, Gospodar vaš će vam poslati u pomoć pet hiljada meleka, sve obilježenih.“ To je Allah učinio da vas obraduje i da time pouzdanje u srca vaša ulije - a pobjeda dolazi samo od Allaha, Silnoga i Mudroga – da jednu skupinu nevjernika uništi ili da ih osramoti, te da se vrate razočarani“ (Alu Imran: 123-127). „Koliko su puta malobrojne čete, Allahovom voljom, nadjačale mnogobrojne čete!“ (El-Bekare: 249).

Svakog Ramazana muslimani se prisjećaju ovog važnog događaja i tim povodom organizuju prigodne programe kako bi u što boljem svjetlu prikazali tu pobjedu. Bitka na Bedru nam dobro kazuje da je kvalitet važniji od kvantiteta.

Teraviih – namaz

Ono što odlikuje mjesec Ramazan od ostalih lunarnih mjeseci jeste što se u njemu klanja dodatni namaz (molitva) nakon jacije namaza, a koji je u muslimanskoj tradiciji poznat kao teraviih-namaz. To je pritrđena praksa Božjeg Poslanika, s.a.v.s., koja se na početku uspostavljala individualno, da bi se u vrijeme drugog halife Omera, r.a., po njegovoj naredbi, uspostavljala grupno, u džematu. Kada je Omer, r.a., vidio da se vjernici svi skupa, kao jedno tijelo i duša, mole svome Gospodaru, popratio je to riječima „Divne li novine!“ Vjerovatno je teraviih-namaz još jedna glavna praktična odlika mjeseca Ramazana koju muslimani itekako poštuju. To iz razloga što se na teraviih-namaz okupe stanovnici jednog mjesta i zajednički u džamiji klanjaju i slušaju imama kada im priča o islamu i islamskim propisima. To ostaje u sjećanju svakog mladića i djevojke, kao i starijih generacija koje posjećuju džamiju u Ramazanu i klanjaju teraviije. Teraviih-namaz se sastoji od dvadeset rek'ata (epizoda klanjanja) i prema našoj hanefijskoj tradicionlanoj školi nije preporučljivo da se oni skraćuju na osam rek'ata. To iz razloga što se svaki dobrovoljni namaz (nafila) u Ramazanu računa kao farz, odnosno obligaciona radnja koja se učini van Ramazana.

Iftar i sehur

Isto tako, poseban utisak na vjernika ostavlja iftar – raspoščavanje u vrijeme prvoga sumraka. Tada se po običaju pozovu prijatelji i zajednički prekidaju post, konzumirajući hranu koja se sprema na tradicionalan način.

Muslimani se uglavnom iftare hurmama. Poslanik, a.s., je rekao: „Ako neko od vas posti, neka se iftari hurmama. Ako ih nema onda sa vodom. Voda je zaista čista“.

Poslanik, a.s., je uobičavao raspustiti sa nekoliko hurmi, i to prije akšam namaza. Ako nije imao sazrele hurme, onda ih je mijenjao suhim groždem. Kada ih uopšte nije bilo, onda je uobičavao iftariti se sa nekoliko gutljaja vode. Prilikom raspoščavanja lijepo je proučiti ovu dovu: *Allahu zbog Tebe sam postio, u Tebe sam povjerovao, na Tebe sam se oslonio a Tvojom opskrbom i blagodatima se iftario!*

Moderna nauka je dokazala da su hurme dio zdrave hrane. One sadrže šećer, masnoće, proteine i neke veoma važne vitamine. Zato je Poslanik, a.s., naglasio njihovu vrijednost. Hurme su takođe bogate prirodnim sastojcima. Savremena medicina pokazuje da one sprječavaju abdominalni kancer. One su dakako bolje od drugog voća ako se uzme u obzir njihov sastav. One sadrže ulje, kalcijum, sumpor, gvožđe, potazijum, fosfor, magnezijum, mangan i bakar. Drugim riječima, jedna hurma je minimum za jednu zdravu i balansiranu hranu. Arapi obično kombinuju hurmu sa mlijekom, jogurtom, hljebom, maslacem i ribom. Takva kombinacija zaista čini dovoljnu i ugodnu hranu za psihu i tijelo. Zbog važnosti i vrijednosti hurme i hurmine palme, hurma je u Kur'anu spomenuta čak dvadeset puta. Poslanik, a.s., je poistovjetio dobrog muslimana sa hurminom palmom, rekavši: *„Među drvećem postoji drvo slično muslimanu. Njegovo lišće ne opada“.*

Kada je časna Merjema, majka Isaova, a.s., bila trudna i imala trudničke bolove, hranila se hurmama. Hurma je definitivno „kruna slatkiša“, idealna hrana koja se lahko vari i za samo pola sahata nakon konzumiranja, umorno tijelo dobija novu snagu, a psiha mentalno rasterećenje. Razlog leži u tome što je manjak šećera u krvi glavni faktor da ljudi osjećaju glad. Kada tijelo apsorбира sastojke hurmi, osjećaj gladi nestaje. Kada neko prekida post hurmama, uzimajući nakon toga drugu hranu, on ne može mnogo jesti. Izgleda da prekidanje posta hurmama pomaže u izbjegavanju pretjeranog uzimanja hrane. Eksperimenti su takođe pokazali da hurme sadrže neke stimulanse koji jačaju mišiće uterusa u posljednjim mjesecima trudnoće. To pomaže širenju uterusa i smanjenju krvarenja u vrijeme porođaja. Eksperti za hranu smatraju hurme najboljom hranom za žene koje su na porođaju i one koje su dojilje. Razlog tome je što hurme sadrže elemente koji pomažu smanjenju depresije kod majki i obogaćivanju mlijeka što je potrebno da dijete bude zdravo i imuno na bolesti. Poslanik, a.s., je naglasio važnost hurmi i njihov efekat u rastu fetusa. On je takođe rekao da se djeca daju majkama. Savremeni institut za hranu savjetuje da se djeci koja pate od prirodne nervoze ili hiperaktivnosti daju hurme. Prema nekim predajama, Poslanik, a.s., savjetuje uzimanje hurmi kao preparat za srčane probleme. Moderna nauka je takođe dokazala da uticaj hurmi preventivno djeluje na bolesti respiratornog sistema.

Žena Poslanika, a.s., Aiša, r.a., je preporučivala hurme onima koji pate od vrtoglavice. Sada je dobro poznato da pad nivoa šećera u krvi i slab krvni pritisak uzrokuju vrtoglavicu. Takođe se bilježi da je ona običavala jesti hurme sa krastavcima da bi popravila svoju tjelesnu težinu. Ona kaže: „Pokušavali su da me udebljaju dajući mi sve. Ali ja se nisam popravila. Onda su me udebljali sa krastavcima i zrelim hurmama, i onda sam uspjela“. Aiša, r.a., je bila u pravu. Mi sada znamo da jedan kilogram hurmi sadrži blizu 3.000 kalorija koje su dovoljne obezbijediti minimum dnevnih potražnji čovjeka koji je aktivan cio dan.

Hurme su bogate sa nekoliko vitamina i minerala. Hurme su takođe važne za zdravlje očiju. One čuvaju vid. U ranim godinama islama hurme su služene muslimanskim ratnicima. Oni su ih nosili u specijalnim torbama okačenim na njihovim ramenima. One su najbolji stimulans za mišiće i najbolja hrana za ratnike koji su htjeli učestvovati u borbi.

Poslanik, a.s., je običavao kombinovati hurme sa hljebom, a ponekad bi zrele datule miješao sa krastavcima, ili maslacem. On je običavao jesti razne vrste hurmi, ali je najviše volio vrstu zvanu adžva.

Na kraju iftara domaćin kuće obično prouči jemek-dovu i zamoli Gospodara da uveća beričet i blagodat za onog ko je uzrok toga okupljanja, spremanja hrane i dolaska gostiju. Nakon toga, na rani sabah se ustaje na sehur – lagahni obrok prije namjere započinjanja posta u tom danu. Običaj je da se ustane na sehur pa makar se samo malo vode popilo, jer je to bila praksa Poslanika, a.s. To iz razloga što islam ne daje nimalo prostora za vjerski fanatizam. Jer u ranoj istoriji islama drugovima Poslanika, a.s., je padalo na pamet da postanu askete. Jedan od njih je rekao Poslaniku, a.s.: „Ja ću bez prestanka klanjati; drugi je rekao: a ja ću bez prestanka postiti!, dok je treći kazao: ja se uopšte sa svojom ženom neću sastajati!“. Uvidjevši da će da zastrane u vjeri, Poslanik, a.s., ih je ukorio i rekao im da se on boji Allaha više nego i oni, ali da klanja i da se uz to odmara, da posti ali da se i iftari, te da se sastaje sa svojim ženama. Upravo zbog takvog vjerskog fanatizma koji lagahno prelazi u kršćanski asketizam i monaštvo, muslimani iftare i ustaju na sehur.

I'tikaf

U mjesecu Ramazanu muslimani čine još jednu radnju koja je karakteristična samo za taj mjesec. Zadnjih deset dana ljudi odlaze u džamiju i u njoj provode zadnje dane posta. To je poznato kao i'tikaf. U i'tikafu vjernici ne smiju izlaziti izvan džamije osim u nužnim slučajevima, već svoje vrijeme trebaju posvetiti klanjanju namaza, učenju Kur'ana i upućivanju dova. Još jedna veoma važna radnja tokom ovog obreda jeste kontemplativno razmišljanje o Stvoritelju i svemu stvorenom. Na taj

način se istinski shvata apsolutna Allahova moć i čovjekova nužnost i ograničenost naspram nje. Čovjek tada razmišlja o Allahovim stvorenjima ne bi li dokučio i istinski dojmio postojanje i apsolutnost Stvoritelja. U i'tikafu čovjek sažima sve ranije ibadete i sakuplja utiske ne bi li u što boljem i bogatijem religijskom aranžmanu Bogu predstavio svoje odricanje.

Poslanikova, a.s., supruga, Aiša, r.a., prenosi da je Poslanik, a.s., običavao ostati u džamiji zadnjih deset dana Ramazana, sve dok nije preselio na Bolji svijet, a nakon toga njegove žene su to isto radile (Buhari). Iz ovih hadisa zaključujemo da je i'tikaf, ili ostajanje u džamiji radi ibadeta, preporučeno za muškarce i žene, naročito tokom zadnjih deset dana Ramazana. Većina učenjaka se slaže da i'tikaf mora biti u džamiji, ali hanefijski mezheb stoji na stanovištu da žene mogu obavljati i'tikaf u kući, dakle, gdje obično obavljaju namaz.

Kada osoba praktikuje taj sunnet, dozvoljeno joj je da obiđe familiju i namiri njihove potrebe. To će učiniti tokom dana, da bi se nakon toga vratila u džamiji odakle je izašla. Takođe je i familiji dozvoljeno da posjeti nekog svoga u džamiji. To se desilo kada su Poslanika, a.s., negdje na pola i'tikafa, posjetile njegove žene. Kada su otišle, on je zamolio Safiju da ostane malo duže, jer je stigla malo kasnije od ostalih, pa da sa njim bude isto kao i druge što su bile. On ju je otpratio do njene kuće koja je bila odmah do džamije, slična kućama drugih žena.

Nije na odmet kazati da i'tikaf nije baš lak za svakog. Jer ljudi moraju izvršavati svoje potrebe i nastaviti rad. Moguće je da se nečiji i'tikaf ograniči na jednu noć, ili makar, dio noći. Prema mišljenju učenjaka, moguće je ostati u džamiji radi i'tikafa u bilo koje vrijeme, ako osoba želi posvetiti to vrijeme ibadetu.

Davanje sadake i sadekatu-l-fitra

Mjesec Ramazan je idealna sezona bogoslužja jer daje široku lepezu mogućnosti da se čovjek u njemu približi svome Gospodar. U tom smislu muslimani obično daju zekat na svoju imovinu u mjesecu Ramazanu. Pored obaveznog davanja zekata postač mora dati i sadekatu-l-fitr. Iznos sadekatu-l-fitra zavisi od standarda po kojem ljudi žive u nekom mjestu. Obično se njegov iznos mjeri po cijeni jednog prosječnog obroka. Poslanik, a.s., je propisao davanje sadekatu-l-fitra da bi se postaču eliminirali grijehovi koji su učinjeni riječima i da bi se siromasi nahranili. Jer je i nepotreban govor škodljiv za čistotu posta. U jednom hadisu Muhammed, s.a.v.s., veli: „Ko se ne prođe lažnog govora i postupka prema njemu, onda Allahu nije stalo puno da on ostavlja hranu, piće i strasti.“ Dakle, prema mišljenju vrlih ashaba lažni govor, brbljanje, ogovaranje ili

kleveta mogu pokvariti post isto kao konzumiranje hrane, pića ili upražnjavanja strastvenih odnosa. Vrlo je rizično hoće li se post primiti kod Allaha ako ne damo sadekatu-l-fitr, jer on u tom slučaju lebdi između nebesa i zemlje. Kome treba dati zekat (sadekatu-l-fitr i sadaku) vidimo iz ovog ajeta:

„Zekat pripada samo siromasima i nevoljnicima, i onima koji ga skupljaju, i onima čija srca treba pridobiti, i za otkup iz ropstva, i preza-duženima, i u svrhe na Allahovom putu, i putniku. Allah je odredio tako! - A Allah sve zna i mudar je“ (Et-Tevba: 60).

Pored obaveznog davanja zekata i sadekatu-l-fitra vjernik treba pomagati sirotinju davanjem sadake u toku posta.

Obično narod dijeli sadaku u vidu imetka koji je pohaban ili dijelom istrošen. Međutim, prava sadaka treba biti od koristi samim siromasima. Na to Kur'an upozorava: „O vjernici, udjeljujte od lijepih stvari koje stječete i od onoga što vam Mi iz zemlje dajemo, ne izdvajajte ono što ne vrijedi da biste to udijelili - kada ni vi sami ne biste to primili, osim zatvorenih očiju. I znajte da Allah nije ni o kome ovisan i da je hvale dostojan“ (El-Bekare: 267).

Kada se daje sadaka prema riječima Muhammeda, a.s., lijepo je da lijevica ne zna šta daje desnica. Sadaka se treba davati tajno, ali je moguće dati i javno, mada se ne preporučuje: „Lijepo je kada javno dajete milostinju, ali je za vas bolje da je dajete siromasima kad niko ne vidi, i On će preći preko nekih vaših hrđavih postupaka. - A Allah dobro zna ono što radite“ (El-Bekare: 271).

Zaključak

Na kraju ovog izlaganja o postu želimo kazati dvije vrlo lijepe karakteristike posta, odnosno, Ramazana.

U njemu čovjek treba da se što je moguće više poistovjeti sa samim Bogom. To je dio funkcije posta. Znamo da Svevišnji Allah je imun od svih htijenja i nedostataka (el-munezzeh), pa tako mu nisu potrebni hrana niti piće i drugi nama svojstveni elementi. Zato se tokom posta čovjek poistovjećuje sa Allahom jer ne uzima hranu i piće niti upražnjava svoje tjelesne nagone. Takođe, znamo da Allah, dž.š., posjeduje svojstva poput milosti, opraštanja, znanja, blagosti, i drugih atributa, a čovjeku su upravo navedena svojstva u Ramazanu glavne odlike. To je isto tako poistovjećivanje sa Božjim Bićem u onolikoj mjeri koliko to čovjeku dopušta njegova priroda kojom ga je Allah obdario. Međutim, čovjek ni tada ne može biti potpuno sličan Allahu, jer njemu ništa nije slično. On ne može biti stvoritelj, opskrbitelj, sveznajući, itd. Trebamo ovdje kazati

da je ostavljanje hrane, pića i seksualnog odnosa samo forma posta. Pravi smisao posta, međutim, ne leži u tome. Smisao posta opisuje nam sljedeći hadis: *„Ko se ne prođe lažnog govora i postupka prema njemu, onda Allahu nije toliko stalo da on ostavlja svoju hranu i piće!“*

Post je skriveni ibadet. Njega oči ne mogu vidjeti kao što vide klanjanje Allahu, davanje zekata za siromahe ili kruženje oko Ka'be za vrijeme hadža. Za naš post će ljudi saznati samo ako im obznanimo da smo postači. Tu leži glavna odlika i specifikum posta. I zato u hadisi-kudsiju, Allah, dž.š., veli: *„Svako djelo pripada sinu Ademovom, osim posta: on je Moj i Ja za njega naročito nagrađujem. Post je štit. Pa kada neko od vas posti neka ne govori ružne riječi i neka se ne svađa. A ako ga neko ruži ili zapovijeda kavgu, neka rekne: ja, doista, postim! Tako mi Onog u čijoj je Ruci duša Muhammedova, postačov zadah iz usta draži je Allahu od mirisa mošusa (miska). Postač ima dvije radosti kojima se raduje: kada se omrsi raduje se svome iftaru, te kada sretne svoga Gospodara, raduje se svome postu“*. Dakle, post je djelo za koje će nas Allah specijalno nagraditi zato što je u njemu sakrivena sva vjernička iskrenost i ljubav prema Allahu. U jednom hadisu Poslanik, s.a.v.s., veli: *„Ko isposti mjesec Ramazan čvrsto vjerujući u Allaha i očekujući nagradu od Njega, bit će mu oprošteni svi raniji grijesi koje je počinio“*.

Na kraju, neka nam naš post i namaz budu primljeni kod Svevišnjeg Gospodara koja zna šta javno iznosimo i šta u srcima krijemo. On je mudar i sveznajući. Amin!

SUDBINA SUGLASNIKA *H* U GOVORU PODGORIČKIH MUSLIMANA

Govor staropodgoričkih muslimana¹ pripada jugoistočnoj skupini crnogorskih govora. Iako ga je Mihailo Stevanović u svojoj monografiji (doktorskoj disertaciji) *Istočnocrnogorski dijalekat* svrstao u zetskopodgoričku govornu granu, on se po nizu svojih osobenosti izdvaja u poseban ogranak. Na njega je uticao kako govor pravoslavnih sugrađana, tako i albanski jezik kojim se govorilo (i govori) u neposrednom susjedstvu Podgorice. Zajednički život muslimanskoga i hrišćanskog stanovništva doprinio je tome da jezički uticaji budu obostrani, ali su podgorički muslimani ipak zadržali neke osobine koje su tipične samo za njihov govor. Jedna od prepoznatljivih osobina muslimanskih govora u Crnoj Gori, pa tako i govora staropodgoričkih muslimana – je čuvanje suglasnika *h*.

Čuvanje glasa *h* je jedna od najbitnijih i najprepoznatljivijih fonetskih govornih osobina koja podgoričke muslimane odvaja od njihovih najbližih susjeda iz zetskopodgoričke govorne grane. Fonem *h* javljao se i javlja se i danas u svim položajima u riječi:

- **inicijalno *h*:**

hajerlji, Havuša, Hatidža, hamajljija, Hazera, hajte, haj, hajat, Hasan, hašma, hafis, hi, Hamit, hodilji, haram, hodi, hoću, Hiljmo, haber, Hāsim, hala, hal, horlak, hodža, Haljit, Hadžagić, Hata, Haljema, hukaci, Hajrija, Huma, hatme, hadžilak; u starim rukopisima: *hafiza* (XXIX), *Hakšabanović* (VI), *hazna* (XXIX), *Hadžajlija* (XXIV)...

- **finalno *h*:**

pođoh, ojdoh, uh, vljerih, bljeh, rekoh, ih, njih, oprah, krišćah, Aлах, strah, suh, zaplakah, sabah, smirih, smih, pregluših; u starim rukopisima: *siromah* (X, XI, XVI), *tih* (XII), *takvih* (XII), *siromašnih* (XII), *odmah* (VII, XI), *bih* (V, XV), *rekoh* (VII), *odgovorih* (VII), *uzeh* (VII), *prošljih* (III), *razabrah* (XXVII), *razumljeh* (XXVI), *Ablah* (VI) itd.

---

¹ O opštim osobinama govora podgoričkih muslimana, kao i o uslovima koji su uticali na njihov razvoj, vidjeti: *Čirgić 2004*, str. 89-116.

- **međuvokalno h:**

sahat, mahana, misljahu, očahu, bihu, rahat, zehar, Ablah, Šahoća, dolazahu, vikahu, snahe, vlahinje, muhadžir, Alaha, Muharem, suhe, puha, muha, uho, merisahu, mahala, smiha, snaha, gluha, spahija, džemahat, dohodila; u rukopisima: *gluha (VII), Bihorac (V), siromahu (XVI), muhamedanaca (XII), Ablaha (XI), dohodi (XI), Tahir (IX), priznavahu (VII), spahija (XXVII), nahije (XXIX), siromaha (XXI)* itd.

- **pored suglasnika:**

Bahrija, Fahrija, mehljem, nahladila, njihno, mehtep, njihnija, kahva, jedihnak, hljep, hrđa, mahnit, hranit, Ahmet, ohrđavim, Seljhanoća; u rukopisima: *arhimandrit (XXIX), Ethem (V), Mehmet (XXVII), vrhu (XIX), Ahmet (XI), njihni (VII), sahranijo (IX), Mahmut (I), Turhuskoća (VI)*...

Nasuprot ovakvim oblicima u kojima se čuva glas **h**, u govoru pravoslavnoga podgoričkog stanovništva on je ili iščezao ili je zamijenjen sa **v** i rjeđe sa **j**. U svim crnogorskim govorima, osim jednog dijela Boke i nekih zapadnih govora naših², ovaj glas je nepoznat. Radosav Bošković o sudbini tog glasa kaže da „nema nijednog crnogorskog govora koji danas u svima fonetskim pozicijama i u svima rečima čuva ovaj glas. 'On se čuje slabo de zdravo, postojano i na svakom mjestu u riječi', rekao je još Vuk (Poslovice, XIV). Zatim, isto tako nedoslednost pokazuju i govori u kojima na mestu starijeg **h** stoji danas koji drugi glas. I treće, oni govori koji po pravilu gube ovaj glas, gube ga uglavnom u svima pozicijama“³. Iako je pojava gubljenja glasa **h** vezana za kraj XVI i početak XVII vijeka, u govoru podgoričkih muslimana on je bio postojan glas koji se čuvao u svim položajima u riječi. I u starim dokumentima iz polovine XIX vijeka, kao i u onima s početka XX vijeka, on je prisutan na svim očekivanim mjestima (čak i na nekim u kojima ga više ni u standardnom jeziku nema).

Međutim, u novije vrijeme i u pogledu izgovora ovoga glasa sve se više utiru razlike između muslimana i hrišćana. Svakako je njegova upotreba češća kod ovih prvih, ali se može primijetiti da on često izostaje u 1. licu jednine aorista i imperfekta i u intervokalnom položaju ali samo između dva **a**: *sat, džemat, Ašik-mala, Džer-mala, Salagić*. Vjerovatno je izgovor ovoga glasa u navedenim slučajevima bio donekle nestabilan⁴ pa

---

² Vidi: *Ivić 1985*, str. 24. i *Bošković 1931*, str. 180.

³ *Bošković 1931*, str. 179.

⁴ Na ovu pojavu skreće pažnju i Asim Peco: „Jedno je sigurno: fonema **h** nije bila u svim pozicijama u riječi iste fonetske prirode. Kraj riječi mogao je biti najslabije artikulacije, to bi vrijedjelo i za međuvokalske pozicije. Inicijalni položaj mogao

je i to potpomoglo proces njegova gubljenja u njima koji je svakako primarno bio uslovljen uticajem većinskoga pravoslavnog govora u (novije vrijeme). Na to upućuje njegovo dosljedno čuvanje u rukopisima iz vremena turske uprave i neposredno poslije nje i takva upotreba u Skadru i najstarijih govornih predstavnika u Podgorici.

Čuvanje glasa **h** u gotovo svim muslimanskim govorima na štokavskom govornom području objasnio je Asim Peco: „Mišljenja su različita, ali je, čini mi se, više onih koji čuvanje ovoga glasa u konsonantizmu naših Muslimana dovode u vezu sa neposrednijim uticajem orijentalnih jezika, i turskoga jezika kao posrednika. Činjenica je da u govoru naših Muslimana, tj. u Muslimana na srpskohrvatskom jezičkom području, nalazimo ovaj konstriktiv u svim pozicijama u riječi. Činjenica je, isto tako da se ovom osobinom Muslimani odvajaju od svojih susjeda drugih vjeroispovijesti. Činjenica je, dalje, da je ovo jedna od izrazitijih osobina koje povezuju Muslimane sela sa Muslimanima grada. Ako sve ovo znamo, ako znamo da u drugim osobinama, kako u fonetsko-morfološkim, tako i u sintaksičko-leksičkim, između ove dvije govorne skupine postoje uočljive razlike, mora se pri objašnjenju ove pojave polaziti od onoga što je tim govornim skupinama zajedničko: to je religija. Ona je svima njima došla istim putem, preko Turaka; ona je svima njima nosila ista vjerska obilježja: molitve na arapskom jeziku, a te molitve počesto imaju upravo ovaj glas u svom glasovnom sklopu. I, što je prirodno, pod tim uticajem, pod uticajem orijentalnih jezika, pod uticajem molitava na arapskom jeziku, koje počesto znaju za fonemu **h**, taj glas se očuvao i u fonetici naših Muslimana. A ako se i kod njih već izgubio iz nekih položaja, onda ga ni danas tu više nema.“⁵ Dokaz za ovu tvrdnju je slučaj nečuvanja glasa **h** u onim muslimanskim govorima koji su kasno islamizirani, u vrijeme kad je proces iščezavanja ovoga glasa bio završen, kao u govoru muslimana Mrkovića kraj Bara.

Ovim bi se mogao objasniti slučaj dosljedno izgubljenog finalnog **h** u genitivu množine riječi zamjeničko-pridjevske promjene tipa: *svija, ovija, tija, njihovija, njihnija, veljikija, maljija* i sl. Ova pojava je obilježje cijele zetskopodgoričke grane i svih njenih okolnih govora. U govoru muslimana je prisutna vjerovatno još iz perioda prije islamizacije, pa s istrvenom jezičkom sviješću o postojanju glasa **h** u ovoj poziciji sigurno nije moglo doći od njegove revitalizacije u to vrijeme.

Kao i u svim okolnim govorima, suglasnička grupa **hv** zamijenjena je sa **f** i ovo je jedini primjer nečuvanja, odnosno zamjene ovoga glasa

---

je biti artikulaciono nešto izraženiji, ali, opet, sve u sklopu opšte prirode ovoga konstriktiva u što-govorima.“ – Peco 1996, str. 15.

⁵ Isto, str. 16.

nekim drugim. Izuzetno rijetko mogu se čuti primjeri u kojima je ona sačuvana. Osim u glagolu *shvatit(i)*, uvijek je: *ufatit*, *ufaćen* (u bukvalnom i prenesenom značenju kad je sinonim sa *oženjen*), *dofati*, *fala*, *zafaljujem*, *zafatit*, *posaljiti*, *fataljica*, *prifatit* i sl. Ovu opštu pojavu Radosav Bošković objašnjava na sljedeći način: „Zaseban slučaj razvitka glasa **h** pretstavlja grupa **hv**. (...) Promena **hv** > **f** opšta je pojava za sve njih, ukoliko, razume se, znaju uopšte za glas **f**. U svima je njima, dakle, posle prenošenja frikativne artikulacije na glas **v** – posle izvršenog jednačenja po načinu obrazovanja – frikativna grupa **hf** izgubila svoj prvi komponent. Već i po tome što se u nekim od ovih govora **h** inače ne gubi, jasno je da ovde imamo specijalan slučaj, uslovljen ne samo prirodom artikulacije glasa **h** već i njegovim naročitim položajem. Prema tome, u promeni **hf** > **f** bila bi, bar po rezultatu, neka vrsta disimilacije: redukcija jednog od dvaju frikativnih elemenata, i to onog koji je zbog slabe artikulacije bio na udaru. Pretpostaviti drukčiji tok razvitka: prenošenje frikativne artikulacije prvog komponenta sa zadnjeg dela nebaca na usne: **hf** > **ff** > **f** – mislim da za ove govore, tj. za neke od njih, nije moguće“.⁶ Objašnjenje Mihaila Stevanovića razlikuje se od navedenog: „U grupi **hv** prvi glas je pre, ili još verovatnije u toku samog iščezavanja, predavao frikativnu artikulaciju sledecem, te smo u rezultatu, pre definitivnog nestanka njegovog, mesto sonantnog **v** na drugom mestu dobili isto zubno-labijalno **f**. Nije nemoguća pretpostavka da se prvo, iako prema prethodnom, izvršilo jednačenje od **hv** > **hf**, pa posle gubljenja **h** u rezultatu jednako ostalo ono što imamo u primerima: *fala*, *faldžija*, *zafaljivanje*, *zafalnos*, *pofala*...“.⁷

S obzirom na to da se u govoru podgoričkih muslimana (niti ostalih muslimana na prostoru bivše SFRJ) ne može govoriti o slaboj artikulaciji glasa **h**, ne može se prihvatiti objašnjenje profesora Boškovića, a djelimično ni profesora Stevanovića. S druge strane, pošto su pravoslavni Podgoričani bili nesrazmjerno malobrojni u odnosu na muslimane, kao i činjenica da se glas **h** kod ovih drugih u potpunosti očuvao, te da nije bilo niti je moglo biti ugledanja na govor pravoslavaca u ovom slučaju, mora se isključiti mogućnost prihvatanja od njih oblika sa **f** < **hv**. Ostaju, dakle, dvije mogućnosti za objašnjenje ove pojave. Prva je da je do nje došlo prije islamizacije, pa ju je kao takvu ovo nekadašnje hrišćansko stanovništvo zadržalo u svome govoru. Međutim, kako ovu pojavu Mihailo Stevanović vezuje za vrijeme iščezavanja suglasnika **h**, dakle kraj XVI i početak XVII vijeka, malo je vjerovatno da su je muslimani Podgorice, u to vrijeme već islamizirani, kao takvu mogli naslijediti od pravoslavnih predaka.

⁶ Bošković 1931, str. 181-182.

⁷ Stevanović 1933-34, str. 48.

Sve upućuje na to da se ona i kod jednih i kod drugih razvila na način sličan onome koji je profesoru Boškoviću izgledao nemogućim. Naime, najvjerovatnije se progresivnom asimilacijom **v** prema **h** jednalo sa **f**, nakon čega je dobijena grupa **hf** koja je u govoru pravoslavnog življa uprošćena gubljenjem inače nestabilnog **h**. Kako je u govoru muslimana proces gubljenja ovoga glasa nepoznat, proces je morao ovdje teći i dalje – upravo onako kako se Radosavu Boškoviću čini da nije mogao teći, tj. prenošenjem artikulacije sa zadnjonepčane na labijalnu, poslije čega nastaje gubljenje suglasnika **f** iz takve dvočlane grupe (**hv** > **hf** > **ff** > **f**, kod muslimana, a kod pravoslavaca: **hv** > **hf** > **f**). Na to upućuje i pretpostavka profesora Stevanovića da je ovaj proces nastao u vrijeme gubljenja glasa **h** kao i činjenica da se glasovi **v** i **f** ovdje ponašaju kao oponenti po zvučnosti. Svako drugo objašnjenje ne djeluje nam moguće i prihvatljivo.

***

Vjerske razlike čest su uzročnik i jezičkih različitosti. To potvrđuje i sudbina suglasnika **h** u govoru podgoričkih muslimana, kao i ostalih muslimana sa prostora bivše SFRJ. Za razliku od okolnih hrišćanskih govora u kojima je ovaj glas iščezao ili je zamijenjen nekim drugim suglasnicima, u populacije o kojoj je riječ nailazimo na dosljednu njegovu upotrebu koja je potpomognuta ili prouzrokovana upravo vjerskom pripadnošću. Zato je i imenica *musliman* u ovom radu napisana malim početnim slovom jer se njome označava vjerska, a ne nacionalna pripadnost. Bez obzira na današnje njihovo različito nacionalno izjašnjavanje, oni svi koriste identičan govor.

Spisak pisane građe i skraćenic

I [Priznanje Stefa Lukina, 1879], privatno vlasništvo Šuća Abdovića.

II [Molba Jusufa Dibranina, 13. III 1924], privatno vlasništvo Šuća Abdovića.

III [Potvrda Mahmut-bega Abdovića, 11. I 1902], privatno vlasništvo Šuća Abdovića.

IV [Priznanica o dugovanju Boška Perova, 25. II 1901], privatno vlasništvo Šuća Abdovića.

V [Priznanica o dugovanju Mustafe Bihorca, 10. XI 1901], privatno vlasništvo Šuća Abdovića.

VI [Dnevnik džamijskih poslova hafiza Hasana Hadžiablahovića u Ćazim-begovoj džamiji u Tuzima, 1925-1927], vlasništvo Ćazim-begove džamije.

VII [Izjava Jusufa Marića, 1923], privatno vlasništvo njegovog unuka Jusufa Marića.

VIII [Culj Uco, vojvoda tuški, i Usen Mehmedov Krnić gospodinu Labudu Gojniću, 28. VI 1913], DACG, MUD, 1913, k. 136, br. 2163.

IX [Tahir Hačković Gospodar, 8. I 1910], DACG, MUD, 1910, k. 96, br. 167(2).

X [Ibro Jusufamić gospodinu Plamencu, 25. VI 1909], DACG, OUP, fasc. 1, br. 4/1.

XI [Ibro Jusufamić Ministarstvu unutrašnjih djela, 25. III 1909], DACG, OUP, fasc. 1, br. 3-4.

XII [Bajram Ljedinic upravi Ministarstva pravde, 10. II 1911], DACG, OUP, fasc. 3, br. 1/1911.

XIII [Jakup Dervišević Kraljevskoj oblasnoj upravi Podgorice, 10. X 1914], DACG, OUP, fasc. 3, br. 309.

XIV [Rustem Ljačević Oblasnoj upravi Podgorica, 13. X 1914], DACG, OUP, fasc. 3, br. 324.

XV [Teufik J. Lukačević Kraljevskoj oblasnoj upravi Podgorica 15. X 1914], DACG, OUP, fasc. 3, br. 337.

XVI [Eljez Uco Ljuc-Đoković gospodinu R. Popoviću, 25. VIII 1915], DACG, OUP, fasc. 6, br. 174.

XVII [Derviš Kapić Kraljevskoj oblasnoj upravi Podgorica, 14. XII 1914], DACG, OUP, fasc. 5, br. 536.

XVIII [Bećir Burazerović Kraljevskoj oblasnoj upravi Podgorica, 19. XII 1914], DACG, OUP, fasc. 5, br. 546.

XIX [Isljam Bć. Ljačević Kraljevskoj oblasnoj upravi Podgorica, 12. XII 1914], DACG, OUP, fasc. 5, br. 586.

XX [Bajram-beg Osmanagić Kraljevskoj oblasnoj upravi Podgorica, 17. X 1914], DACG, OUP, fasc. 4, br. 346.

XXI [Saljo Seratljić gospodinu Milu Vrbici, 27. IX 1914], DACG, OUP, fasc. 4, br. 347.

XXII [Rustem Ljačević Kraljevskoj oblasnoj upravi Podgorica, 13. XI 1914], DACG, OUP, fasc. 4, br. 437.

XXIII [Hafiz Hadrović Kraljevskoj oblasnoj upravi Podgorica, 22. XI 1914], DACG, OUP, fasc. 4, br. 461.

XXIV [Hadžajlija Ferizović Peru Petroviću], ABONMCG, fond Petra II Petrovića, fascikla za 1851/2. godinu, dok. br. 5.

XXV [Mehmet-aga, zabit podgorički, vladici Petru II Petroviću], ABONMCG, fond Petra II Petrovića, fascikla za 1845, dok. br. 117.

XXVI [Osman-paša Petru II], ABONMCG, fond Petra II Petrovića, fascikla 1847, br. 32.

XXVII [Mehmet-spahija Lekić, zabit podgorički, vladici Petru II], ABONMCG, fond Petra II Petrovića, fascikla za 1842, dok. br. 100.

XXVIII [Hafiz-aga, zabit podgorički, arhimandritu Petru II Petroviću], ABONMCG, fond Petra II Petrovića, fasc. za 1831, dok. br. 38.

XXIX [Hafiz-aga, zabit podgorički, arhimandritu Petru II Petroviću], ABONMCG, fond Petra II Petrovića, fasc. za 1831, dok. br. 37.

Literatura

Bošković 1931. Radosav Bošković, *O prirodi, razvitku i zamenicima glasa h u govorima Crne Gore*, Južnoslovenski filolog, knj. XI, Beograd, 1931.

Čirgić 2004. Adnan Čirgić, *Karakteristike govora podgoričkih muslimana (na osnovu starih rukopisa)*, Almanah, br. 27-28, Podgorica, 2004.

Ivić 1985. Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrva-tskoga jezika (Uvod i štokavsko narečje)*, Celokupna dela, knj. II, Novi Sad, 1985.

Peco 1996. Asim Peco, *Iz fonetske problematike srpskohrvatskog i makedonskog jezika (O sudbini foneme h u tim jezicima)*, Iz života naših reči, Prosveta, Beograd, 1996.

Stevanović 1933-34. Mihailo Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. III, Beograd, 1933-34.

ARITEKTONSKI IZGLED STARIH BERANA

Najstariji, i kulturološki najvredniji postojeći sakralni objekat na sadašnjem lokalitetu opštine Berane kao i čitavoj limskoj dolini, koji odiše svojom unikatnošću i arhitektonskom originalnošću, je manastir Đurđevi Stupovi, koji je izgrađen kao zadužbina Prvoslava Nemanjića.

Iz samog dopisa na grobu ktitora, kao i na osnovu podataka o osnivanju Episkopije, doba gradnje hrama Sv. Đorđa, može se reći, da potiče iz samog početka XIII vijeka, tačnije 1213. godine. U prilog ovome ide činjenica da je Sv. Sava 1219. god. u već postojećim Đurđevim Stupovima (hramu Sv. Đorđa), osnovao Budimljansku Episkopiju.

U svom izvornom (prvobitnom) obliku hram Sv. Đorđa je bio mala jednobrodna građevina sa kupolom, što je po mnogo čemu nalik na druge pravoslavne hramove iz raškog doba. Manastirski kompleks Đurđevi Stupovi, tokom vremena, prošao je kroz nekoliko faza izgradnje, kako samog kompleksa tako i osnovnog objekta u njemu - hram Sv. Đorđa. Do sadašnjeg oblika došlo se raznim prepravkama i obnavljanjima u nekoliko vremenskih perioda. Najprije je to bila dozidana priprata sa kulama. Kasnije, umjesto dvije kule, na njegovoj zapadnoj strani izgrađena je jedna postojeća - središnja. U prvobitno izgrađenom hramu je postojao zid između naosa i priprate, koji je kasnije srušen, da bi potom na zapadnoj strani bila dozidana druga priprata.

Ovaj manastir je postojao mnogo prije nego što se na ovom lokalitetu, na sjeveru Crne Gore, formiralo naselje većeg tipa sa stalnim stanovnicima koji bi naseljavali isključivo ovaj teritorij.

Manastir Đurđevi Stupovi u Beranama je, prema sačuvanim istorijskim dokumentima, tokom srednjeg vijeka uživao veliki ugled i zauzima izuzetno mjesto u isroriji arhitekture XIII vijeka.

Manastir Đurđevi Stupovi u Beranama

Ploča na ulazu manastira sa imenom osnivača i godinom izgradnje

Manastir je izgrađen u podnožju sela Crni Vrh, u neposrednoj blizini grada. Uz sami manastir se nalazi izvor pitke vode koji se danas koristi za snadbijevanje vodom jednog dijela gradske opštine Berane.

Pogled na ulaznu partiju manastira Đurđevići Stupovi

Ovaj manastir je i danas u upotrebi i u njegovoj blizini nalazi se zgrada "Polimskog muzeja" i prateći objekti (kuća) za sveštenstvo manastira.

Region na kojem se sada prostire teritorija opštine Berane, potpala je pod tursku upravu polovinom XV vijeka, 1455. godine. U tom vremenu pod tursku upravu potpali su i Bijelo Polje, Bihor i župa Budimlja, koja je postala carski has. Na mjestu današnjeg gradskog naselja nije bilo ni jedne kuće. Taj teren bio je neodređen i služio je za ispašu stoke.

Berane, kao grad, osnovano je nakon razgraničenja osmanske imperije i Crne Gore 1858/1859. godine. Tada je gornji dio Vasojevića ušao u sastav Crne Gore. Stvaranje varoši počinje 1862. godine, poslije čuvene bitke na Rudeškoj glavici.

Na padinama ispod Jasikovca izgađene su kuće za oficire, njihove porodice i službenike "Haremi", po čemu je ovo naselje dobilo ime, u kojem je tada bila podignuta džamija i mekteb.

Po jednoj od verzija, Berane je dobilo ime po jednom hanu (turski bir-han, kasnije Berane) oko kojeg su se kasnije podizale zgrade, dok se u drugoj verziji tvrdi da su Berane dobile ime po mjestu Beran-krš, koji se nalazi u neposrednoj blizini sadašnjih Berana.

Temelje varoši postavio je Mehmed-beg Bahtijarović, rodnom iz Jajca. On je odredio širine i pravce ulice.

U Berane je došao 1885. godine prvo kao borac a 1889. godine vojni bimbaša (komandir) i gradski kajmakan. Utemeljivač Beranske varoši, Mehmed-beg Bahtijarović, umro je 1896. godine i na njegovoj sahrani (dženazi) se prvi put dogodilo "da ovdašnji stanovnici dvije vjere idu jedan drugom na pratnju".

Varoš se do polovine XIX vijeka razvijala po tipično orijentalnoj arhitekturi. Izgrađene su džamije, mektebi, hanovi, dućani, šadrvani, dvije javne česme. Dovedena je voda od manastira Đurđevi Stupovi cijevima od ilovače u sred beranske čaršije.

U Beranama je postojala i škola ruždija (u rangu gimnazije) osnovana 1890.godine.

Prva ulica u Beranama

Stara čaršija Berana

Žitni trg begluk - prije Balkanskog rata

Samo pet godine poslije izgradnje Beranske čaršije (1867.g.), varoš je imala 110 kuća sa 400 stanovnika, da bi u 1909. godini ovaj grad brojao 500 kuća sa 4000 stanovnika. Prvi stanovnici Berana su pretežno bili zanatlije i trgovci.

Naseljavanje stanovništva u ovom kraju intenzivirano je i poslije 1867. godine, nakon požara bjelopoljske čaršije. Zanatlije i trgovci iz Bijelog Polja tada su našli utočište u novoizgrađenom gradu. Pored doseljenika iz Bijelog Polja, Berane su naseljavali i stanovnici drugih dijelova Crne Gore, sklanjajući se od ratnih vihora.

U Beranama, u tom periodu, bilo je više velikih kuća, česma i šadrvan. Ovdje je kasnije razvijen i jedan stočni trg. Ovo dovodi do samog razvoja Berana kao centra u širem regionu, do povećanog obima gradnje objekata i za to vrijeme osavremenjavanja gradskog trga i formiranja zanatskih centara.

Berane je imalo gradsku rasvjetu 1922. godine

Pazarni dan u Beranama 1922. godine

U tom vremenu, u tadašnjim Beranama je bila izgrađena džamija koja se nalazila u centru grada, na mjestu gdje je do prije nekoliko godina bila knjižara “Jasikovac“. Ova džamija je imala dva sprata, sa visokom minarom od drveta, a sama džamija je bila pokrivena šindrom. Džamija je imala dimenzije 15x13 metara. Sagrađena je 1873. godine. Imala je harem veličine 20 ari. Pored nje postojala je i vakufska kuća od tvrdog materijala sa prizemljem i spratom, a bile su i dvije prizemne radnje dužine 25 metara, od starog materijala, okrenute prema centru. Iza džamije je bila još jedna kuća sa baštom od 20 ari. Godine 1873. i 1874. u ovoj džamiji je kao imam radio Mustafa-efendija, koji je ujedno i prvi imam ove džamije.

Ova džamija je srušena 1949. godine, uz obrazloženje “radi urbanističkih razloga“. Dio građe upotrijebljen je za gradnju barake na Jasikovačkom groblju, a kamen je uzela tadašnja vlast za izgradnju stambene zgrade (akt br. 25 od 11. 12. 1952. godine). Rješenjem NO Sreza Ivangrad, br.15371 od 16.oktobra 1953. godine za potrebe izgradnje stambene zgrade, eksploatisana je i ova džamija kao što je istim rješenjem eksploatisana džamija u Haremima i ostale postojeće vakufske zgrade i zemljište.

*Gradska džamija u Beranama, koja je izgrađena 1873. godine
a porušena 1949. godine*

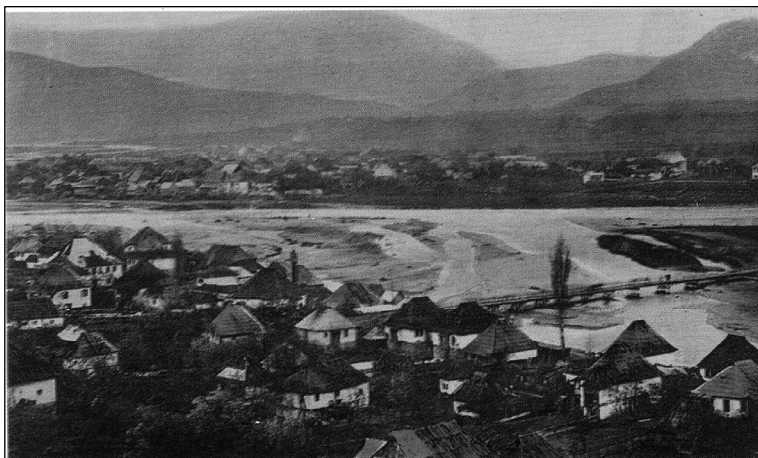
Glavna ulica u varoši Berane

Glavna beranska ulica je zadržala proporcije i vizure, koje su postojale od samo početka urbanog razvoja grada, koja je Beranama davala oblik organizovane i moderne varoši u tom vremenu.

U naselju koje se zove Hareme 1903. godine izgrađena je džamija na katastarskoj parceli br.689. Dio te parcele je vlasništvo Islamske zajednice a jedan dio je oduzet nakon II svjetskog rata. Ova džamija imala je prizemlje i sprat sa mahfilom. Sa desne strane džamije (gledano od ulice) bila je manja zgrada za tabute i druge vjerske potrebe.

U dvorištu – haremu – imalo je nekoliko mezara. Iza džamije se nalazio mejtaš, kamen za klanjanje dženaze. Ovaj mejtaš je sada na gradskom groblju Jasikovac (groblje gdje se ukopavaju isključivo Bošnjaci-muslimani sa gradskog područja Berana).

Ova džamija je porušena 1947.godine.

*Haremi i most na Limu – panorama Berana
Na fotografiji se vidi džamija koja je nekada postojala u Haremima
(Izdanje povlaštene knjižare i papirnice Milutina Labudovića,
Berane 1924. godine)*

Sadašnja džamija, jedina u gradu, nalazi se u naselju Hareme u podnožju Jasikovca na dijelu gdje se nalazi muslimansko groblje. Džamija je izgrađena dobrovoljnim akcijama i priložima mještana – džematlija i zaposlenih mještana u inostranstvu.

Do nedavno, prije nego što je porušen i na njegovom mjestu sagrađen novi objekat, postojao je i stari mesdžid iz perioda stare varoši Berane.

Zbog dotrajalosti konstrukcije mesdžida, u njemu se nalazio samo dio stare arhive Odbora Islamske zajednice, tako da zgrada nije služila za okupljanje i za obavljanje vjerskih obreda.

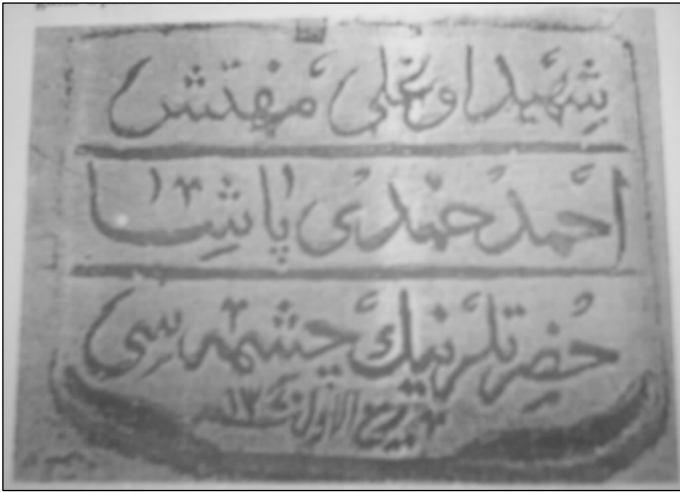
Prema podacima ovaj objekat je bio podignut 1863. godine. U prizemnom dijelu zgrade mesdžid se oslanjao na pet drvenih stubova sa dva polukružna drvena luka. Uz sami objekat se nalazila i česma gdje je voda dovedena čunkovima sa Đurđevih Stupova, a iznad česama nalazio se tarih ispisan arapskim pismom na ploči.

Mesdžid u Beranama – neposredno prije rušenja

Pogled na česmu ispod samog mesdžida

Natpis iznad česme koji se nalazio u prizemlju Mesdžida

Prevod tariha:

*“Česma gospodina Šehid Oğlu Mufetiş
Ahmed Hamdi – paša
Rebiul – evvel 1300. god.
10. januar 1883. godine “*

Ahmet Hamdi-paša, koji se pominje na natpisu tariha, bio je „mufetiš“ to jest nadzornik – inspektor u Beranama.

Kada se Berane formiralo kao varoš u pravom smislu, počeli su se graditi i neki, za to vrijeme, savremeni objekti. To su poznata gradska apoteka, hotel „Evropa“, zgrada Opštinskog Sreza kao i kuća Vojvode Gavra Vukovića. Svi ovi objekti se nalaze na samoj glavnoj ulici, gdje se nekada nalazio trg, ili u neposrednoj blizini glavne ulice.

Apoteka u Beranama 1918. godine, nalazi se na samom gradskom trgu

Hotel „Evropa“ u Beranama 1914. godine

Pogled na staru ulicu sa hotelom „Evropa“

Pogled na glavnu ulicu - sada sa tržnim centrom „Evropa“

Glavna ulica u varoši Berane u vremenu dok je nosila ime Kralja Nikole

Stara zgrada Opštinskog sreza u Beranama

Zgrada SO Berane sada, nakon rekonstrukcije

Stara kuća na centralnom trgu u Beranama

Veoma značajan sakralni kulturno-istorijski objekat u blizini Berana je i džamija u Petnjici u regionu Bihor.

Džamija u Petnjici podignuta je 1696. godine, i jedinstvena na širem području Balkana zato što je to jedina džamija iz tog perioda koja ima tri sprata (čitave etaže) izgrađene kao prostor za namaz. Džamiju je podigao Hajdar-paša, koji je u Bihor došao 1689.godine, i on je rodonačelnik sadašnjeg plemena Hajdarpašić koje naseljava prostor Bihorskog kraja. Ovo potvrđuje i turski putopisac Hadži Kalifa.

Bila je to mala seoska džamija, sa masivnim kamenim zidom, drvenim krovom i minarom. Veličina džamije je 15,80 m x 13,20 m u osnovi. Zidana je poluobrađenim kamenom. Debljina zidova u prva dva sprata je 80 cm a posljednji 50 cm. Sa krova džamije podignuto je dosta visoko drveno minare, koje se naslanja na dozidani dio uz džamiju uz čitavu visinu fasadnog zida. Međuspratni zidovi su povezani sa drvenim gredama, i čitava njena unutrašnjost je od drvene građe. Spratovi se naslanjaju na nekoliko drvenih stubova. Nekoliko stubova je ukrašeno rezbarijom. Džamija u Petnjici ima 35 prozora, sa ulazne strane 8 a sa ostale tri po 9 prozora. Džamija je jedinstvena po stilu gradnje, veličini i unutrašnjem prostoru.

U ranijim sanacijama, džamija je izgubila svoj autentični izgled, Njen originalni autentični i jedinstveni izgled je u potpunosti vraćen u rekonstrukciji kompletne džamije 2004. god. Projekat rekonstrukcije je uradio arhitektonski tim iz projektnog biroa ARHING, na čelu sa arhitektom mr Rifatom Alihodžićem, iz Bijelog Polja.

Ramo KURTANOVIĆ

ISELJAVANJE BOŠNJAKA IZ BRNJICE

U v o d

Kad se čovjek upozna sa nekim namjernikom, ili samo kao slučajnim putnikom, nameće se u daljem razgovoru, spontano ili namjerno, pitanje: Odakle si?

To je pitanje koje se, po pravilu, nameće u razgovoru sa neznancem već poslije nekoliko uobičajenih rečenica konverzativnog (uobičajnog) tipa.

Ulazeći dublje u analizu odgovora, dolazi se do saznanja da je ispitanik odnekud došao, ako ne on, a ono njegovi roditelji ili djedovi, ili, možda, njegovo rodstvo, odnosno pleme. Druga je stvar kada su došli i kojim povodom. Uglavnom, porijeklo se, po pravilu, nadovezuje u sferi sigurnih genetskih veza za nekoliko generacija, a potom to postaje sfera imaginarnih pretpostavki, sjećanja ili nagađanja. Ovakve odgovore, po pravilu mogu dati skoro svi stanovnici Balkana.

Različita društvena uređenja, uređena po koncepciji sopstvenog razvoja inicirala su seobe stanovništva bilo to kao plod nametnute politike ili, pak, zato što je to, u manjem slučaju, bio lični stav starješine plemena.

Neosporno je da su sve migracije nosile lične traume pojedinaca muhadžerske zajednice. Trebalo se navići na nova okruženja, prihvatati i biti prihvaćen od lokalnog stanovništva koje je sebe smatralo starosjediocima. Ustvari, radi se opet o tek nešto starijim muhadžerima. No, to je kao stvar prestiža i dominacije nad pridošlim, tek stiglim muhadžerima.

Ništa, što nije poznato u sferi društvenih rasprava, ko je ko i odakle je doselio, nije mimošlo ni članove bratstva Brničana koji se intenzivno i emotivno međusobno posebno vezuju od vremena kad su bili primorani da se masovno isele sa ognjišta na kojem su živjeli u nekoliko generacija. Radi se o prostoru i okruženju koje im je omogućavalo, za ondašnje prilike, (1934. i 1935.godine), relativno prestižan život.

Okolnosti, koje su se tada desile kao povod njihovog iseljenja, se prepričavaju i prenose usmenim putem i prelaze u legendu za sve potomke Brničana, sve do današnjih dana.

Nije rijetko sresti ljude iz sjeničkog, novopazarskog ili tutinskog kraja koji će reći da im je poznato da je Brnjica bila naseljena Muslimanima, a da danas tamo nema niti jedne kuće ovog naroda. Stariji ljudi će reći da su prognani ili nešto slično, a mladi će kazati da su slušali od svojih „starih” o Brničanima koji više ne žive u Brnjici.

Kako vrijeme nezaustavljivo curi, generacije se smjenjuju, sjećanja među potomcima blijede, a nove društveno-političke prilike i savremeni način življenja razbija porodicu, pisane oskudne podatke i usmena predanja, objavio sam u monografiji “Brnjica otrgnuta od zaborava”, čiji je izdavač Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka u Bosni i Hercegovini, 2004. U Monografiji se iznose statistički podaci o stanovništvu i okolnosti poslije Prvog svjetskog rata, koje su dovele do potpunog iseljenja Bošnjaka iz Brnjice 1934. i 1935. godine.

Jedan Sjeničak kad je pročitao moju monografiju kazao mi je: “Profesore, Brnjica je slična Šahovićima, s tim što su tvoji preci imali sreću da nisu onako drakonski poubijani”

Geografski položaj Brnjice

Prostor Brnjice čini više sela i zaselaka, koja su u geomorfološkom i komunikativnom pogledu međusobno povezana, a nalaze se istočno na cca 15 km od opštinskog centra Sjenice.

Brnjica se nalazi sa desne strane puta na cca 6 km od Duge Poljane idući putem od Novog Pazara prema Sjenici. Geografski, radi se o prostoru koji je sa južne strane presječen regionalnim putem Novi Pazar - Sjenica i to na dionici između Duge Poljane i Sjenice. Istočna strana, uslovno, može se reći da je ograničena lokalnim makadamskim putem koji ide prema sjeveru preko Krstova Brda /1362/ i dalje prema Sušici /1354/.

Sjevernu stranu Brnjice čine južni obronci planine Javor, gdje se ističu sljedeće kote: na sjeveru, Kula /1415/, Kunjez /1469/, Ruda glava /1395/, a južnije se nalaze Begovo brdo /1362/, Stupska lisa /1355/, Pašina česma /1752/, Šaljski krš /1268/ i Brničko brdo /cca 1300/. Zapadna strana prostora Brnjice može se približno povući linijom brda Kunjez, na sjeveru, preko Stupske Lise prema Klisuri na jugu.

Naseljeni dio prostora Brnjice izdijeljen je na više sela i to: Gornja Brnjica - Vrapci /1195/, Biočani /1200/, Sušica /1208/, Stup, Raspoganče /1112/, Budakovac, Leva Reka, Sredojevići /1218/ i druga manja mjesta koja nisu identifikovana na karti R 1: 50 000, što se vidi na prilogu 1.

Teren je ispresijecan sa više vodenih tokova, od koji je najznačajnija Brnjička rijeka koja drenira njene pritoke sa obje strane rijeke, kao što su: Vrapaska rijeka, Boteljski potok, Sušica potok i drugi vodeni tokovi.

Prostor Brnjice zauzima dio sjeničkog neogenog basena koji je prekriven neogenim sedimentima veoma povoljnim u pedološkom pogledu za razvoj poljoprivrede.

Nazivi, kao što su Begovo brdo, Pašina česma i drugi, jasno govore da su nazivi istaknutih mjesta na prostoru Brnjice (etimološki vezani za bistvovanje Muslimana) koja su se još uvijek zadržala na geodetskim kartama, ali i u svakodnevnom kumuniciranju sadašnjih stanovnika Brnjice u što smo se uvjerali u razgovoru sa žiteljima prilikom naše posjete u avgustu 2002. godine.

Interesantno je istaći da su na topografskim vojnim kartama ucrtana latinska groblja, a muslimansko groblje u Brnjici nije ucrtano.

Iseljavanje Bošnjaka iz Brnjice

Dolaskom Brničana na prostor sjeničkog kraja, za njihove potomke, početkom XVII vijeka, evidentna je borba za goli život, posebno do završetka Drugog svjetskog rata, pa i do današnjih dana, gledajući procese koji su se odigrali na prostoru ex-Jugoslavije u posljednjih petnaest godina (poslije 1990.godine).

Borba za fizičko i duhovno preživljavanje Brničana uslovno bi se mogla podijeliti na više etapa, ali ovdje ćemo se zadržati na period od 1912. do Drugog svjetskog rata.

Balkanskim ratovima 1912.godine turska vojska je doživjela poraz, što je imalo za posljedicu da je Sandžak podijeljen na dva dijela. Jedan je pripao Crnoj Gori, a drugi Srbiji. Višegodišnje življenje Muslimana pod turskom upravom neminovno je imalo uticaja na njihovo etničko, kulturno i običajno formiranje u svakom pogledu. Radi se o jednoj stvorenoj tradiciji življenja sa svim osobenostima islamskog vjerovanja, stvorenih običajnih navika i niza drugih osobenosti koje karakterišu muslimane.

Posljedica po bratstva Brničana je regrutovanje i odvođenje muslimanske omladine za potrebe Turske i Austro-Ugarske u jedinici tzv. đurumlje.

Tako je nekoliko mladića iz Brnjice otišlo u đurumlje i nijesu se nikad vratili u zavičaj.

Kakav je odnos narod Peštera imao prema ratu koji se vodio na Karpatima između Turske i Austro-Ugarske, sa jedne, i carske Rusije sa druge strane, najbolje se očituje u kazivanju Mumina Škrijelja^{HI},

*"Ravna Bosno, daleko l' odosmo.
Naše majke, nam' se ne kunite,*

---

^{HI} Zaim Azemović, 2002., u Tutinskom zborniku br 2:

*vjerne ljube, vi se preudajte,
nas će care tamo oženiti;
sa mezarom i zlatnim čemerom.
Puško moja, i otac i majko,
a fišeci, sve redom rođaci.
Nas će care tamo oženiti;
Mlakom vodom i mišći sapunom,
Crnom zemljom i zelenom travom."*

Jasno je da su Muslimani Sandžaka živjeli u drugačijem društveno - političkom sistemu /različit način življenja, drugačija vjera i slično/ od Srba, koji su, kao „oslobodioci“, dolaskom srpske vlasti na prostorima Sandžaka, za mnoge istorijske frustracije prebacivali narodu koji je živio na ovim prostorima. Takav stav srpskih vlasti neosporno je dovodio do nespokojnosti za većinu Muslimana. Bilo je najlakše odseliti u Tursku. No i tamo su se javljali problemi oko jezika. Muslimani Sandžaka uglavnom nijesu znali turski jezik.

Politika srbijanske vlasti bila je ako ne javno, a ono potajno potiskivanje Muslimana iz vjekovnih ognjišta. Uz odseljavanje Muslimana vrši se doseljavanje Srba što se ilustrativno vidi iz Tabela 1 i 2.

Pregled stanovništva po etničkim grupama u Sandžaku
u periodu 1911 - 1921. godine

Tabela 1

Stanovništvo	1911	1921
Muslimani	126 968	99 208
Srbi - pravoslavci	90 461	124 938

Pregled stanovništva u općini Sjenica u periodu od 1912. do 1928. godine

Tabela 2

Stanovništvo	1912	1928
Muslimani	4 539	3 948
Srbi	Nema podataka	Nema podataka

Statistički podaci stanovništva u općini Sjenica u periodu od 1912. godine do 1928. godine vide se iz Tabele 2.

Analizirajući podatke iz Tabela 1 i 2, jasno je uočljivo da je ondašnja vlast Srbije vodila politiku iseljavanja Muslimana, a naseljavanja Srba. Potvrda ovakve politike, vrlo brzo slijedi kada je 11. jula 1938.

godine parafiran tekst Konvencije o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz južne Srbije u Tursku. Jednom odredbom konvencije bilo je predviđeno iseljavanje 40.000 muslimanskih seoskih porodica sa 200.000 članova. Napuštena zemlja muslimanskih porodica pripadala je jugoslovenskoj državi a koju je mogla koristiti za kolonizaciju. Iseljenim muslimanskim porodicama, kao mogućnost uz selidbu, ostavljena je mogućnost da sa porodicom mogu odvesti po četiri grla krupne i deset grla sitne stoke. Naravno, da se, pored seoskih porodica, moglo odseljavati i gradsko stanovništvo.

U takvom društveno-političkom sistemu, jasno je da je tadašnjim vlastima smetalo svako bolje naselje nastanjeno Muslimanima. Jednu dobro organizovanu većinski muslimansku zajednicu činila je Brnjica, koja je imala muslimanskih porodica 54^{R1}, a srpskih 14. Pored toga, Brnjica ima izvanredne pedološke karakteristike zemljišta za tada profitabilnu proizvodnju - poljoprivredu. To je prostor sa brojnim vodotocima i veoma plodnom zemljom u sjeničkoj opštini.

Pored toga, od značaja je da su sve porodice Brnjice bile familijarno povezane i kao zajednica, koja je kontrolisala granicu do 1912.godine sa Srbijom, bila je na „meti“ novih organa vlasti. Bratstva Brničana bila su dobro organizovana po običajnim pravima, pri čemu je na njihovom čelu biran stariješina bratstva. Stariješine bratstva Brničana kao i kod drugih familija na Pešterskoj visoravni birao se aklamacijom. Obično je to bio najstariji brat, ako nemaju živog oca, ili, pak, onaj od braće koji dobije podršku ostalih članova bratstva, dakle, onaj koji je uvažavan kao hrabar i uman čovjek.

U vrijeme dolaska srpske vlasti, na Pešterskoj visoravni stariješina jednog bratstva Brničana Kurtanovića bio je Hajdin, otac sedam sinova. Poslije njegove smrti stariješinstvo bratstva, preuzima čauš Abdul, njegov najstariji sin, sve dotle dok ne biva uhapšen i potom osuđen na višegodišnju robiju odakle se nije vratio živ.

Hajdin je bio turski oficir u intendantskoj službi. Ulaskom Srbije u Sandžak otišao je sa porodicom u Točilovo pa u Gujiće, da bi se sklonio od prvog naleta srpske vojske.

Hajdinovi sinovi vratili su se u Brnjicu 1920. godine, ali su im kuće bile popaljene ulaskom srpskih vlasti. Poslije smrti Hajdina, njegovi sinovi sa porodicama se vraćaju na zgarišta svojih kuća. No Srbi i dalje vrše na razne načine pritisak na Hajdinove sinove.

Tako su ponovo, 1928. godine popaljene sve kuće porodica Kurtanovića, odnosno Hajdinovića. Zašto? Hajdinovići su snažni ljudi i nijesu dali da se maltretiraju. Osjećali su se jaki, međusobno vezani, kao sedam

---

^{R1} Kurtanović, R, Tabela, 2, str, 23

braće, kasnije pet jer im je Mašo umro mlad, a Nuko se nije vratio sa ratišta. Srbi su javno govorili da je važno protjerati Hajdinoviće, ostali će se sami pokupiti, čak će se i metlom istjerati.

Dakle, bratstvo Brničana bilo je organizovano na principima običajnog prava gdje je stariješina bio najviđeniји u porodici, čovjek koji je vodio sve društvene kontakte sa komšijama bilo koje vjere da su bili, ali i sa ostalim bratstvima, odnosno familijama sa kojima su trgovali, sklapali porodična prijateljstva, ili, pak, imali kakve nesporazume.

Stariješina bratstva imao je obavezu da obavještava muške članove zajednice o njegovim kontaktima sa komšijama, ili, pak drugim zajednicama. Članovi porodičnog vijeća mogli su biti samo muškarci i to po osnovu sposobnosti nošenja oružja, a o tome su odlučivali svi punoljetni muškarci iz bratstva sa njihovim stariješinom na čelu. Na porodičnom vijeću, svi punoljetni muški članovi su svojim prijedlozima uticali na zauzimanje konačnog stava o datoj problematici. Zauzeti stav o kakvom problemu na porodičnom vijeću bio je obavezujući za sve njegove članove da ga izvršavaju. Odluke su mogle biti miroljubive, ali i takve da su trebale preduzeti kakvu odmazdu prema drugom bratstvu ili komšijama, ako su svojim postupcima uvrijedili nekog ili sve članove bratstva.

U muslimane mogu biti imenovani ugledni, poštjeni ljudi iz uglednih porodica. Muslimani se, ipak, biraju iz najuglednijih porodica, sa cijele teritorije iz izuzetno imućnih kuća, što znači da se ugled porodice, ipak, određuje i po imovnom stanju i časti porodice.^H

Kako je porodica osnovna jedinica socijalne organizacije, kako u lokalnoj zajednici tako i u globalnom društvu, to je porodica bila organizovana približno po šemi:

Lokalna zajednica ⇔ običajno pravo ⇔ porodica ⇔ pojedinac ⇔ primjena prava, /učesće u odnosima/ ⇔ pozitivno pravo /kulturni milje/.

Kulturna i socijalna integracija ostvarivale su se upravo uticajem globalnog društva na pojedince i formiranjem shvatanja pripadnosti određenom fisu /familiji/, odnosno bratstvu.

Bratstvo, koje je bilo međusobno homogenije u nastupu prema ostalim, a uz to su imali i značajnu brojnost i tradiciju, nije dalo da padne ljaga na njih, uživali su po pravilu poštovanje ili bar su se njih klonili oni koji su slabiji bili u brojnosti.

Porodično vijeće donosilo je odluke o mirenju sa nekom od porodica, udaji ili prosidbi djevojke, kupovini ili prodaji stoke, zemlje i svih drugih bitnih elemenata za opstojnost zajednice.

---

^H Lj. Gavrilović (1988) - Muslimani na Sjeničko-peštarskoj visoravni, Zbornik Sjenice, br. 3-4, Sjenica.

Porodice Brničana

Tačan broj porodica i njihovih članova koje su živjele do 1935. godine u Brnjici, teško je identifikovati zbog nepostojanja takve dokumentacije. Po jednom vjerovanju koje vlada među potomcima Brničana smatra se da se radi bar o šezdest porodica sa više od trista /300/ članova domaćinstva.

Djelimično pouzdane podatke nalazimo u (tabela 3):

SPISAK LICA KOJA SU NA OSNOVU "ZAKONA O DRŽAVLJANSTVU" DALA IZJAVE DA ISTUPAJU IZ NAŠEG PODANSTVA I SELE U TURSKU

/1 oktobar 1935.godine , poverljivo 22368/IV , Predmet: Istup iz našeg državljanstva, Jasmina Rastodor /1999/: Spisak iseljenih u Tursku iz Sandžaka iz avgusta i oktobra 1935.godine, Almanah br. 7-8, str. 259 - 275, Podgorica/

Tabela 3

Ime i prezime	Broj članova domaćinstava	Seli iz	Nastanili se	Primjedba Trajno naselje
Naza Ademović	1- udovica	Gornje Vrapce	Turska	
Rušo Mujković	5	Gornje Vrapce	Turska	
Kahro Ademović	7	Gornje Vrapce	Turska	
Amir Ademović	2	Gornje Vrapce	Turska	
Halim Ademović	1	Gornje Vrapce	Turska	
Ramo Ademović	8	Gornje Vrapce	Turska	
Čamil Ademović	5	Gornje Vrapce	Turska	
Halim Ademović	6	Ravna Brnjica	Turska	
Rušo Čolić	9	Ravna Brnjica	Točilovo - Tutin	Skoplje
Biljal Idrizović	4	Ravna Brnjica	Petrovo Polje - Sjenica	

Hajro Nurčević	3	Ravna Brnjica	? Turska	Nušević, treba
Vehbo Bektović	4	Ravna Brnjica	Turska	
Amir Idrizović	5	Ravna Brnjica	Idrizovo – Makedonija	
Demir Idrizović	7	Ravna Brnjica	Petrovo polje – Sjenica	Makedonija
Ramko Bektović	15	Ravna Brnjica	Turska	
Elmaz Čolić	4	Ravna Brnjica	Novi Pazar	
Murat Nurević	2	Ravna Brnjica	Šare - Sjenica	
Sulejman Suljević	6	Ravna Brnjica	Turska	Suljković, treba
Etem Alić	6	Gornji Vrapci	Bijele Vode – Novi Pazar	
Hakija Dedić	1	Ravna Brnjica	Bijele Vode - Novi Pazar	
Nazif Suljević	9	Ravna Brnjica	Turska	Suljković, treba
Ujkan Dedić	9	Ravna Brnjica	Bijele Vode - Novi Pazar	
Suljkan Hamidović	7	Ravna Brnjica	Šare - Sjenica	Turska
Iso Hamidović	4	Ravna Brnjica	Novi Pazar	
Čazim Nikulić	5	Ravna Brnjica	Šare - Sjenica	
Began Nurčević	5	Ravna Brnjica	? Bijele Vode -	
Ahmet Idrizović	9	Ravna Brnjica	Petrovo polje - Sjenica	Novi Pazar
Mumin Nikulić	10	Sušica	Šare - Sjenica	
Džemail Suljević	7	Gornji Vrapci	Baljen - Tutin	
Šerif Alić	10	Gornji Vrapci	Melaje - Tutin	
Iljaz Nurčević	2	Ravna Brnjica	Trnava - Novi Pazar	Nušević, treba

Aćif Ademović	7	Gornji Vrapci	Žitnice - Sjenica	Makedonija
Avdija Kurtanović	33	Gornji Vrapci	Harapoviće - Tutin	Usmeno saopštenje
Alija Kurtanović	3	Gornji Vrapci	Gujuće - Tutin	Usmmeno saopštenje
Selim Kurtanović	4	Gornji Vrapci	Bijele Vode - Duga Poljana	Usmeno saopštenje
Nazif Suljković	11	Sušica	Bijele Vode - Duga Poljana	Usmeno saopštenje
Avdija Suljković	9	Ravna Brnjica	Bijele Vode - Duga Poljana	Usmeno saopštenje
Šefko Ademović	6	Ravna Brnjica	Bijele Vode - Duga Poljana	Usmeno saopštenje
Feriz Jahović	12	Gornji Vrapci	Bijele Vode - Duga Poljana	Usmeno saopštenje
Alić Began	10	Gornji Vrapci	Melaje -Gujiće	Usmeno saopštenje
Ademović	?	Gornji Vrapci	Beijele vode - Trnava	Suljkovići, usmeno saopštenje
Lubure više porodica	?	Ravna Brnjica	Trnava, Požega	Brničanin, usmeno saopštenje
Zekić Bešir	13	Ravna Brnjica	Sjenica	Usmeno saopštenje
Zekić Meho	6	Ravna Brnjica	Melaje Tutin	Usmeno saopštenje
Zekić Bejto	7	Ravna Brnjica	Kamešnica, Turška	Usmeno saopšt.
Ramo Habibović	6	Ravna Brnjica	Ljutaje - Duga Poljana	Usmeno saopštenje

Sukobi sa Srbima - početak nesporazuma i raseljavanje Brničana

Nesporazumi Brničana sa okruženjem počeli su ulaskom Austro-Ugarske vojske u sjenički kraj 1912. godine. Tada dolazi do pogibije Antovića po ocu, a prezivali su se Karličić. Neko im je noću bacio bombu na kuću i tada je izginulo nekoliko njihovih članova. Ubijeni su pop Kole

i njegova dva sina. O tome se ćutalo, nijesu se utvrdili počinioci sve do iza 1918. godine kada je Sandžak administrativno zauzela Srbija.

Najstariji Hajdinov sin Avdul, koji je bio čauš u tursko vrijeme, bio je oženjen iz sela Brnjice. Tast mu je bio Sulja Jahović koji je imao samo jednu kćer. Bahta joj je bilo ime. Čauš je bio u turskoj vojsci i, kad je propala Turska, okrenuo se trgovini stokom kao osnovnom zanimanju. Bio je starješina porodice jer je u međuvremenu Hajdin, njegov otac, umro.

Jednom prilikom tast mu Sulja prodade kravu, pri čemu se dogovore da mu zet plati kravu, a da je Sulja čuva i muze sve dok mu ne bude trebalo da je proda. Nakon izvjesnog vremena, ljudi kažu Avdulu da mu je tast prodao kravu, što je izazvalo revolt kod zeta. Avdul se uputi kod Sulje da traži kravu. Na to mu tast kaže da je kravu prodao drugom čovjeku i da je on odveo kravu.

"Kako si prodao moju kravu, kad sam ti je platio?" Avdul se razljuti i udari tasta i psujući ode od njegove kuće.

Tako, u ljutnji, Sulja ode kod porodice Antovića - Karličića. Pijući kafu kod njih, pitao je Borisava, njihovog najstarijeg člana: „Znade li ko vas ubi"? "Ne znam. Eto još nije otkriveno". "Vala, Borisave, znaš no ne smiješ da otkriješ". "Kako znam"? "Znaš, no ne smiješ da kažeš da su ti Hajdinovići /po ocu Hajdinu/ ubili članove porodice". "Kako Hajdinovići, kad nismo imali nikakve svađe"? "Ja imam zeta od njih i on je bio organizator svega toga i ja ću ti svjedočiti".

Poslije ovakve dojave, Borisav ode u žandarmeriju u Dugu Poljanu. Ubrzo dolazi do opkoljavanja kuća Brničana od strane žandarmerije i sve osim maloljetne djece odvođe u Dugu Poljanu i Sjenicu na saslušanje.

U jedno vrijeme, pustili su žene, Ljutviju i Avdiju. U zatvoru su ostali Avdul i Kadrija.

Kući im je ostala majka sa najmlađim sinom Smailom. Kako su joj sinovi zapali zatvora, morala se stoka prodavati. Tako je majka sa Smailom pokrenula cijelo stado od 110 ovaca na pijac u Sjenicu da proda da spašava djecu. Pare su trebale za sud, advokate, mirovno vijeće. Na putu prema Sjenici, majku sa Smailom je sreo trgovac Nazif Čarovac i pitao ih kud će sa tim stadom. Objasnili su mu u čemu je stvar, a on je odmah rekao: "Ovce su kupljene". Dao je ugovoreni novac koji je praktično sav dat za vođenje sudskog spora u Sjenici.

Od tada Brnjica počinje da se rastura. Avdul i Kadrija su osuđeni na po dvadeset godina robije. Odveli su Avdula na robiju u Niš, iz kojeg nije nikad ni došao. Iza njega je ostao sin jedinac Daut i supruga mu, koja je ubrzo umrla.

Kadrija je bio u zatvoru u Mariboru. I on je poslije devet godina robovanja, pušten na slobodu.

Avdulovim odlaskom u zatvor, starateljstvo u porodici preuzeo je Avdija - Baka. Po jednim izvorima, poruku, o preuzimanju vođenja bratstva od Avdula iz zatvora donio je jedan hadžija /čije se ime zaboravilo/ mada ga je to sljedovalo kao sljedećeg po starini od braće.

Otada počinje netrpeljivost između Brničana i Antovića, odnosno Karličića.

Prava istina oko ubistva Karličića je sljedeća: Ubistvo je počinio Avdulah Kolašinac sa svojim komitom. Žitničani su ih naveli da ubiju Antoviće - Karličiće.

Mnogo godina kasnije, poginuo je neki pop Cero. Srbi su odmah posumnjali na Avdiju. Bio je u istražnom zatvoru, ali su ga, bez dokaza, pustili. No to je bila kulminacija stvaranja nesigurnosti bratstva Brničana pod srpskom vlašću. Tada su Hajdinovići prodali mnoga imanja da bi mogli podmirivati dažbine ondašnje administracije u postupku oko Avdije koji je bio na pravdi boga u zatvoru. Zemlju, Suvaževa ćuprija, koja se nalazila ispod Antovića kuća prodali su upravo njima. Bila je to njiva koju je oralo trinaest rala. Od tada su počeli progoni i represalije prema porodici Hajdinovića - Kurtanovića.

Ljubav Dauta i Dobrinke

Sinovi Sulje Jahovića /Redžo i braća/ kad su stasali, govorili su da će se osvetiti Vrapčanima /zaselak sela Brnjice, Vrapci/. Odu u selo Šare i dogovore se sa nekim Jolom Sredojevićem da promijene imanja. Oni odu u Šare, a Sredojevići dolaze u Vrapce. To naravno nije bilo milo komšijama, ali moralo se trpjeti.

Jolovo bratstvo bilo je u Brnjici. Jole dovede tri djevojke i jednog sina. Nijedno od njih nije bilo niti udato niti oženjeno. Poslije kratkog vremena ženi sina iz Krstaca. Zove Avdiju kao i ostale muslimane u svatove. Uglavnom, živjelo se u tolerantnim odnosima.

Djevojke Jolove su bile viđene, posebno Dobrinke, koja je bila plaha djevojka, a koja se zagledala u Dauta, sina Avdulovog. Daut je bio oženjen i imao je sina Muju. No, Dobrinke i Daut su se vidali tajno. Jedinca Avdulovog, Dauta su ostala braća pazili kao svoje dijete, čak u nekim elementima je bio privilegovan u odnosu na ostalu djecu. Kad je postao punoljetan, amidže su podsticale njegov razvoj tako da je veoma brzo postao ravnopravni član zajednice u rangu svojih amidža, pa čak, u nekim elementima mu je davana prednost. Praktično, on je postavljen odmah iza starješine bratstva njegovog amidže Avdije.

Odlaskom Avdula u zatvor, novi stariješina porodice, Avdija - Baka, sklon mudrim potezima, pokušava da uspostavi kompromisne odnose sa

Srbima - komšijama, kao i sa predstavnicima srpskih vlasti. Ostali iz bratstva posmatraju šta radi Avdija sa braćom i slijede njihove međusobne dogovore. Odnosi se nekako drže pod kontrolom sve do 1934. godine kada Daut, iako oženjen i ima sina, uzima Dobrinku Sredojević.

Dobrinka je bila isprošena za Rajka Zagrađanina iz Boguti. Bila je jesen. Praktično, Daut, kao lijep i viđen mlad čovjek, zaljubio se u komšinicu Dobrinku. No i ona je na ljubav odgovorila nesebičnom ljubavlju. Ljubav su vodili, naravno, tajno. Priča se da je Dobrinka bila mlada i stasita. Zagledali su se brojni Srbi u nju. Tako je došlo do njene prosidbe za Rajka Zagrađanina, mladića iz poznate srpske porodice iz Boguti.

Prosidbom, Dobrinka je postala svjesna šta se dešava oko nje. Svjesna je da je u ljubavnoj vezi sa Dautom, čovjekom izuzetne figure, ali "Turčinom", a uz to još oženjenim i, još gore, iz porodice Hajdinovića, ponosnih i karakternih ljudi koji nisu davali da se sa njihovom čašću poigrava niko, pa čak ni srpski povlašćeni činovnici i njihovi doušnici. Čak i viđeniji ljudi među Srbima, imali su poštovanje prema njihovoj porodici, znajući njihove karakterne crte. Njihovi protivnici, a posebno oni sa kojima su se sukobili, predstavljali su ih kao zaklete protivke Srba, što u većini slučajeva nije bilo tačno. To je ustvari bila zavist na njihovo držanje, snagu karaktera i odlučnost da im niko neće nametati rješenja bez njihove volje. Da se radi o porodici viđenih ljudi, vidi se iz toga što je njihov starješina i brat Avdija - Baka bio muslimun sjeničkog kraja.

U takvim okolnostima, mladi i viđeni Daut i lijepa, još i isprošena, Dobrinka shvataju da se bliži kraj njihove romanse. Isprošena Dobrinka donosi odluku da se uda za "Turčina" Dauta. I druge okolnosti su ubrzale donošenje odluke Dauta i Dobrinke da krenu na sedlenicima na dalek put, put koji vodi za Albaniju. Kasnije je poverljivim ahababama Daut pričao da je sa Dobrinkom bio u ljubavnoj vezi oko dvije godine. Pošto je isprošena, ubrzavalo se vrijeme odluke. Daut je bio neodlučan. U jednom trenutku kažu da mu je Dobrinka rekla: "Slušaj, ili me uzmi ili skini pantalone da ih ja obučem, a ti obući moju suknju". Poslije toga, Daut je donio odluku, da pobjegnu u Albaniju.

Dogovoreno i ostvare jedne jesenje predvečeri. Vrlo brzo se pročulo po Brnjici i cijelom sjeničkom kraju da Daut odvede Rajkovu zaručnicu. Situacija se komplikovala i zato što je u to doba bila diktatura Kralja Aleksandra. Mješoviti brakovi su bili bar nepoželjni, ako nisu bili i zabranjeni.

Put od Brnjice prema Rožaju vodio ih je kroz Melaje gdje su zakonačili kod Adema Rašljanina. Adem Rašljanin je poveo Dauta i Dobrinku preko Rožaja do sela Hončiće. Tu su zakonačili. Gazda, kod koga su zakonačili, otišao je noću i prijavio ih žandarima u Rožaje. Žandari su požurili i rano ujutru su još na spavanju uhapsili Dauta sa Dobrinkom.

O cijeloj situaciji biva obaviještena žandarmerijska stanica u Sjenici.

Ondašnje vlasti, naklonjene Srbima, a i u cilju sprečavanja bruke, jave telegramom graničnim žandarmerijskim stanicama prema Albaniji da kontrolišu i uhvate mlade bjegunce.

Poslije hvatanja bjegunaca, iste razdvajaju. Dobrinku transportnim sredstvima prebacuju u Sjenicu, a Dauta vezanog od Hončića kod Rožaja pješke dovedu poslije nekoliko dana u žandarmerijsku stanicu u Sjenici. Priča se da su ga žandarmi tukli sve do Buđeva nadomak Sjenice. Majka Ljube Popadića, koji je bio djelovođa, zaklela je svog sina da spasi ovog čovjeka riječima: "Sine, nemojte maltretirati čovjeka. Nije sve on kriv. Da nije ona htjela ne bi tako bilo, uostalom, dok kučka repom ne mrdne, ni pas neće da je njuhne. Nije on kriv, kriva je naša kurva".

Mnogo godina kasnije, poslije hapšenja Dauta i Dobrinke, pričalo se da je onaj čovjek koji ih je izdao doživio ljudsku tragediju.

Srpska represija prema Brničanima

Sutradan, po obznanju da je Dobrinka sa Dautom pobjegla za Albaniju, organizuju se Srbi iz Višnjice, Boguti, Štavlja, Brnjice i drugih mjesta i napadnu kuću Avdije i njegove braće.

Ukućani Brničana su se samoorganizovali u sklopu svojih imanja na odbranu. Odrasli ljudi sa oružjem pobjegli su prema planini Goliji, dok su djeca od desetak godina, te žene i starci, dobili svoja zaduženja za odbranu svojih ognjišta i časti porodice.

Postavljeni su kapci na prozore. U međuvremenu su Dautovu suprugu i njihovog sina smjestili u konopljište blizu kuće Đanka Suljevića. Srbi su bili razjareni i tražili su osvetu posebno prema njegovoj nedužnoj supruzi i malom djetetu.

Napravljena je taktička varka od strane Avdijine braće. Izvukli su omladinu i ostale sposobne muškarce i mlade žene, a u kući su ostali starci i mala djeca. Razljučena grupa Srba je ušla u dvorište Avdijine braće. Počeli su maltretirati prisutne. Posebno su tražili Selimu, Dautovu suprugu. Valjda su htjeli da je otmu i da se osvete za dobrovoljno bježanje Dobrinke. Situacija je bila na granici usijanja kada su dobri ljudi kao što je bio Pešić Milan i Spasojević /kojem je zaboravljeno ime/, došli u dvorište Brničana i spriječili masakr nedužnih članova porodice braće Hajdinovića. Pešićev sin je u periodu poslije Drugog svjetskog rata bio sudija i predsjednik suda u Novom Pazaru.

Dolaskom Pešića i Spasojevića, spašena je nejač od maltretiranja, no, ipak su popaljene kuće Brničana. Protjerani starci i nejač su zanoćili u Ademagića još (šipražje pored potoka). Tu su proveli noć. U neko vrijeme noći, Milan Pešić je došao i odveo jedan broj djece i starih žena svojoj kući da se sklone.

Upoznavši se sa situacijom, tadašnji predsjednik opštine Sjenica, Pero Biočanin došao je kući Hajdinovića i na prevaru je htio da odvede Smaila, Kadriju i Aliju, pod izgovorom da ih spasi od razljućenih Srba. Nagovorio ih je da krenu sa njim da ih skloni. Idući prema istaknutoj koti tzv. "Mehov Krš", lucidni Kadrija je doviknuo: "Bježite, on hoće da nas navede na zasjedu, hoće da nas pobiju". U tom trenutku su svi shvatili da je zamka u pitanju, pa su počeli da bježe uz tzv. "Đelkovo Brdo". Tada Pero maše zasjedi Srba da krenu. Svi su na konjima. Počinje borba za život. Uz "Đelkovo brdo", bili su gotovo sustignuti, kad od kuće Brničana, prateći situaciju, Kadrinica viče: "Bješte u joše". Joše je bilo šiblje u Potoku. I zaista, Kadrija, Smail i Alija su ušli u joše Jovanovog potoka. To je bio nepregledni teren, zgodan za zasjede, a neprohodan za konjanike. Time je potjera završena, a lukavi plan predsjednika opštine, Pere Biočanina, prozren, zahvaljujući dosetljivosti Kadrije i usmjeravanja njegove supruge.

Muškarci su bili dijelom zatečeni u svojim radnim obavezama jer nisu bili u dosluhu sa Dautom. On je to tajio i nije bila poznata porodica sa situacijom koja će nastupiti uzimanjem Dobrinke i njihovim bijegom prema granici Albanije.

Ostali muški punoljetni članovi porodice bili su odsutni i na svojim svakodnevnim poslovima. Lutvija je bio u Ivanjici. Avdija je bio u Novom Pazaru. Bio je utorak, pazarni dan. Čim je Avdija obaviješten krenuo je prema Brnjici koristeći zaobilazne puteve. Prvo je otišao za Delimeđe, a odatle kod Hasana Zvizdića u Sjenicu da vidi šta da se preduzme radi smirivanja situacije.

Sutradan, kad je porodica prenoćila van kuća, a spašena zahvaljujući, prije svega, odlučnosti Pešić Milana, došla je žandarmerija i nejač dovela na kućni prag koji je sada bio garež. Žene su bile prebijene. Posebno su tukli Dautovu suprugu Selimu, zatim Lutvinu suprugu Abidu i mlađu suprugu Avdije Brničanina Abidu - Hoku. Kuće su uglavnom popaljene i opljačkane.

Ostale porodice muslimana u Brnjici bile su u šoku i iščekivale su dalje akcije razljućenih Srba. Nisu se smjeli javno staviti na stranu Hajdinovića, mada je bilo jasno da su bili na njihovoj strani.

Novonastala situacija dovodi do usijanja odnose između Brničana Muslimana i Srba iz Brnjice, ali i opšteg odnosa Srba i Muslimana u cijelom sjeničkom kraju. Stvoreni su uslovi za linčovanje bratstva Brničana od strane Srba. Istina je, da su porodice Dobrinke Sredojević i Rajka Zagrađanina iz Boguti uvrijeđene i, po ondašnjim shvatanjima, nanijeta im je nesvakidašnja bruka od strane jednog "Turčina". Niko nije htio ili još manje želio da hladne glave razumije ljubav dvoje mladih ljudi.

Avdija Brničanin, kao starješina, dogovora se sa braćom kako da se obezbijede od fizičkog napada "oštećenih" i, po ondašnjim prilikama,

poniženim porodicama. Naravno da su sinovi rahmetli Hajdina, kao braća, složni i odvažni da brane obraz bratstva, u čemu ih podržavaju i svi odrasli iz bratstva Brničana.

Avdija, kao muslihun i ugledan čovjek u cijelom kraju, utiče na vlast da se smiri situacija.

U dogovoru je sa uticajnim ljudima u sjeničkom kraju kao što su: Hasan Zvizdić, Aćif Efendija, koji je bio poslanik, i neki Šaković. Oni su svojim uticajem, koliko su mogli, spašavali situaciju Brničana.

Avdija ide čak do Beograda, kod ministra, gospodina Spahe, da se smiri situacija. Dobrinku su odveli u Čačak da se oslobodi ploda, jer je bila gravidna. Pričalo se da je nosila ćerke bliznakinje.

Daut je osuđen na tri i po /3,5/ godine zatvora. Prebačen je u Idrizovo kod Skoplja. Smanjena mu je kazna na dvije godine.

Poslije kiretaže, Dobrinka se vraća ocu i, otprilike poslije mjesec ili dva dana, dolaze svatovi Rajka Zagrađanina i odvođe Dobrinku u Bogute. Ona ostaje u braku sa Rajkom i imali su porod.

Ondašnje vlasti, znajući za porodičnu slabost Brničana, prema njihovom miljeniku Dautu, sve više se uključuju u perfidne igre, smišljajući kako da im se bilo kako napakosti. Predstavnici Srba iz Brnjice, shvatajući da zatočenika ne mogu za takvo djelo osuditi na dužu zatvorsku kaznu, zahtjevaju sljedeće: Po jednim "svi Turci", po drugima samo Hajdinovići ima da se od jeseni /Mitrovdana/ do proljeća /Đurđevdana/ odsele iz Brnjice, pa da se Daut pusti uslovno iz zatvora. Kako je tada bilo vrijeme masovnog odseljavanja muslimana za Tursku, to su zvanične vlasti, a i većina Srba, vidjeli kao zgodnu priliku protjerivanja muslimana iz veoma bogate Brnjice. Brničani su sa Avdijom na čelu pristali na takav dogovor.

Vojislav Vranić i neki Mišo kupuju imanje od Hajdinovića, odnosno od Avdije sa braćom, na Mitrovdan 1935. godine.

Kad je prodato imanje, Avdija odlazi kod načelnika žandarmerije i traži pasoše da se odsele za Tursku, jer je to vrijeme dogovorenog odseljavanja muslimana između vlada Jugoslavije i Republike Turske. Komandir žandarmerije otvoreno mu kaže da iz opštine Sjenica ne može dobiti otpust za Tursku, jer se protiv njih, odnosno njegovog bratića, vodi krivični postupak. "Jedini način da se odselite za Tursku", kazao mu je komandir žandarmerije, "jeste da se prvo preselite u neku drugu opštinu, svakao van Sjenice, da bi tek poslije mogli možda dobiti otpust za odlazak u Tursku".

Nemajući velikog izbora, Avdija sa braćom kupuje imanje kod Osmana Mešića u Harapovićima, opština Tutin, misleći da će im to biti privremeno boravište, da bi ubrzo nastavili put za Tursku. To "privremeno" boravište, zbog niza okolnosti koje su se desile u transformaciji bivše Jugoslavije, postaje stalno boravište, posebno za Avdiju i njegovu braću i većinu Brničana.

Da su privremeni boravci brojnih Pešteraca postala stalna staništa,
slikovito opisuje pjesnik¹

Pešter
Pešterska visoravan
Sofra musafira.
Po okolnim brdima,
Musafiri Pešterci.
Svratili da prezalogaje
Tu ostali vječno.

---

¹ Nedžib Vučelj u pjesmi *Pešter*, Časopis za književnost i kulturu "Mak" br. 33, str. 44. april 2003, Novi Pazar.

Ivan JANKOVIĆ

SEVDALINKA DANAS
Geologija pesme
Vreme 831, 7. decembar 2006.

Poslednjih nekoliko nedelja u Beogradu se dosta priča o bosanskoj sevdalinci. Povod je gostovanje Damira Imamovića, mladog džez muzičara iz Sarajeva koji se upustio u interpretativni zahvat povezivanja izvorne sevdalinke sa modernim džez izrazom. Na albumu *Damir Imamović*

trio svira standarde izveo je u džez aranžmanu svog trija neke od standarda sevdaha koje je pre mnogo godina proslavio svojim interpretacijama njegov deda, Zaim Imamović. Takođe je snimio pesmu *Što li mi se Radbolja muti* sa Vlatkom Stefanovskim, što je podatak koji govori sam za sebe. Čak i u medijima koji generalno grade imidž "urbanih", Imamovićevo gostovanje i ceo njegov projekat naišli su na znatan publicitet.

To je možda nov i ohrabrujući momenat. Izvorna narodna muzika je u vrlo ambivalentnoj poziciji u Srbiji danas (a verovatno i u drugim balkanskim i ex-YU zemljama). S jedne strane, ona je u velikoj defanzivi, jer je nestalo socijalno i civilizacijsko okruženje iz koga je nastajala, i u svojoj ruralnoj i urbanoj verziji. Ona prirodno postaje neka vrsta istorijskog artefakta, eksponata iz muzeja starina koji novi naraštaji dođu da vide, da se osvedoče kakvih je, eto, sve zanimljivih stvari bilo u našoj "bogatoj kulturnoj istoriji", i vrte se u realan život. S druge strane, celu poslednju deceniju javlja se vrlo paradoksalan talas snažnog interesovanja upravo za tzv. etno ili world music, gde stari klasični rokenrol kao znak raspoznavanja i legitimisanja urbane omladine i urbanosti uopšte polako prepušta mesto ljubavi za razne egzotične zvuke, od afričkih

džungli do pustinja Srednje Azije. Za razliku od urbanog pravoverja osamdesetih i ranih devedesetih koje je u ime roka vodilo sveti rat protiv primitivizma i narodnjaka u svim njihovim oblicima, današnji urbani jezuitizam je sav u znaku prividno paradoksalnog otklizavanja ka etno i world musicu. Ali, naravno, to preuzimanje narodnjaka je u znaku specifične političke korektnosti; što je muzika dalja, opskurnija i iz vizure domaće kulture manje poznata i teže razumljiva, time je vrednija. Muzika afričkih crnaca ili sibirskih Tunguza je vrlo cool i fancy, ali su bosanska sevdalinka ili zvuk čačanske kotline potpuno seljački. Takođe je vrlo fancy ići na koncerte ciganske muzike jer to nije mejnstrim narodnjačka kultura ovih krajeva, nego neki egzotični, potisnuti vapaj jedne "isključene" grupe unutar domaće kulture. Svaki folk i svaki etno koji se daju zamisliti na ovom dunjaluku (uključujući čak i "zloglasni" američki kantri, koji će urbana levičarska omladina takođe tolerisati kao jednu "svetsku" stvar) sasvim su u redu – osim domaćeg, koji je i dalje proskribovan i ismejan kao seljački i primitivan. Hodajući ulicama Beograda, vrlo lako ćete iz otmenih lokala ili ekskluzivnih prodavnica muzičke robe čuti zanosne soprane Marize ili Amalije Rodriges, egzotične zvuke tamtamova, pastirske napeve kazahstanskih stepa, ali nigde nećete čuti bolnu, melanholičnu naraciju Himze Polovine o mostarskim dućanima i magli iznad Sarajeva u kojoj nestaje ubijeni Mul Aziz, nećete nigde čuti strašni pavarotijevski tenor Safeta Isovića niti pak vranjanske bardove, Čedu Markovića ili Stanišu Stošića, kako pevaju o Milkani ili Dostum-Stančići.

WELTSCHMERZ: Sevdalinka je istinska tragična i univerzalna umetnost. Zato danas i nije popularna ni shvaćena u jednoj osiromašenoj kulturi suženog fokusa. Njen ljubavno-melanholični sadržaj stalno je u dosluhu sa

metafizičkim i mističnim. Ona se vrti između ljubavi i smrti, poput grčkog tragičkog epa. Sama reč sevdah potiče od arapskog izraza Sawda, što u prevodu znači "crna žuč". Grčki termin za crnu žuč je "malainekhole", a ona je po Aristotelovim rečima odgovorna za sva bolna, depresivna raspoloženja. Odatle i izraz "melanholija". Sevdalinka je melanholična ljubavna pesma, najčešće sa tragičnom pričom o osujećenoj ljubavi u svom središtu.

Po poreklu, to je pesma karakterističnog slovensko-orijentalnog duhovnog ukrštaja, a po socijalnom okviru, visoko urbana umetnost bal-

kanskog (najčešće bosanskog) grada iz turskog vremena. Po rečima jednog bosanskog historičara umetnosti, sevdalinka je "ljubavna gradska pesma viših aristokratskih i trgovačkih krugova muslimanskog stanovništva i njihovih pravoslavnih i katoličkih klijenata". Već po toponimima i imenima likova vidimo ovaj socijalni kontekst: tu se javljaju Miljacka i Bembaša, Kovači i Sarači, mostarske mahale, šehar kraj bistra Vrbasa, ali i Adem-aga, Latif-aga, Suljagina Fata, Fazlagića Zlata, Braća Morići i sijaset sličnih likova koji neodoljivo asociraju na atmosferu prošlih turskih vremena.

Malo je pisanih tragova o nastanku sevdalinke. Jedan od najranijih je putopis s početka XVII veka jednog Italijana koji kratko konstatuje da se prolazeći kroz Bosnu zadržao u Visokom gde je slušao neke tužne pesme tamošnjih ljudi koje su ga učinile melanholičnim i razdražljivim. U Erlangenskom rukopisu iz prve polovine XVIII veka imamo bogata svedočanstva o lirskoj i epskoj muzici Balkana, koja uključuje i zabeleženih 47 sevdalinki. U jednom dopisu splitskog kneza venecijanskim vlastima iz XVI veka o slučaju zabranjene ljubavi između hrišćanske devojke Mare Vornić i muslimanskog mladića Fadila, navodi se i prvi zabeleženi tekst jedne sevdalinke koji u današnjoj transkripciji glasi: *Zaljubi se Turčin u našu golubicu./ Ja sam Turčin./*

Lice joj je bijelje od mojega voska, a ljepše od ruža što sam ocijedio".

Ovaj stvarni događaj datira se u 1574. godinu. Danas se ipak prvom istorijski zabeležnom sevdalinkom smatra *Bolest Muje carevića* koja se datira oko 100 godina pre, otprilike u 1475. godinu, a koju su ispevali Bosanci na carigradskom dvoru. Posvećena je tragičnoj ljubavnoj aferi sina sultana Mehmeda Atiha, Muje, i žene turskog vojskovođe i pesnika Mahmut-paše Angelovića. Inače, što je posebno zanimljivo, i svedoči o posvemašnjoj recepciji sevdalinke kao svoje na celom "zapadnom Balkanu", istu pesmu srećemo i u Vukovoj antologiji srpske ženske (lirske) poezije.

ČUVARI GRALA: Tradicija pevanja sevdalinke je posebna priča. Sevdalinka je po prirodi usmena umetnost, i sve što je do danas sačuvano, sačuvano je usmenim putem, školovanjem generacija pevača koji su prenosili iz jednog vremena u drugo staru muziku, čije su se osnovne melodijske i tekstualne karakteristike, sve do XX veka, malo menjale. Pevač sevdalinke nije "interpretator" u nekom banalno-estradnom smislu reči, njegov "etos" zahteva snažnu posvećenost koja se nekad graniči sa (o)kultnim. On sebe doživljava kao nekog čuvara i prenosioca Svetog Grala. Akt izvođenja sevdalinke je kod pravog pevača akt posvećivanja u ezoterijsku tajnu. U Dvornikovićevoj *Karakterologiji Jugoslovena* postoji sjajan opis ove ezoterijske suštine pravog pevanja sevdaha. U Dvorni-

kovićevoj priči radoznali stranci su došli u Sarajevo između ostalog jer su čuli za sjajnog pevača sevdalinki koga žele da čuju. Kad se na jednoj večeri sretnu s njim, oni ga mole da im otpeva jednu pesmu. Ovaj okleva, vrda, gleda da to na svaki način izbegne. Na kraju sve prođe i on ne otpeva tu pesmu. Kad ga neko upita zašto nije udovoljio želji tih radoznalih stranaca, on odgovori: "nisam mogao". Tu se vidi da ta pesma nije neki estetički ukras i dodatak životu kako se često razume, već stvar najdublje lične vernosti i fanatične posvećenosti. Izvođenje pesme pred strancima može predstavljati veliku neprijatnost za pevača, jer on poput glumca svoju umetnost doživljava kao snažno priznanje i samorazgoličavanje. Za pevača mora postojati kontekst u kome pevanje uopšte ima smisla, ono je potpuno intiman i ličan čin, poput vođenja ljubavi. Jedan od najvećih bardova sevdaha, doktor Himzo Polovina, odlično je objasnio šta je sve na kocki kod pravog pevača i tumača sevdaha: "Nije dovoljno samo korektno otpjevati pjesmu. Ima tu još nešto. Treba prodrijeti u unutrašnje tkivo pjesme. Pjesma ima svoje slojeve kao majdan. A svaka, pa i najlošija pjesma ima svoju utrobu kao što je imamo vi i ja. Do te utrobe treba znati prodrijeti. Treba htjeti prodrijeti. Kad se pozabavite tom 'geologijom' ili takvom 'anatomijom', pa kad vi uđete u pjesmu i pjesma uđe u vas, pa kad takvu pjesmu ispustite prema drugima, onda će i drugi shvatiti da to nije tek pjesma radi pjesme, nego i više od toga. Dakle, pjesmu treba 'donijeti'."

U samom sadržaju tih pesama leži deo odgovora na zagonetku njihove "težine" i "dubine" i zagonetku njihovog "donošenja" pred slušaoca. Nije lako slušati *Čudna jada od Mostara grada* kad Čelebića Biba poručuje svom dragom da joj se sprema na dženazu, a majci da se razbolela otkad on u "lageru spava" (služi u vojsci). Ili, slušati kletvu sokola devojci koja mu je gnezdo zapalila da nikad porod "ne povede za ruku". A ni "kletvu" (u formi koju će Branko kasnije u modifikovanom obliku upotrebiti u svojoj istoimenoj pesmi) devojke koja proklinje svog dragog "dabogda se objesio dragi, o zlo drvo a o moje grlo, tamnica ti moja njedra bila a ključevi moje oči crne". U većini pesama postoji skoro sižejna građa za novelu. Pogledajte *Mostarske dućane* i nesrećnu Suljaginu Fatu koja pada žrtvom svoje naivnosti kombinovane sa slepom zaljubljenošću. Ili ništa manje *Kad ja pođoh na Bembašu*, iz sarajevske riznice. U rukama veštog reditelja to bi se moglo pretvoriti u sjajan ljubavni triler sa tragičnim nesporazumom u središtu priče.

Dubinska tragika, epski zamah i snaga čine tu pesmu istinski univerzalnom. Iako je bogata socijalnim i političkim toposima, spoljašnjebiografskim nanosima gde se polazi od određene osobe ili istorijskog trenutka kao predložka, pesma uvek nezadrživo stremi metafizičkim visinama kroz ljubavnu tragiku. Kao što traži pravog pevača, tako traži i

pravog slušaoca. Kao što pevač traži puteve kroz razne slojeve sevdalinke, kao kroz majdan, da bi došao do njenog metafizičkog jezgrastupstrata, tako i slušalac nalazi razne slojeve tog duhovnog majdana. Sevdalinka se najčešće sluša u ključu njenog orijentalnog zvučanja. Ipak, to je samo početak putovanja. Tekstovi tih pesama tek unose pravi element tragike. Himzo Polovina je znao da zbog lepote jednog jedinog stiha odabere neku pesmu za izvođenje.

Za (post)modernu filozofiju egzistencijalne praznine, umotane u cinični relativizam i nihilizam koji se opsesivno i reaktivno objavljuju kroz napadno "interesovanje za manjinske kuture" i "kulturnu izvornost", sevdalinka je suviše krupan zalogaj, suviše jak otrov. Premalo fancy i zabavna, previše tvrda, gorka, "sva u metafizici prisutnosti". Treba duhom dorasti do njezina rafinmana, kako bi rekao Rasim Durić, treba dosegnuti, treba se popeti do mesta sa koga ona govori odnosno peva (i) modernom čoveku. A to nije lako. Ne samo što je ona jedan daleki, nerazumljivi socijalni topos, iščezao u maglama otomanske i austrougarske prošlosti, već i zakriven decenijama pretapanja u jedan sintetički narodnjački žanr, koji malo veza sa izvornim sevdahom ima.

VELIKI GLASOVI: Pravi pevači i tumači sevdalinke su uglavnom mrtvi, osim nekolicine. Jedan od onih do kojih sećanje i kulturna imaginacija novih naraštaja sežu je pionir, pokojni Zaim Imamović. Istinski bard i pionir posleratne renesanse sevdalinke. Pevajući na Radio Sarajevu i u saradnji sa poznatim kompozitorom i harmonikašem Jozom Penavom i Ismetom Alajbegovićem Šerbo, nazalni, melaholični Zaimov glas ostavio nam je nezaboravne interpretacije evergrinova poput *Lov lovio Muhareme*, *Mujo kuje konja po mjesecu*, *Aj, bejturane*, *Bog t' ubio grane*, *Djevo, djevo, što mi ljubav kratiš*, *Evo ovu rumen ružu* i nebrojene druge.

Drugi u nizu "svetlih grobova" sevdaha je već pominjani mostarski psihijatar, pevač i baštinik sevdalinki – dr Himzo Polovina. Ova po mnogo čemu renesansna ličnost ujedinjuje u sebi intepretatora i kreatora ove muzike. On je popularisao ove pesme javnim snimanjem i izvođenjem; svi se sećaju njegovog spota za legendarnu *Mehmed Paša tri cara služio* u čamcu na Drini kod Višegrada. Generacije posleratne Jugoslavije rasle su na Himzinim interpretacijama bosanskih izvornih pesama. Njegov melanholični, *sotto voce* stil pevanja, njegova umivena aristokratska uzdržanost (za razliku od mlađeg barda Safeta Isovića, koji je vikao i preznojavao se na sceni u pokušaju da izvuče maksimum iz svake pesme, Himzo je bez ikakve mimike, u stavu mirno izvodio i najteže deonice), njegova melizmatska ukrašavanja i orijentalni, mujezinski tonalitet glasa, opčinjavali su i osvajali čak i one koji ne razumeju ovaj jezik.

Himzo je pevač mostarskog sevdaha koji se razlikuje od "kontinentalnog". U njemu je mnogo više mediteranskog i južnjačkog nego recimo

u pesmama tuzlanskog, sarajevskog ili banjalučkog regiona. I pored osnovne melanholične, bogumilske i istočnjačke crte koju svaka sevdalinka ima, "mostarski zvuk" pulsira svojim vezama sa primorjem i sredozemnom Hercegovinom, u njoj se kristalizuje redak spoj islama sa sredozemljem. Mostarske pesme najbolje potvrđuju istinu o sevdalinci kao izdanku duboko urbane kulture Bosne i Hercegovine. Mostarske ikone sevdaha su i tri velika pesnika Aleksa Šantić, Osman Đikić i Safet beg Bašagić, koji su tekstopisci nekih od najlepših pesama kao što su *Akšam geldi*, *Emina*, *Na prijestolju sjedi sultan*, *Evo ovu rumen ružu* i druge, koje je Himzo proslavio svojim interpretacijama. Među pesmama koje je interpretirao Himzo Polovina ima i sijaset onih koje danas doživljavamo kao prastare folk standarde, a koje je upravo ovaj moderni Vuk Karadžić zabeležio i od zaborava sačuvao. Ko bi danas znao da je pesma *Čudna jada od Mostara grada* tavorila u zaboravu dok je nije zabeležio i snimio Himzo Polovina? Ili da je i u Srbiji vrlo rado slušana *Djevojka je zelen bor sadila* zapravo pesma koju je 50-ih godina od jednog trebinjskog pevača i znalca lokalne istorije zabeležio najveći mostarski "sevdalija" XX veka. Kad tome dodamo da su iz Himzine "vukovske beležnice" izašle *Lijepi li su mostarski dućani*, *Dvore gradi Komadina Mujo*, *Poletjela dva bijela goluba*, *Icindija*, *sunce zalazaše*, *Voljelo se dvoje mladih*, postaje jasan značaj ove ličnosti za formiranje modernog lika pesmi sevdaha.

Ne smemo zaboraviti ni Safeta Isovića, pevača neverovatnih glasovnih mogućnosti, i dosta rustikalnijeg i roketskijeg stila pevanja od aristokrata Zaima i Himze. On je takođe proslavio velik broj sevdah standarda (*Moj dilbere*, *Kiša bi pala, pasti ne može*, *Što li mi se Radobolja muti*, *Snijeg pade na behar na voće...*), ali i novokomponovanih pesama pisanih u duhu sevdaha (*Ako me još voliš*, *Kad bi znala šta mi srcu značiš*, *Malenim sokakom*, *Zarasle su staze moje* itd.). Takođe, u svim riznicama sevdaha ostaju ostvarenja ženskih pevača, uglavnom iz Bosne i Hercegovine: Nade Mamule, Zehre Deović, Izete Bebe Selimović, Emine Zečaj (koja je odlično pevala uz saz) i drugih. Od domaćih pevača trebalo bi izdvojiti Marinka Rokvića zbog izvanrednih glasovnih mogućnosti i intepretativnog talenta, posebno kad je reč o izvođenju Imamovićevih i Isovićevih standarda, mada su i Cune, Silvana Armenulić, Danica Obrenić i drugi već decenijama unazad snimali i pevali i sevdalinke.

Pre Drugog svetskog rata, sevdalinka se izvodila samo uz saz, tradicionalni žičani instrument poreklom iz Persije, koji su Turci doneli na Balkan. Sačuvano je vrlo malo snimaka sevdalinki uz saz, i skoro svi se nalaze u arhivi Radio Beograda. Posle Drugog svetskog rata uvode se moderni instrumenti, poput harmonike i violine, i već kod Himze Polovine ima ukrštanja orijentalnog zvuka pesme sa muzičkim ukrasima koji

idu sve do francuskih šansona, što nije pokvarilo, već produbilo značenje i komunikacijsku moć sevdalinke.

Izvan ezoterijskih krugova poštovalaca i tumača izvornog sevdaha, i u popularnoj i rok muzici su različiti autori, u zavisnosti od sopstvene snage i kapaciteta, bili u neprekidnom dijalogu sa sevdalinkom. Od autentičnog genija Branimira Štulića, koji je sve vreme bio pod njenim moćnim uticajem, i koji je ne samo obrađivao neke od najlepših pesama tog žanra već strukturu i melodiku sevdalinke organski ugradio u sopstvene melodijske linije, preko velikog gitariste Vlatka Stefanovskog, koji je u specifičnom spoju roka i izvornog, uglavnom makedonskog sevdah-zvuka napravio neke nezaboravne ugođaje, do Gorana Bregovića, koji je, i pored sjajnog aranžmana *Žutih dunja* u Kenovićevom *Kuduzu*, balkansku izvornu muziku, posebno u okviru potonje saradnje sa Emirom Kusturicom, upakovao u svojevrsan cirkusko-kafansko-ciganski orgijazam, ponudivši zapadnom politički korektnom viđenju sveta sliku plemenitog, "duševnog" i "strasnog" divljaka, kao ultimativni lik Balkana.

Bardovi **Zaim Imamović**

Zaim Imamović je rođen u Mrkonjić Gradu 1920. godine, ali se odmah sa roditeljima seli u Travnik gde je proveo i detinjstvo. Ceo život je ostao vezan za svoj grad, iako je najveći deo kasnije pevačke karijere ostvario u Sarajevu. Od 1945. zaposlen je na Radio Sarajevu gde je godinama bio pevač tamošnjeg orkestra narodne muzike. Sa prijateljem, kompozitorom Ismetom Alajbegovićem Šerptom na Radio Sarajevu je od prvog dana. Kako kaže u svom poslednjem intervjuu objavljenom 1993. godine, često su u to vreme spavali pod klavirom u studiju, da ne bi zakasnili za jutarnju emisiju u šest, pošto se tada ništa nije snimalo, i sva muzika je išla uživo! Koliko je značilo ime Zaima Imamovića 40-ih i 50-ih godina prošlog veka u Bosni i Jugoslaviji, najbolje svedoči anegdota da su bosanski seljaci dolazili u Sarajevo da kupe radio-aparat, i da su tražili isključivo da im daju "onaj u kome je Zaim".

Po sopstvenoj priči, Zaim Imamović je prvi otkrio i otpevao sjajnu pesmu *Evo ovu rumen ružu*, a čuo ju je od jednog sarajevskog starijeg gospodina u kafani. Njen tekst je poznat iz XIX veka i napisao ga je poznati mostarski pesnik Safet-beg Bašagić, ali niko nije znao da postoji i muzika! Zaim je prvi snimio tu pesmu za Radio Sarajevo, a kasnije su je pevali mnogi pevači sevdalinki, poput Safeta Isovića i Nedžada Salkovića. I sijaset drugih standarda sevdaha je prvo otpevao i lansirao ovaj pevač: *Mujo kuje konja po mjesecu, Lov lovio Muhareme, Konja vodim, pješke hodim*, i mnoge druge.

Himzo Polovina

Rođen je 11. marta 1927. u Mostaru, u kvartu Donja mahala. Otac mu je bio vojno lice, i za vreme službovanja u Ljubljani oženio se sa Slovenkom Ivankom Hlebec. Himzo je bio dete iz "mešovitog braka", kako bi se danas reklo. Još od detinjstva, otac koji je bio vrlo muzikalan, usadio je i njemu i braći i sestrama snažnu naklonost ka sevdahu. Već u školskim danima Himzo peva u KUD-u "Abrašević" u Mostaru, a već posle Drugog svetskog rata u Bosni se zna za mladog, osećajnog pevača sevdalinki – Himzu Polovinu iz Mostara. Posle rata završava studije medicine i specijalizira za psihijatra, što ostaje njegovo osnovno zanimanje, sve do smrti 1986. godine.

Naporedno sa karijerom pevača i tumača sevdalinke, tokom koje izvodi veliki broj pesama, a mnoge i otkriva, posebno zanimljiv aspekt života Himze Polovine je njegov politički angažman. Danas se i od njegovih poštovalaca malo može čuti o tome, ali Himzo Polovina je početkom 70-ih godina bio član tajne opozicione organizacije Mlada Bosna. Okupljala je uglavnom ljude koji su bili antikomunistički nastrojeni sa elementima muslimansko-bošnjačkog nacionalizma. Po jednoj interpretaciji, planirali su čak i atentat na Tita. Član iste grupe bio je i kasniji predsednik BiH Alija Izetbegović. Mnogi su završili u zatvoru, među njima i sam Izetbegović, dok je Himzo Polovina tu sudbinu sticajem prilika izbegao. Ne može se pouzdano reći kako, ali postoji priča da je J. B. Tito insistirao da se Polovini proglada kroz prste "zbog njegovog lepop glasa".

Safet BANDŽOVIĆ

POLOŽAJ I DJELOVANJE BOŠNJAČKE EMIGRACIJE IZ BiH U SRBIJI KRAJEM XIX I POČETKOM XX STOLJEĆA

Balkan je u XIX stoljeće ušao kao, potencijalno, jedinstvena cjelina koja je u odnosu na Zapad bila Istok, a izašao iz njega, rascijepljen, kao područje koje, još uvijek u odnosu na Zapad, nije bilo ni Istok, ni Zapad, nego nešto između.¹ Multietnički kolorit Balkana je remetio planove prostim kategorizacijama. Antiorijentalizam je bio veoma značajan ras-tegljivi ideološki okvir izmišljanja prošlosti, a graničarstvo njen misio-narski segment. Sve do okončanja balkanskih ratova bila je to odbrambena ideologija slavenskih hrišćanskih naroda protiv Osmanskog carstva. "Turci" su dugo bili kostur balkanskih "oslobodilačkih mitova" i kolektivnog pamćenja koje je uticalo i na historiografiju. Pamćenje djeluje na naučno proučavanje prošlosti, ne samo kao istraživački prioritet, nego i kao pozadina osjećajnih mjesta sjećanja. Izmišljena monolitna prošlost je zato nadvladavala diferencirane i višeslojne historijske slike.² Opasno je svako jednoznačno svodenje historijskog totaliteta na samo jednu di-menziju. Multiperspektivnim pristupom historiji razbija se predstava da u njoj postoji samo jedna istina, što je osnova svakog autoritarnog mi-šljenja. U shvatanju historije ni naredbe niti konsenzusi nisu mogući.³

Historija stvaranja nacija i država na Balkanu je uvijek bila historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljena iz višenacionalnih država uz isto-

---

¹ E. Skopetea, *Orijentalizam i Balkan*, Istorijski časopis, knj. XXXVIII, Beograd 1991, 133-134; S. Đurović, *Problemi modernizacije Balkana u 20. veku*, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1996, 276; Z. Mirdita, *U povodu knjige Noela Malcolma "Kosovo. A Short History"*, Časopis za suvremenu povijest, br. 3, Zagreb 1999, 557-558.

² T. Kuljić, *Mit i istorija na "tržištu"*, "Helsinška povelja", br. 85-86, Beograd jul-avgust 2005, 32.

³ D. Stojanović, *Udžbenici istorije kao ogledalo vremena*, u: *Čemu nas uče iz istorije: uticaj udžbeničke literature iz istorije na mlade*, Kragujevac 2006, 29, 44, 53.

vremene pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli.⁴ Na Balkanu se nacionalizam prvobitno formirao među Grcima i slavenskim hrišćanskim narodima. Grci su u prvim decenijama XIX stoljeća zarazili Balkan virusom nacionalizma koji se razvijao unutar nehrišćanskog, osmanskog političkog sistema. Njegovo širenje imalo je razarajuće posljedice.⁵ U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti nadasve je bilo recept za nasilje. Balkanske "revolucije" u XIX stoljeću jesu pripovijest o seljačkim ustancima u kojima je ključni element izgon i nestanak muslimana.⁶ Uprkos slabljenju Osmanskog carstva, balkanski hrišćani su bili preslabi da bi u sukobu sa ovim carstvom izašli kao pobjednici bez spoljne pomoći i političkih pritisa. U prilog su išle osmanske vojno-upravne slabosti – naročito u rubnim dijelovima Carstva, kao i promjena međunarodne ravnoteže snaga.⁷ U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene jakobinskim principom: "jedna nacija - jedna država".

Stvaranje država na Balkanu nije značilo samo diskontinuitet sa političkom prošlošću, "*nego i odbacivanje te prošlosti*". Nacionalna država je smatrana neprevaziđenim oblikom organiziranja, ključnim faktorom u međunarodnim odnosima i najboljim faktorom političke stabilnosti.⁸ Agresivnost je bila vitalni uslov za postojanje novih balkanskih država u skladu sa lekcijom koje su im dale evropske sile: ekspanzija ili

---

⁴ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467.

⁵ H. Seton-Watson, *Nacije i društvo*, Zagreb 1980, 121; R. Clogg, *Grčki nacionalizam kao majka svih nacionalizama*, u: *Europa i nacionalizam*, Zagreb 2000, 18; И. Ортајли, *Идеолошкото историско наследство на Балканот*, u: *Балканот во новиот милениум*, Скопје 2002, 209.

⁶ Upor. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 300; M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125; I. Banac, *Teret lažne povijesti*, Forum Bosnae, br. 18, Sarajevo 2002, 45; R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, knj. II, Novi Sad 2001, 267; T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, 467; S. Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Novopazarski zbornik, br. 28, Novi Pazar 2004, 85-101; Isti, *Deosmanizacija Balkana i bošnjački muhadžirski pokreti krajem XIX stoljeća*, Istraživanja, br. 2, Mostar 2007, 293-313.

⁷ M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, 100.

⁸ Upor. M. Imamović, *Berlinski kongres i južnoslavenski prostor*, Pregled, br. 10-11, Sarajevo 1978, 1191-1205; K. Čavoški, *Uvod u pravo*, I, Beograd 1995, 168; V. Dimitrijević, *Može li se država-nacija na Balkanu pomiriti sa svojim građanima*, Reč, br. 43, god. V, Beograd mart 1998, 187.

propast.⁹ Nacionalni identitet ovih država temeljio se prevashodno na religijskoj, a tek onda na lingvističkoj i historijskoj osnovi. Novonastale balkanske hrišćanske države su, u različitom stepenu, pored "sustavnog memoricida islamske civilizacije", nastojale da hitro pročiste svoje jezike i toponime od turcizama. Jedna petina srpskog jezika bila je turskog porijekla.¹⁰ Stanovnici Balkana su postajali Evropljani time što su uništavali imperijalna nasljeđa i prihvatili oblik nacionalnih država. Svaki značajniji proces na Balkanu je nastajao uz izrazitu asistenciju strane diplomacije i evropskog duhovnog uticaja.¹¹ Pojedini izvještači (Franc fon Jesen) su ga još početkom XX stoljeća doživljavali kao "*sitan novac koji velike sile upotrebljavaju u svojim transakcijama*". Veličina, oblik, stepen razvoja, pa i postojanje balkanskih država, bili su u krajnjem stepenu uređivani voljom velikih sila, što se odražavalo i na njihovu stabilnost. One su nerijetko zloupotrebljavale balkanske države u nadi da će time ostvarivati uticaj na njih.¹²

Osmansko carstvo se posljednjih decenija XIX stoljeća nalazilo pred egzistencijalnim pitanjem kako da se odbrani od pretenzija balkanskih država i velikih sila, očuva i konsolidira preostale teritorije.¹³ Tzv. "*Istočno pitanje*" se kao problem opstanka osmanske države u Evropi, postavljalo sa dvije strane: od balkanskih hrišćanskih naroda i od evropskih sila sa njihovim ekspanzionističkim pretenzijama.¹⁴ Ratovi osamdesetih godina XIX stoljeća najviše su doprinijeli drastičnoj promjeni vjerske i nacionalne strukture Balkana. Mnogobrojni historijski procesi i zbivanja prevazilaze po prirodi stvari lokalne okvire i regionalne granice. Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovicu ukupnog stanovništva Balkana. Uz velika stradanja, znatan dio je 1870.-1890.

---

⁹ M. Dogo, *Odgovor na "Razmišljanja"... prof. dr. Milča Lalkova, objavljena u Godišnjaku za društvenu istoriju III-3 (1996)*, Godišnjak za društvenu istoriju, sv. 1, god. IV, Beograd 1997, 95.

¹⁰ M. Ekmečić, *Istorijska opomena*, Književnost, br. 10, Beograd 2000, 1229. Abdulah Škaljić je sabrao i obradio 8.742 turcizma sa 6.878 raznih pojmova; opšir. vidi: A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965.

¹¹ M. Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-1878. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3, Beograd 1964, 27.

¹² S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2000, 489-490.

¹³ Б. Желавич, *Историја на Балканот*, II, Скопје 1999, 92.

¹⁴ F. Brodel, *Turska veličina: od Male Azije do Balkana*, "Književne novine", br. 870, Beograd 15. septembar 1993; J. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. I, Beograd 1938, 81.

prognan u Anadoliju.¹⁵ Dugo je važno načelo - što manje muslimana veća sloboda i sigurniji put nastanka i zaokruživanja hrišćanskih balkanskih država širenih nasiljem. Ukoliko postoji "zakon" u "migriranju", onda on glasi da, kad jednom tok migriranja krene, on dalje potiče vlastiti tok.¹⁶ Vojni porazi Osmanskog carstva, kao i njegovo komadanje, su snažno poremetili samopouzdanje muslimana, dovodeći kod njih do dalekosežne krize.

Berlinski kongres je 1878. predstavljao apotekarski izlog diplomatije kao zanata.¹⁷ Ovaj skup je polomio "odredbe San Stefanskog rusko-turskog mira kao trulu vrbovinu" (S. Novaković). Glavni poslovi "svršavali su se na privatnim sastancima i dogovorima, na sednicama kongresa iznošene su samo formalne stvari i javno potvrđivali već stvoreni zaključci i sporazumi".¹⁸ U Berlinu je obnovljeno načelo, prihvaćeno na Pariskom kongresu 1856. i potvrđeno Londonskom konferencijom 1871. godine, prema kome je za svako narušavanje cjelovitosti i nezavisnosti Osmanskog carstva bila potrebna saglasnost velikih država.¹⁹ Osmansko carstvo je odlukama Berlinskog kongresa moralo ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i pol miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877.-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u različite nemuslimanske nacionalne države, odsječene od Osmanskog carstva.²⁰ Sve teritorije, osim donekle Bosne i Hercegovine, koje je ovo

---

¹⁵ Opšir. vidi: R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-9, Sarajevo 1996, 397; prema: K. H. Karpat, *Ottoman population 1830. - 1914. Demographics and social characteristich*, Medison 1985.

¹⁶ Prema: S. P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 246.

¹⁷ M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 402-403.

¹⁸ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Beograd 1996, 242, 257-258; M. Vojvodić, *Stojan Novaković o Berlinskom kongresu*, Istorijski časopis, knj. XLIX (2002), Beograd 2003, 190.

¹⁹ F. I. Uspenski, *Istočno pitanje*, Beograd-Podgorica 2003, 179.

²⁰ Opšir. C. J. Shaw-E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press 1977, 115-117, J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 147; J. McCarthy, *Deat and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey 1996; A. Toumarkine, *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkanique en Anatolie (1876-1913)*, Istanbul 1995, 28-47; S. Bandžović, *Iseljenička politika balkanskih država i pitanje muslimana (1878-1941)*, Almanah, br. 29-30, Podgorica 2005, 187-234; Isti, *Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu*, Almanah, br. 35-36, Podgorica 2006, 155-192.

carstvo izgubilo, ostale su bez muslimana, ili je njihov broj radikalno umanjen, sa tendencijom daljeg reduciranja, shodno doktrini da izuzimanje od osmanske vlasti, postizanje etničko-vjerske homogenosti nacionalnih država, podrazumijeva i eliminiranje muslimana.²¹ Balkanski muhadžiri naseljavani su u unutrašnjosti Male Azije, u vilajetima centralne i zapadne Anadolije, u Siriji, na Kipru, Arabiji.²²

Priznanje neovisnosti novih balkanskih država bilo je povezano u Berlinu sa njihovim prihvatanjem principa nediskriminacije na vjerskim osnovama.²³ Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio prikladan jer nije posjedovao nadzorne mehanizme koji bi kontrolirali praktičnu primjenu preuzetih obaveza. Međunarodna zaštita manjina nije do Prvog svjetskog rata predstavljala opštu ustanovu, već individualne slučajeve proizišle iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnog prekomponiranja.²⁴ Mada je zapadni svijet dugo vremena iskazivao zabrinutost za sudbinu hrišćana u osmanskom dijelu Balkana, samo se neznatan dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovom fatumu. Zbog takvog odnosa, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije otkrivena niti aktuelizirana.²⁵ Evropske sile nisu muslimanskim narodima na Balkanu otvorile mogućnost države, već samo vjerske opstojnosti. I sami muslimanski narodi kao da su, barem prećutno, prihvatili tada raširena i nametnuta razmišljanja da nisu i da ne mogu biti državotvorni i

---

²¹ M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880*, Beograd 2004, 43; opšir. M. Dogo, *Neka zapažanja o osmanlijskom nasleđu i seobama muslimana*, "Književne novine", br. 908, Beograd 15. maj 1995; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

²² S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1876. godine*, knj. II, ANU BiH, pos. izdanja, knj. XXX, Sarajevo 1977, 191-195.

²³ C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, New York 1968, 160-166.

²⁴ Upor. V. Degan, *Zaštita manjina na Balkanu putem međunarodnih ugovora*, Pregled, br. 10, Sarajevo oktobar 1974, 1005-1009; M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, Beograd 1954, 424-425; M. Stojković, *Istorijski razvoj zaštite manjina i savremena međunarodna aktuelnost manjinskog pitanja u balkanskim odnosima*, u: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Beograd 1996, 552-553.

²⁵ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*, Glasnik, br. 7-8, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1999, 744; također vidi: A. Матковски, *Исламот во очите на немуслиманите од Балканскиот полуостров*, Скопје 1975.

nacionalnotvorni element.²⁶ U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana je loše ili jednostrano dokumentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa dominirao je negativan stereotip o muslimanima, a ona je prećutkivala izgon i masovna nasilja nad muslimanima koja su pratila eksplozivni tok borbe za neovisnost.

Periodizacija u historiji do i poslije Berlinskog kongresa 1878. učinila je ovaj skup višestrukim međašem. Bio je to nastavak novih, velikih migracionih pokreta na Balkanu koji će se produžiti i tokom XX stoljeća iz država koje su često mijenjale svoje nazive, granice i unutrašnja uređenja. Skoro da je svakoj generaciji na južnoslavenskom prostoru bilo suđeno da život započne u jednoj, a da ga završi u drugoj državi. Velike sile su u Berlinu našle samo niz kratkoročnih rješenja i time dugoročno doprinijele splitanju balkanskih tokova u čvorišta nemira i međunarodnih uzbuna, rasipajući klice budućih sukoba.²⁷ “Zlatni vijek” nacionalne državnosti na Balkanu od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, bio je razdoblje krajnjih nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi ne samo perom već i agresivnom državnom politikom.²⁸ Državna pitanja su uvijek bila pitanja teritorija i granica. To se iskazivalo i na primjeru Bosne i Hercegovine.

Nacionalne ideologije Srba i Hrvata polagale su pravo na BiH davno prije austrougarske okupacije. Još od srpskog ustanka pod Karadordem svi politički projekti polazili su od toga da su BiH, Dalmacija i Dubrovnik jedna nacionalna cjelina, zajedno sa Smederevskim sandžakom i

---

²⁶ E. Karić, *Bosanske muslimanske rasprave za i protiv obnove i reforme u XX stoljeću*, Beharistan, br. 5-6, Sarajevo 2002, 162.

²⁷ Upor. A. Mitrović, *Značaj istočne krize 1875-1878. za istoriju balkanskih naroda*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1978, 138; J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 474; K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 82-83; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 495-496; J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 147; E. Z. Karal, *Osmanli Tarihi*, VIII. Cilt, Ankara 1995, 74-76; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I, prired. M. Stojković, Beograd 1998, 322-326; H. Kisindžer, *Diplomatija*, I, Beograd 1999, 130; M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, II, br. 3, Beograd 1995, 353-362.

²⁸ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 303; F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001)*, Beograd 2003, 516.

Crnom Gorom.²⁹ Srpska propaganda je svoju intezivniju borbu započela još četrdesetih godina XIX stoljeća prema akcijskom programu “Načertanije” Ilije Garašanina. Ono predstavlja “sintezu vekova srpskih snova” u obliku u kojem su ih sačuvali crkva i narodno predanje, oblikujući ih u program srpskog nacionalizma. Zadatak srpske politike bio je da, otimajući kamen po kamen od Osmanskog carstva, “*vaskrsne iz mrtvih nekadašnje svoje carstvo*”.³⁰ Garašanin je pisao da politika nema smisla “bez sile koja politiku podupire... Takva sila samo u vojnistvu može biti”.³¹ On je preporučivao svojim agentima u Bosni i Hrvatskoj da koriste sve moguće, efikasne mjere i postupke, od kupovine, pridobijanja ili zavaravanja, do otvorenih prijetnji i ucjena prema svima koji bi mogli uticati na ostvarivanje srpskih ideja i plana srpskog širenja u Bosni i Hrvatskoj.³² Od pedesetih godina XIX stoljeća u BiH se nalaze srpski učitelji iz Dalmacije i Vojvodine kao promotori i nosioci kulture u vjerskim školama srpsko-pravoslavnih opština. Tu su propagandu pomagali i ruski panslavisti. Nakon Krimskog rata i Pariškog mira 1856. nastupilo je vrijeme intezivne slavjanofilske pomoći pravoslavnom stanovništvu u BiH. Propaganda je imala odjeka, prije svega, kod sveštenstva klera i trgovaca.³³ Od 1860.-1867. ruska diplomatija upućuje balkanske narode i države na Beograd kao središte, oko koga treba da se okupe u svojoj borbi protiv Osmanskog carstva.³⁴ Rusija je trudila da balkanske pravo-

---

²⁹ Opšir. M. Ekmečić, *Istorijske i strateške osnove Republike Srpske*, referat podnešen na naučnom skupu “Republika Srpska – 15 godina opstanka i razvoja”, održanom 26.-27. juna 2007. u Banjaluci.

³⁰ M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875)*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, X, Sarajevo 1959, 198; V. Stojančević, *Da li je bilo političke akcije Srbije u Bosni za oslobođenje od turske vlasti pre Garašaninog “Načertanija”*, Istorijski časopis, knj. 19, Beograd 1972, 165-183; T. Džuda, *Srbi: istorija, mit i razaranje Jugoslavije*, Beograd 2003, 53. Milivoje Blaznavac, namjesnik srpskog kneza Milana Obrenovića, podstičući pobunu u Bosni, govori 1870. fra Antunu Kneževiću: “*Dok se dignete, odmah na Turke izdajte proglas: ol nek se odmah krste, ol odmah nek sele kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni*” – prema: A. Knežević, *Neke moje bilješke iz zadnjih godinah*, Beograd 2001, 54.

³¹ “Književne novine”, br. 946-947, Beograd 15. januar-1. februar 1997.

³² M. Filipović, *Suvremena misao u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2004, 189.

³³ S. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918)*, Mostar-Zagreb 2002, 30-31. Mihovil Pavlinović je još 1877. pisao: “*Pošto današnji vilajet Bosna većinom nije nego krpež zemalja otkinutih od Hrvatske i od Srbije, valjalo bi Hrvatskoj povratiti što je hrvatsko, a Srbiji što je srpsko*” - cit. prema: M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo 2004, 13-14.

³⁴ V. Čubrilović-V. Čorović, *Srbija od 1858. do 1903. godine*, Beograd 1938, 24.

slavne narode podstiče “da bi oni strpljivo, usredsređivali, objedinjavali i razvijali svoje snage”, nadajući se da će “prirodan tok stvari” i postepeni pad islama dovesti na kraju do prevlasti tih naroda i da, ukoliko rješenje uz primjenu sile bude neophodno, “utoliko prije se i Rusija i oni moraju za to zrelo pripremiti, ne trošeći svoje snage na brzoplete pokušaje”.³⁵ Bilo je to doba opšte nemoći srpskog nacionalnog pokreta da izađe iz okvira teoretskih planova, koji nisu prelazili granicu praktičnog djelovanja, a bila mu je štetna izolacija na pravoslavlje.³⁶ Kada je srpska vlada u februaru 1865. objavila “Zakon o naseljavanju stranaca” u Srbiji, otpočela je nagla migracija pravoslavnog stanovništva iz BiH. Ovaj zakon je određivao velike povlastice za doseljenike (besplatno dobijanje zemlje, kuće, stoke i određene količine hrane, zatim oslobođanje od poreza, vojne obaveze tokom izvjesnog perioda) što je izazvalo masovno doseljavanje da su ubrzo bila donijeta i neka ograničenja. U strahu da BiH ne izgube “srpski etnički karakter” pokret je zaustavljen u jesen 1865. zabranom srpske vlade “da se ne proređuje pravoslavno stanovništvo u još neoslobođenim krajevima”.³⁷

Najveći dio srpske elite tokom XIX stoljeća smatrao je Bosnu srpskom zemljom. “Bosansko pitanje” je smatrano isključivo srpskim nacionalnim pitanjem. Vladalo je uvjerenje da su Bosna i Srbija samo rastavljeni dijelovi jedne jedinstvene cjeline. Srpska historijska nauka, politika i diplomatija uspjeli su u ovo ubijediti jedan broj pisaca u Evropi.³⁸ Sve srpske političke grupe u BiH zastupale su stanovište da je Bosna srpska zemlja kako po svojoj historijskoj prošlosti, tako i po nacionalnom karakteru. “Srpska riječ” je čak negirala postojanje Hrvata u BiH, priznajući da u njoj ima samo katolika. Vladimir Gaćinović, duhovni vođa “Mlade Bosne”, smatrao je da je Bosna “po svojoj psihologiji, kulturi, celom životu... stara srpska zemlja”.³⁹ Srpski politički i naučni krugovi su isticali, uz to, da je Hercegovina oblast gdje se, prema tvđenju Vuka Karadžića, govorio najčistiji srpski jezik. Težeći da stari crkveno-slavenki – narodu stran i težak jezik, koji je otežavao širenje pismenosti,

---

³⁵ Н. В. Эуева-Е. М. Шатохина, *Из истории балканской политики России 1856-1867. гг.*, у: *Балканские исследования: Балканские народы и европейские правительства в XVIII-начале XX в.*, Москва 1982, 167-170.

³⁶ М. Екмечић, *Dostignuća i nedostaci u istraživanju istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875.*, у: *Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875.*, Sarajevo 1987, 31.

³⁷ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 536-537; R. Petrović, *Migracije u Jugoslaviji*, Beograd 1987, 10.

³⁸ М. Imamović, *Berlinski kongres i južnoslavenski prostor*, 1202.

³⁹ E. Redžić, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982, 44.

zamijeni modernim jezikom, Karadžić je podigao hercegovački govor do statusa književnog jezika. Time je osokolio ambicije onih srpskih političara koji su tvrdili da je Hercegovina (“Toskana srpskog jezika”) srpska zemlja koju treba osloboditi.⁴⁰ Garašanin je pisao da politika nema smisla “bez sile koja politiku podupire... Takva sila samo u vojnistvu može biti”.⁴¹ Preporučivao je svojim agentima u Bosni i Hrvatskoj da koriste sve moguće, efikasne mjere i postupke, od kupovine, pridobijanja ili zavaravanja, do otvorenih prijetnji i ucjena prema svima koji bi mogli uticati na ostvarivanje ideja i plana srpskog širenja u Bosni i Hrvatskoj.⁴² Garašanin je bio pristalica velikosrpske ideje i nije razmišljao u jugoslavenskim razmjerama.⁴³

U srpskoj sredini su se rano formirala i održavala dva oprečna stava prema “narodnom biću” Bošnjaka. Jedan bi se sažeto mogao iskazati njihovim vukovskim određenjem kao “Srba turskog zakona”, dok bi drugi, oprečni, zastupao stav da su oni zapravo “Turci srpskog jezika”.⁴⁴ U XIX stoljeću tri mita - prelazak na islam temeljen isključivo na kukavičluku i pohlepi, stabilne, dugovječne etno-konfesionalne zajednice i potpuna izopačenost osmanske uprave - činili su temelj nove vjerske ideologije, “*hristoslavizma*”, vjerovanja da su Slaveni hrišćani po prirodi i da bilo kakav prelazak iz hrišćanstva u drugu vjeru podrazumijeva izdaju slaven-

---

⁴⁰ J. Udovički, *Spone i sukobi*, “Republika”, br. 188, Beograd 1-15. maj 1998, 16.

⁴¹ “Književne novine”, br. 946-947, Beograd 15. januar-1. februar 1997. Među srpskim ustaničkim vođama 1804. u Smederevskom sandžaku oko četvrtina njih je bila porijeklom, u prvom ili drugom koljenu, ili je bila rođena u Bosanskom ejaletu – prema: D. Bataković, *Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX-XX vek)*. *Jezik, vera, identitet*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 3, Zagreb 2001, 70.

⁴² M. Filipović, *Suvremena misao u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2004, 189. Jedan od glavnih propagatora srpske ideje za Bosnu bio je Nikola Jovanović Okan, trgovac. Savjetovao je s “domaćim turcima i rimokatolicima da se ko s rođenom braćom postupa; treba im pokloniti pažnju i garantovati poštovanje vjere, običaja i imanja, a posebnu pažnju pokloniti begovima – srpskim prijateljima” – prema: N. Idrizović, *Politika prema Bošnjacima*, “Oslobođenje”, Sarajevo 25. mart 2006.

⁴³ Takvim ga je ocijenio Dejvid Mekenzi, pisac knjige *Garašanin-srpski Bismarck* – nav. prema: M. Stanišić, *Projekti “Velika Srbija”*, Beograd 2000, 37. Ako Bošnjaci ovo ne bi primili – pisao je Garašanin, misleći na ideju stvaranja srpske države, “to bi otuda kao sigurno sledovalo raskomadavanje Srba na provincijalna mala knjaževstva” – prema: M. Stanišić, *Projekti “Velika Srbija”*, Beograd 2000, 37.

⁴⁴ D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd 2000, 42-43.

ske rase.⁴⁵ U tradicionalnim predstavama balkanskih hrišćana muslimani su bili "izdajnici" koji su odbacili svoju prijašnju vjeru i priklonili se vjeri osvajača. Islam je Srbima još od Kosovske bitke bio neizbježno ogledalo. Srpski lik u njemu, ovisno od promjenljivih historijskih prilika, zrcalio je različitim slikama. Semantički sadržaj izraza "Turčin" bio je artikuliran momentom religioznosti a ne momentom etničke identifikacije. Nazivanje svih muslimana "Turcima" nije bila posljedica neupućenosti, već konkretnog stava. Patrijahalni hrišćanski svijet doživljavao je nerijetko "Turke" kao mitsko zlo koje je trebalo uništiti.⁴⁶ U srpskim tradicionalnim predstavama muslimani su bili "otpadnici" koji su odbacili svoju vjeru i priklonili se vjeri osvajača. Oni su se, po tim tumačenjima, ideološki i kulturno identificirali sa osmanskom državom i njenom državnom idejom, postajući vatreni zagovornici konzervativnog islama.⁴⁷ Pisana književnost činila je u XIX stoljeću od "Turaka" –

---

⁴⁵ M. Sells, *Iznevjereni most: Religija i genocid u Bosni*, "Jutarnje novine", Sarajevo 26. jun 2002; "Naši dani", br. 265, Sarajevo 12. jul 2002. (intervju: M. A. Sells). Ž. Trebješanin ističe tezu o "identifikaciji sa agresorom", da je "osobnost prevere u Srba... povezana sa izdajom, sa prihvatanjem vere tuđina, zavojevača, despota i krvnika" - opšir. Ž. Trebješanin, *Prevera u Srba psihološki motivi i smisao*, Književnost, br 11-12, Beograd 1996, 1410-1412; V. Jerotić, *Prelaženje u drugu veru kao vid identifikacije sa agresorom*, Balcanica, br. 2, Beograd 1994, 19-22; Isti, *Otkud prevere u balkanskih naroda*, Književnost, br. 11-12, Beograd 1996, 1406-1409; B. Jovanović, *Duh paganskog nasleđa u srpskoj tradicionalnoj kulturi*, Novi Sad 2000, 143-146.

⁴⁶ M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 1998, 166; D. Tanasković, "Srbi turskog zakona" ili "Turci srpskog jezika", u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 215; Isti, *Srbi i islam na izmaku XX veka*, Letopis Matice srpske, knj. 453, sv. 1, Novi Sad 1994, 101; opšir. S. Bandžović, "Sintetičke nacije" u "krugu turske magije": *deterministički splet antibošnjačkih stereotipa*, Godišnjak, BZK "Preporod", Sarajevo 2003, 106-131.

⁴⁷ S. Terzić, *Religija kao faktor oblikovanja nacionalnog identiteta Srba*, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, 300. Svetozar Marković piše: "Srpski narod je išao prosto da istrebi Turke. To se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gde su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o pravu i moralu... Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela" - prema: S. Marković, *Srbija na istoku*, Beograd 1946, 40. Psihijatar J. Mirić smatra da je dolazilo do "srpsko-turskog miješanja", do "telesnih mutacija" - vidi: J. Mirić, *Kakvi smo mi Srbi?*, 62-63. Dr. Radoš Ljušić smatra da je teško utvrditi koliko je "turske" krvi "ostalo" u srpskoj krvi, "odnosno koliko smo genskih osobina nasledili od Turaka" - prema: R. Ljušić, *Ljubavi srpskih vladara i političara*, Niš 2000, 13.

“đavola Krsta Gospodnjeg i silovatelja roda hrišćanskog”, odnosno “bič božji”, posebnu vrstu strašila, koje se moglo predstaviti samo mračnim i krvavim bojama.⁴⁸ U tom kontekstu, B. Jezernik iz bogatog arsenala raznovrsnih “istina” i predrasuda, prenosi i jedno kazivanje po kome je “prvog Turčina” zapravo okotila svinja. Taj se potom “otimao” oko sise pa je tako nastao naziv - otomani.⁴⁹ Massien de Clerval (1820.-1896.) boraveći u Bosni 1855., piše o Bošnjacima da je “velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”.⁵⁰ Teza o Srbima kao precima svih Slavena bila je u službi dokazivanja, ne samo izuzetnosti ove nacije u odnosu na susjedne, već i za utvrđivanje ko je ostao dosljedan zadržavši “najstarije”

---

⁴⁸ O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Beograd 2002, 284-288. Opisujući srpski nacionalni pokret od 1860. i njegovo “patriotsko raspoloženje” Jovan Skerlić se zadržavao na “kultu Crne Gore” i na njegovom antipodu “mržnji na Turke”, slikajući ironično izraze mržnje protiv “Turaka” koji se nazivaju - “turskim skotom” i “azijskom kugom”: “Što god je bilo crnih boja njima su se slikali Turci, i nije bilo poroka i zločina koji se nisu njima pridavali” - prema: J. Skerlić, *Omladina i njena književnost (1848-1871)*, Beograd 1925, 180-181. Kako je zmija bila demonska životinja, narodni pjevači su izjednačavali “Turke” sa zmijama, dajući borbi protiv njih mitski karakter; opšir. O. Zirojević, *Turci u našem ogledalu*, u: *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*, Beograd 1998, 108-109.

⁴⁹ B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000, 294-295. Ljubiša Stojković i Miloš Martić su napisali: “Mnogi Južni Sloveni primili su Muhamedovu veru i vremenom, u toku vekova, postali su Turci” – prema: Lj. Stojković-M. Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 1953, 25.

⁵⁰ M. de Clerval, *Putovanje u Bosnu 1855*, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999, 321. Srpski izvori su najčešće bosanske muslimane označavali kao “turke”, često sa naglašenom mržnjom. To je uočavao i italijanski konzul Durio koji je iz Beograda premješten na istu dužnost u Sarajevo. U svom izvještaju od 5. maja 1860. on je naveo i ovo: “Nisam uzalud boravio četrnaest mjeseci u Beogradu da ne naučim da je najstrašnije oružje, omiljeno u politici Srbijanaca, da prikazuju bosanske turke kao one koji čeznu za krvoprolićem nad hrišćanima, uopće kao pohlepne i žedne krvi srpskih hrišćana. Politika majke Srbije je takva da uči svoju djecu od ranog djetinjstva u mržnji i prema samom turskom imenu te ulijeva gnjev u njihove glave od najranijeg djetinjstva. Ovakav način vaspitanja, između ostalih plodova, donio je i to, a to, možda nije predviđeno, da bude utjelovljeno u djecu, koja će postati narod, mržnju prema turcima, ali jalovu mržnju zbog straha od bosanskog turčina i prema zemlji Bosni, koja ih rado prima” - nav. prema: G. Šljivo, *Osvrt na dileme u historiji Bosne i Hercegovine u posljednjem stoljeću osmanske uprave*, Saznanja, br. 1, Tuzla 2005, 90-91

ime, kome drugi trebaju biti zahvalni za svoje postojanje i shodno tome, ko ima najveća historijska i nacionalna "prava".⁵¹ Svijest ili vjera o superiornosti u odnosu na nekog drugog, prije ili kasnije, nagoni čovjeka da počne da vjeruje da ima veća prava nego drugi.⁵²

Srpsko i hrvatsko "otimanje" oko Bošnjaka pogodovalo je razvoju njihovog osjećaja posebnosti, kao i svijesti da srpske i hrvatske nacionalne ambicije cijepaju bosanski identitet i prijete podjelom Bosne, što su htjeli svakako izbjeći.⁵³ Slučajevi "preuzimanja" srpskog ili hrvatskog nacionalnog identiteta nisu istodobno značili i odustajanje od islama. "Opredjeljivanje" nije imalo organski, već formalni, deklarativni karakter. Široki bošnjački slojevi ostali su potpuno izvan politike "nacionaliziranja", držeći se čvrsto svog tradicionalnog muslimanskog identiteta. U hrvatskom nacionalnom programu asimilacija Bošnjaka je posredovana sferom kulture. Otvorene političke ambicije srpstva umanjile su privlačnost srpske nacionalne ideologije među Bošnjacima u cjelini. Izjašnjava- vanja Bošnjaka su bila taktičke prirode i po svom karakteru politička. Zasebni bošnjački identitet išao je odveć naprijed da bi ga se lahko mogao odreći značajniji broj Bošnjaka.⁵⁴ Njihova kolektivna narodnosna

---

⁵¹ O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, 156-157. Antun Barac je svojevremeno pisao: "Sva hrvatska i srpska književnost u prvoj polovici XIX vijeka, nastala uglavnom kao produženje narodne poezije, izražaj je mržnje protiv Turaka. Dokle je ta mržnja mogla da ide pokazuju najbolje "Smrt Smail-age Čengića" i "Gorski vijenac" s njihovom glorifikacijom zajedničkih ubijstava. Hrvatska novelistika pedesetih godina ne priča o drugome nego o Turcima u Slavoniji, Srbiji, Bosni, Kordunu itd. Nigdje se u toj novelistici ne govori o Turčinu kao čovjeku, već uvijek samo zulumčaru... Hajdučko-turska novelistika pedesetih godina svršava se sva sa zahtjevom o istrebljenju Turaka" – cit. prema: F. Slipičević, *Osvrt na knjigu: Dr Muhamed hadžijahić, "Od tradicije do identiteta"*, Prilozi, br. 10/2, Sarajevo 1974, 439-440.

⁵² Upor. M. Đurić, *Mit, nauka, ideologija*, Beograd 1989, 78-79; Đ. Jovanović, *Kič peva na ruševinama, "Republika"*, br. 259, Beograd 16-30. april 201; D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999, 139.

⁵³ List "Bošnjak" 1891. piše: "Dakle, mi muhamedovci s jedne strane smo Srbi, s druge Hrvati. Pa nije li smiješno!? Ali šta ćeš? Bosanstvo niječu i već su ga zanijekali iznoseći nam pred oči dvoje: srpstvo i hrvatstvo, te nam dovikuju: Birajte jedno, pa koje hoćete. I, naravno, s ovim su dobili i jedni i drugi pristaša kod nas, ali vrlo malo" - nav. prema: A. Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, Zagreb 1990, 14.

⁵⁴ Upor. I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988, 338-339; F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991, 109-110; R. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.*, 195-196; S.

svijest jačala je srazmjerno pokušajima srbiziranja ili hrvatiziranja od strane političkih subjekata i krugova, koji su djelovali izvan, a dijelom i unutar Bosne i Hercegovine.⁵⁵ Uspjesi srpske nacionalne akcije za političko i nacionalno pridobijanje Bošnjaka su sve do austrougarske okupacije BiH bili minorni. Jedine značajnije izuzetke bili su donekle slučajevi Hamzage Rizvanbegovića i Rustan-bega Bišćevića, u pravcu djelimičnog prihvatanja, u određenim momentima, srpske državne ideje.⁵⁶

Proces iseljavanja Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine uzeo je zamah nakon 1878., kada je ovu pokrajinu, dotada u sastavu Osmanskog carstva, zauzela Austro-Ugarska na osnovu mandata Berlinskog kongresa, nakon slamanja snažnog bošnjačkog otpora.⁵⁷ Širom BiH su vođene žestoke i kvave borbe, a Sarajevo je, na kraju, okupaciona sila morala osvajati doslovno ulicu po ulicu, kuću po kuću. Već na samom početku bilo je očito da će garant nove uprave, koja je ušla u BiH kao “civilizator”, “donosilac reda i zakonitosti”, u krajnjoj liniji biti puške i zatvori.⁵⁸ Problem emigriranja bošnjačkog stanovništva iz BiH je značajan, kako za lokalnu, tako i za širu regionalnu, balkansku historiju.⁵⁹ Iseljavanje, kao radikalni odgovor novoj vlasti, biće kontinuiran proces i obuhvatiće sve slojeve bošnjačkog stanovništva, bez obzira što su austrougarski organi

---

Dujmović, *Vjerski prelazi i identitet u ranijoj moderni na primjeru Bosne i Hercegovine*, u: *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 173. “No”, ako su već morali da biraju, smatra Jasminka Udovički, “birali su Hrvate, ne Srbe. Srbi su odbacivali islam, dok su mu Hrvati laskali nazivajući bosanske Muslimane najboljim Hrvatima” – prema: J. Udovički, *Spone i sukobi*, 18, nap. 33.

⁵⁵ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet, između prošlosti i budućnosti*, Sarajevo 1997, 36.

⁵⁶ Rizvanbegović je poginuo 1878. u otporu austrougarskoj okupaciji BiH; opšir. *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljivanja*, studentski izvještaj, Fakultet političkih nauka–Institut za društvena ispitivanja, Sarajevo 1970, 17-19.

⁵⁷ S. Bandžović, *Pljevaljski muftija Šemsekadić u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i zaposjedanju Novopazarskog sandžaka*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 100-101; Isti, *Ko je bio muftija Šemsekadić*, “Sandžak”, I-II, br. 4 i br. 5, Sarajevo 12. i 26. novembar 1990; Isti, *Pljevaljski muftija Šemsekadić u odbrani Bosne i Hercegovine i Sandžaka (1878-1879)*, “Has”, br. 24, br. 25-26, Novi Pazar septembar-oktobar 1996.

⁵⁸ I. Lovrenović, *Devetnaesto stoljeće: jedna slika bosanske prošlosti*, Sveske, br. 9, Sarajevo 1985, 47.

⁵⁹ M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 312.

vlasti u svojim povjerljivim spisima siromaštvo navodili kao najčešći uzrok emigracije.⁶⁰ Muhadžirske pokrete su pojačavali i vladini agenti koji su išli po BiH i govorili da će sultan pokloniti doseljenicima novac i imanja u Aziji.⁶¹ Tek kada su bošnjačke migracije odjeknule Evropom i zaprijetile prestižu Austro-Ugarske, ona ih je počela stišavati. Plašila se također i mogućnosti da bi masovnim iseljavanjima bošnjačkog stanovništva bila poremećena etnička i konfesionalna ravnoteža u BiH u korist srpskog elementa, što bi otežalo položaj Monarhije na Balkanu.⁶²

Austrijski položaj u BiH bio je nesiguran. Neuspjeh bošnjačko-srpskih pregovora u Sarajevu 1880. i “negdje na Drini”, o zajedničkoj borbi za postizanje autonomije, ili prisajedinjenje Srbiji, ostavio je BiH u miru. Zebnja Bošnjaka da će rješavanjem agrarnog pitanja biti onemogućena njihova egzistencija u zajedničkoj budućoj državi, kao i zbog politike Srbije prema muslimanima u novoosvojenim krajevima, osvojenim u ratu sa Osmanskim carstvom 1877.-1878., doveli su do rascjepa pregovora.⁶³

---

⁶⁰ R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.*, Zagreb-Sarajevo 2000, 44; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak, BZK “Preporod”, Sarajevo 2006, 322-343.

⁶¹ Đ. Mikić, *Uticao austrougarske okupacije na karakter socijalno-političkih prilika u Bosanskoj krajini u periodu 1878-1895. godine*, Istorijski zbornik, br. 4, Banjaluka 1983, 86-87.

⁶² Upor. V. Bogičević, “*Džulusi – humajun hazreti šerifi*”, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVII, 1966-1967, Sarajevo 1969, 320; A. J. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 265-268; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 372; M. Ekmečić, *Predgovor*, u. A. del Val, *Islamizam i Sjedinjene Države: alijansa protiv Evrope*, Beograd 1998, 13.

⁶³ M. Ekmečić, *Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine*, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981, 96. Vladimir Dedijer je o progonu muslimanskog stanovništva iz tih krajeva zabilježio: “Na Berlinskom kongresu carska Rusija i Austrija su napravile sporazum da Bosna i Hercegovina bude interesna sfera Austrije i da Kneževina Srbija nema tamo šta da traži, ali su zato Kneževini Srbiji ponuđena četiri okruga na istoku. Međutim, predstavnik Osmanlijskog Carstva na Berlinskom kongresu zahtevao je da se na ovim teritorijama koje treba da se ustupe Srbiji izvrši plebiscit, kako bi se stanovništvo odlučilo želi li da dalje ostane pod osmanlijskom vlašću. Čim se saznalo o ovom prijedlogu, vlada Kneževine Srbije hitno je naredila svojoj vojnoj komandi da nekoliko divizija razvije u lanac, naročito u Toplici i prebaci sve albansko stanovništvo, dajući tim ljudima samo petnaest minuta da povedu stoku i uzmu najnužnije stvari. Za ovu istorijsku činjenicu prvi put samo čuo od profesora dr Vase Čubrilovića i zahvalan sam mu na ovom upozorenju” – prema: V. Dedijer-A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945, Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo 1990, XIX.

Radikalno iseljavanje iz tih krajeva tražila je Vrhovna komanda srpske vojske pod uticajem komandanata A. Oreškovića, St. Biničkog i Đ. Horvatovića. Svi su bili saglasni sa srpskim knezom da muslimane treba protjerati.⁶⁴ Takav odnos je bio u čvrstoj sponi sa rezonom da je nacionalna država neprevaziđeni oblik organiziranja, pune političke i unutarnje stabilnosti, ključni faktor u međunarodnim odnosima.

Politička kretanja među Bošnjacima u BiH nakon 1878. bila su odbrambenog karaktera, “čak i onda kad kao takva nisu izgledala, imala su doktrinarni značaj odbrane vjere, koja je, po njihovom mišljenju, u svemu istovjetna s odnosima živućih muslimanskih pokoljenja”.⁶⁵ Dolazak Austro-Ugarske u BiH je za većinu Bošnjaka, u ekonomskom, političkom, vjerskom i kulturnom pogledu predstavljao civilizacijski šok, pod čijim su se dojmom mnogi od njih odlučili na seobu, da se “sklanja onamo gdje još sultan vlada”.⁶⁶ Krajem XIX i početkom XX stoljeća, muslimani u Bosni i na Balkanu osjećali su se ostavljenim i opkoljenim. Veliki broj tadašnjih bosansko-muslimanskih autora pitanje iseljavanja iz BiH razmatrao je pozivajući u pomoć islam na način vjere. U BiH iseljavanje u preostale oblasti Osmanskog carstva nije primarno sagledavano kao političko, socijalno ili ekonomsko pitanje, već kao vjersko, odnosno islamsko pitanje. Rasprave su o ovim pitanjima davale različite odgovore.⁶⁷ Opadanje procenta Bošnjaka u ukupnom stanovništvu BiH, započeto još sredinom XVII stoljeća, bilo je nastavljeno sve do kraja druge decenije XX stoljeća. Iseljavanja iz BiH trajala su, u nekoliko valova, sve do 1912. godine.⁶⁸ Dio muhadžira se u tom periodu iselio iz BiH preko

---

⁶⁴ Upor. A. Vasiljević, *Moje uspomene*, Beograd 1990, 125; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1990, 172.

⁶⁵ Prema: M. Šahinović Ekremov, *Muslimani u prošlosti i budućnosti hrvatsva*, Sarajevo 1942, 36-39.

⁶⁶ “Islamski svijet”, br. 105, Sarajevo 8. septembar 1934. Vladimir Čorović je opisivao rezignaciju Bošnjaka: “Oni su se, najpre, utučeni porazom ili selili u masama u Tursku, da tamo među tuđim elementom u bednim prilikama propadnu, ili su upadali u potpunu apatiju, predajući se k'smetu, da stvari idu kako idu” – prema: V. Čorović, *Muslimansko pitanje*, Budućnost, I, sv. 1, Sarajevo 1919, 3-5, upor. F. Slipičević, *Naši muslimani*, “Gajret”, br. 17, Sarajevo 1932; S. Bandžović, *Balkanski muhadžirluk*, Mak, br. 15-16, Novi Pazar 1997, 131.

⁶⁷ E. Karić, *Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Godišnjak, BZK “Preporod”, Sarajevo 2004, 172.

⁶⁸ Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 46; H. Kapidžić, *Agrarni odnosi u BiH (1879-1918)*, Sarajevo 1969, 174-178; K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka 1981, 159; I. Bošnjović, *Demografska*

teritorije Kraljevine Srbije. Nakon 1878, a naročito Hercegovačkog ustanka 1882. formirana je i bošnjačka politička emigracija u Istanbulu koja je pokušavala da utiče na događaje u BiH. Emigranti su osnovali i svoj klub koji je imao oko 500 članova. Predsjednik kluba je bio Ali Šefket ef. Aličehić-Junuzefendić, porijeklom iz Travnika. Klub je naročito aktivnost pokazao u doba aneksione krize, organizirajući masovne mitinge i sastavljajući dva memoranduma protiv aneksije.⁶⁹

Odluke Berlinskog kongresa vezana za status BiH, u Srbiji su teško primljene, jer su predstavljale poraz srpskog nacionalnog pokreta, onemogućavajući planove o pomjeranju državnih granica. U prvo vrijeme, nakon okupacije BiH, iz Srbije su prelazile bande preko Drine vršeći pljačke i ubistva na bosanskoj strani, posebno u višegradskom kraju.⁷⁰ Srbija je, nakon Berlinskog kongresa, svjesna nepovoljnog stanja nakon 1878. po svoje ekspanzionističke ciljeve prema BiH, insistirala na striktnom izvršavanju okupacionog mandata, odnosno Berlinskog ugovora, nastojeći time da spriječi da Austro-Ugarska anektira BiH. Svako slabljenje Austro-Ugarske, održavanje sultanovog suvereniteta nad BiH, te njena eventualna autonomija u okviru Osmanskog carstva, odgovoralo je interesima Srbije, pošto joj je time, u krajnjoj liniji otvaran put u Bosnu. Ostvarenju tih ciljeva trebali su poslužiti i Bošnjaci svojom saradnjom sa Srbima u borbi za vjersku, odnosno političku autonomiju BiH. Ti ciljevi su u stvarnosti krili u sebi propast Bosne i Bošnjaka u njoj.⁷¹ Na liniji zajedničke srpsko-bošnjačke akcije prvi značajniji događaj bilo je učestvovanje 1882. jednih i drugih u ustanku u Hercegovini, čiji je neposredni povod bilo objavljivanje Vojnog zakona i regrutiranje Bosanaca u austro-ugarsku vojsku. Bila je to mjera koja je dovodila u pitanje sultanov

---

prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Ljudska prava, br. 3-4, Sarajevo 2003, 81.

⁶⁹ Vodeće ličnosti su u početku bili pljevaljski muftija Šemsekadić, Ibrahim Fehmi efendija Đumišić te Šahinpašić iz Banjaluke. U to vrijeme djelovali su kao visoki osmanski državni funkcioneri Mehmed Ali-paša Rizvanbegović, Osman Mahzar-paša Čengić, Hamdi beg Resulbegović, Mehmed-beg Jajčanin, a u sultanovoj sviti bili su kao silahšori, među ostalim, Bećir-aga Bihorac, Omer-aga Plava, Zaćir-aga Nikšić, Emin-aga Travničanin i drugi. Docije se ovoj emigraciji priključio i Ali Fehmi ef. Džabić, vođa pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju; opšir. M. Hadžijahić, *Političko djelovanje bosanske emigracije u Turskoj*, "Naš svijet", Sarajevo oktobar i novembar 1966.

⁷⁰ H. Kamberović, *Srbija i Bosna i Hercegovina 1878-1914. godine*, u: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 147.

⁷¹ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: Monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, (dalje: *Bošnjaci u emigraciji*), Sarajevo 1996, 98.

suverenitet nad BiH.⁷²

Ishod "Istočne krize" stvorio je, pak, nakon 1878. u Srbiji uvjete za novu vanjskopolitičku orijentaciju, čija je osnova bila političko-ekonomsko povezivanje sa Austro-Ugarskom. Ove dvije države su sklopile u junu 1881. "Tajnu konvenciju" kojom se Srbija, između ostalog, obavezala da će sprečavati protiv Austro-Ugarske nacionalno-političku agitaciju sa svoje teritorije. Držanje Srbije u vrijeme Hercegovačkog ustanka 1882. pokazalo je da prihvaćene obaveze nisu bile formalne prirode.⁷³ U Beogradu je 1882. bio posebno angažiran Tajni komitet za oslobođenje Bosne i Hercegovine na čijem je čelu bio Mićo Ljubibratić. Među članovima su se isticali mitropolit Mihajlo, Vasa Pelagić i Jovan Ristić, bivši srpski ministar spoljnih poslova. Nakon abdikacije kralja Milana 1889. srbijanska štampa počinje otvorenije da piše o međudržavnim odnosima, pri čemu se kritički postavlja prema politici Austro-Ugarske u BiH. Srpska zvanična politika je tek od devedesetih godina XIX stoljeća, pažljivo pratila iseljavanje muslimana iz BiH, težeći, da uz određene mjere, taj proces suzbije. To se uklapalo u opšti kontekst politike prema BiH, u čijoj je osnovi bila misao o jačanju unutarnjih snaga u BiH i pretpostavki za njeno planirano oslobađanje i ujedinjenje sa Srbijom. Bošnjaci su smatrani dijelom srpskog naroda i zato su trebali da održavaju harmonične odnose sa pravoslavicima radi stvaranja zajedničkog fronta otpora austrougarskoj upravi. Taj front nije smio da oslabi njihovim iseljavanjem, jer bi se time stvorio prostor za naseljavanje stranog elementa i za jačanje onih snaga koje su se zalagale da BiH ostane trajno u sastavu Austro-Ugarske.⁷⁴ Dr. M. Ekmečić je nerijetko u svojim radovima stavljao znak jednakosti između srpstva i Bosne i Hercegovine, ustvrđujući kako još od ranog srednjeg vijeka Bosna i Hercegovina nisu bile samo sastavni dio srpskog narodnog bića i jedne od pokrajina u

---

⁷² Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljivanja, 21.

⁷³ N. Urić, *Javno mnjenje u Srbiji o austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini (1878-1889)*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 396.

⁷⁴ T. Kraljačić, *Stav srpske vlade prema iseljavanju Muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX vijeka* (dalje: *Stav srpske vlade*), Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXXIX, Sarajevo 1988, 142. Proces kristalizacije srpske nacije dominantno se zasnivao na vjerskoj osnovi. Jaša Ignjatović je krajem XIX stoljeća jasno zaključivao: "Srbin bez svog verozakonskog obreda i običaja ne drži se za Srbina. Otpadnik od vere drži se u narodu za izgubljenog sina, izgubio je značaj srpstva. Verozakonska ideja još narodnosnu opkriljuje" – cit. prema: J. Ignjatović, *Memoari: Rapsodije iz prošlog srpskog života*, Beograd 1966, 42.

kojima je srpski narod živio nego i “ona ključna oblast koja je određivala njegov ukupni razvoj”.⁷⁵

Pored bosanskohercegovačkih emigranata koji su nastojali politički da djeluju, u Srbiji su se, nakon 1878. na proputovanju ka raznim krajevima Osmanskog carstva, nakratko zadržavali i brojni muhadžiri iz BiH. U BiH su pojedini agitatorii, podstičući muhadžirski pokret, širili najnevjerojatnije glasine da u Srbiji bolje postupaju sa muslimanima nego sa hrišćanskim stanovništvom, da su muslimani u Malom Zvorniku ovlašćeni da, bez kazne, ubiju svakog hrišćanina koji im nepozvan prodre u kuću.⁷⁶ Na pokušaj nekih od tih, rezigniranih muhadžira 1891. da im se odobri naseljavanje iz Osmanskog carstva, gdje nisu naišli na povoljan prijem, po Srbiji, diplomatski im je odgovoreno kako je ona “*oskudna mnogim materijalnim sredstvima koja bi u ovaj posao neohodno trebalo uložiti*”. Srpsko ministarstvo inostranih djela instruiralo je svoje diplomatske predstavnike da savjetuju da “*svi ljudi od upliva savetuju našoj muslimanskoj braći u Bosni i Hercegovini da trpe i očekuju bolje dane, da zakonitim putovima i sredstvima brane svoja prava, i da svoje kuće i pradedovske zemlje ni pošto ne napuštaju*”. Na podsticaj srpske vlade i štampe bosanskohercegovački muhadžiri, koji su se privremeno našli u Beogradu, u julu 1891. demonstrirali su beogradskim ulicama protiv austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Srpska režimska i opoziciona štampa davali su široki publicitet iseljavanju iz BiH ocjenjujući ga kao pojavu koju je trebalo zaustaviti. Srpski listovi su smatrali da je ovo iseljavanje štetno po srpske nacionalne interese u BiH. Zato su stalno apelirali na stanovnike BiH da se ne iseljavaju, optužujući austrougarsku upravu da podstiče iseljavanje da bi dobila prostor za naseljavanje stranih kolonista. Srpsko ministarstvo inostranih djela u oktobru 1891. poslalo je raspis svojim poslanstvima u Londonu i Berlinu kojim ih upoznaše sa problemom iseljavanja iz BiH, sa nezavidnim položajem iseljenika, uz zahtjev da o tome informiraju javnost zemalja u kojima su akreditirani. U raspisu se, između ostalog, navodi: “Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine naših sunarodnika, naročito onih muslomanske vere, u poslednje vreme uzelo je vrlo velike razmere. Gotovo svakog dana gomile ljudi, žena i dece prelaze u Srbiju. Svi su oni goli, bos i iznureni od sirotinje i svi podjednako tvrde da ih je samo teška tiranija tamošnjih austro-ugarskih

---

⁷⁵ Na kraju je zaključio: “Pokušaji ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom ispunili su ne samo stranice srpske, jugoslovenske i balkanske istorije, nego su jasan prilog opštoj istoriji čovečanstva” – prema: M. Ekmečić, *Predgovor*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, br. 1, Beograd 1995, 1-2.

⁷⁶ Đ. Mikić, *Uticaj austrougarske okupacije na karakter socijalno-političkih prilika u Bosanskoj krajini u periodu 1878-1895. godine*, 88.

vlasti naterala da ostave svoju domovinu i da idu u svet". U raspisu se ukazuje i na probleme na koje muhadžiri nailaze u Beogradu i na nerazumijevanje austrijskih i osmanskih diplomatskih predstavnika. Srpska vlada zato "iz obzira čovečnosti i bratskog milosrđa, ne može, a da ih ne prihvati, i da im ne da nužnu pomoć. I ako oni zabludeni osećajima verskim idu većinom u Carigrad, Kraljevska vlada ipak im daje besplatan podvoz na železnici". Posebno se iskazivala bojazan da Srbija neće moći, u slučaju daljeg iseljavanja, u tako velikom broju "izdržati u prihvatanju i potpomaganju iseljenika, a time će biti stavljena u vrlo težak i sa svim neprijatan položaj". Istaknuto je također, kako na zahtjeve pojedinih muhadžira da ostanu i nasele se u Srbiji, ona za to nema materijalnih uslova, da im u tom pogledu izađe u susret.⁷⁷ Talas iseljavanja iz BiH je nakon 1891. donekle opao, ali je 1899. ponovo oživio. Brojni muhadžiri iz BiH su se obraćali za pomoć srpskom ministarstvu građevina, tražeći besplatne željezničke karte do osmanske granice, ali su na različite načine odbijani. Besplatne karte su mogli dobiti samo oni iseljenici koji nisu mogli krenuti dalje zbog "*pukog siromaštva*".⁷⁸ Srpsko ministarstvo inostranih djela donijelo je 1900. odluku, zbog masovnog pristizanja bosanskih muhadžira, da im se prodaju karte u pola cijene za prijevoz kroz Srbiju, samo u slučaju ako iz osmanskog konzulata u Beogradu donesu pismeno uvjerenje da su doista iseljenici.⁷⁹

U sprovođenju srpske politike prema BiH u toku posljednje decenije XIX stoljeća određeno mjesto je imala i bosanskohercegovačka politička emigracija koja se nalazila u Beogradu u kojoj je pored Srba, bio i manji broj Bošnjaka prosrpske orijentacije. Štampa u Srbiji se zalagala sa što užu saradnju pravoslavnih i muslimana u BiH u cilju ostvarenja srpskih nacionalnih ciljeva.⁸⁰ Jedna od omiljenijih tema u uredništvu beogradskih listova bila je ujedinjenje pravoslavnih i muslimana protiv Austro-Ugarske.⁸¹ Emigrantima iz BiH, naročito Bošnjacima, posvećuje se pažnja i

---

⁷⁷ T. Kraljačić, *Stav srpske vlade*, 138-142.

⁷⁸ Arhiv Srbije, Beograd (dalje: AS), fond arhive Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije (dalje: MID), Političko odeljenje (dalje: PO), 1899, V-19.

⁷⁹ T. Kraljačić, *Stav srpske vlade*, 142; opšir. S. Bandžović, *Migracioni pokreti bosanskohercegovačkih muhadžira preko Srbije krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Novopazarski zbornik, br. 27, Novi Pazar 2003, 177-210.

⁸⁰ Upor. M. Ekmečić, *Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke*, Prilozi, br. 19, Sarajevo 1982, 19; Isti, *Austrijska politika u Bosni*, Danica, br. 2, Beograd 1995, 128-134.

⁸¹ S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, dio I, u: *Sabrana dela*, knj. 6, Beograd 1990, 85; također vidi: Đ. Mikić, *Akcije Vase Pelagića i bosanskoherce-*

daje moralno-politička podrška. Iz Beograda se u BiH šalju brojne, raznovrsne publikacije namijenjene širenju srpske nacionalno-političke ideologije među muslimanima.⁸² Probleme u odnosima između Srbije i Austro-Ugarske predstavljala je i činjenica da je srpska vlada prihvatila ovu emigraciju da bi “pomoću nje držala otvoreno pitanje okupiranih pokrajina”. Krajem 1889. u Beogradu je osnovan odbor bosanskih emigranata, koji su nazivali i “bosanskom vladom”, čiji je zadatak bio organiziranje agitacije protiv austro-ugarske uprave u BiH. Rad odbora pratila je i pomagala srpska vlada, a njegove sastanke su često posjećivali urednici “Odjeka” i “Velike Srbije”. Srpska vlada je preko bosanskohercegovačke emigracije težila približavanju bošnjačkog političkog pokreta u BiH sa srpskim. Time bi se formirao jedan širi i masovniji pokret za realiziranje njenog glavnog cilja: proširenje srpske države preko Drine. U tom smislu uspostavljane su i veze bošnjačke emigracije u Srbiji sa bošnjačkom emigracijom u Istanbulu.⁸³

Među bosanskim emigrantima u Beogradu nakon sloma Hercegovačkog ustanka 1882. ističu se Derviš-beg Ljubović koji je bio član odbora bosanskih emigranata, i Jusuf-beg Ljubović iz Nevesinja. Oni su uzeli učešće u ustanku 1882., ali ne kao vođe, mada su održavali prisne veze sa crnogorskim dvorom.⁸⁴ Ljubovići vode porijeklo još od stare bosanske, predosmanske vlastele.⁸⁵ U Beogradu je, pored Ljubovića, od 1892. bio i hodža Sulejman ef. Faladžić iz Mostara. On je u BiH agitirao protiv “*vojnog zakona*” i iskazivao simpatije za “srpsku nacionalnu stvar”. Nakon sloma ustanka odlazi na Cetinje, a potom u Istanbul, da bi kasnije bio postavljen za beogradskog muftiju.⁸⁶ Austrougarski izvori su muftiju Faladžića okarakterizirali kao “intriganta i pobunjivača protiv naših prilika”: Na zahtjev austrijskog poslanika u Beogradu, srpske vlasti su obećavale da će Faladžića zato pozvati i “ozbiljno opomenuti”. Dola-

---

govačkih izbjeglica protiv austrougarske okupacije 1878-1895, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, br. 3, Beograd 2002, 209-231.

⁸² M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, Sarajevo 1990, 151.

⁸³ T. Kraljačić, *Stav srpske vlade*, 136; H. Kamberović, *Srbija i Bosna i Hercegovina 1878-1914. godine*, 150.

⁸⁴ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 194-195; *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, Beograd 1983, 608.

⁸⁵ B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, Prilozi, br. 14-15, Sarajevo 1978, 107; V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 212.

⁸⁶ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo 1987, 283, nap. 20.

zak Mehmeda Spahića 1893. u Beograd, koji se u BiH eksponirao kao nosilac srpske nacionalne orijentacije, bio je popraćen sa simpatijama, pa su ga "vanredno sjajno dočekali najodličniji ljudi sviju stranaka, a dolazak njegov bio je objavljen širom Beograda naročitim štampanim objavama". Spahić je bio akter brojnih afera, čestih promjena uvjerenja i mjesta boravka, od Beograda, preko Cetinja i Dubrovnika do Mostara.⁸⁷

Emigranti su bili aktivni saradnici "Bosansko-hercegovačkog glasnika" koji je izlazio od 1895. sa ciljem podriivanja i rušenja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, i prisajedinjenju "ovih zemalja Kraljevini Srbiji". Vlasti u Sarajevu su smatrale ovaj list organom srpske vlade. Srpski listovi izvan BiH posebno su napadali sarajevski list "Bošnjak" koji je svojim odnosom potkopavao akciju srpskog "svojetanja" Bošnjaka. U tu svrhu ovi listovi su davali značajan prostor izjavama, napisima Bošnjaka prosrpskog usmjerenja, koji su "Bošnjak" etiketirali kao izdajnički, antisrpski list. Devedesetih godina XIX stoljeća vodila se žustra polemika između "Bošnjaka" i ovih listova, koju su najprije svojim prosrpskim istupima izazvali Derviš-beg Ljubović, Sulejman ef. Faladžić i Mehmed Spahić.⁸⁸ "Bošnjak" je Faladžića nazivao izdajnikom i otpadnikom od islama. Mada je bosanskohercegovačka emigracija nastojala da izraste u jak faktor borbe za oslobođenje BiH, njeni politički dometi su bili veoma skromni zbog njene malobrojnosti, kao i ograničenja koja joj je nametala srpska vlada, iznuđenih stalnim pritiscima Austro-Ugarske. Nova srpska vlada u oktobru 1897. uspostavila je dobre odnose sa Monarhijom, što je suzilo prostor emigracije za njeno inteziivnije djelovanje. Vlada je odbijala dalje pomaganje "Bosansko-hercegovačkog glasnika" uz obrazloženje da nema potrebe za postojanjem listova "koji bi se bavili na svoju ruku pitanjima spoljne politike".⁸⁹ Bosanske

---

⁸⁷ T. Kraljačić, *Stav srpske vlade*, 136. Početkom 1895. izjavljivao je da napušta srpstvo, a godinu dana docnije da je opet Srbin i da će srpsko ime braniti do posljednje kapi krvi. Opređeljenje za srpstvo iskazivao je i stihovima. U mostarskom prvaškom listu "Osvit" objavio je 1898. pamflet "*Istorija mog srbovanja*", koji je izazvao i diplomatske sporove. U njemu je napao srpsku nacionalnu ideologiju kao neodvojivu od pravoslavlja i neprihvatljivu za Bošnjake. Kraće vrijeme se izjašnjavao i kao Hrvat. Spahić nije imao povjerenje vlasti u BiH - prema: M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 38. M. Spahić je umro 1958. u 103. godini života.

⁸⁸ *Naši ljudi u Beogradu*, "Bošnjak", br. 50, god. IV, Sarajevo 1894; "Bošnjak", VII/1897; M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, 152.

⁸⁹ Srpske diplomatski predstavnici u Beču bili su upozoreni da Austro-Ugarska ne pridaje značaj bosanskoj emigraciji, ali da će, ukoliko ona nastavi s

emigrante u Beogradu nije zaobišla sudbina međusobnih trvenja, moralnih lomova, kriza identiteta i učestalih promjena uvjerenja, materijalne bijede i odbacivanja od onih koji su ih prihvatili, ali i zloupotrebljavali u političke svrhe. Beogradski i novosadski listovi, "Samostalnost" i "Naše doba" pisali su, kako su Ljubović i Faladžić obični špijuni, odnosno problematični ljudi.⁹⁰

Derviš-beg Ljubović je, nakon neuspješnog ustanka 1882. u Hercegovini pobjegao u Crnu Goru, gdje ga je knjaz Nikola uzeo za perjanika, ali ga je ubrzo otpustio.⁹¹ On je potom iz Crne Gore otišao u Istanbul, gdje je postao oficir. Nakon nekoliko godina, tamošnja policija dobila je informaciju da je Ljubović bio u vezama sa ruskim vojnim i diplomatskim predstavnicima, radeći na planu pobune u Bosni i Hercegovini. BiH se, uz pomoć Rusije, tako trebala ujediniti sa Srbijom i Crnom Gorom. On je jednim grčkim brodom uspio pobjeći u Rusiju, odakle je došao u Srbiju.⁹² General Sava Grujić, predsjednik Ministarskog savjeta i ministar inostranih djela Kraljevine Srbije, uputio je 15. januara 1890. dopis

---

radom i agitacijom, biti poduzete mjere koje će "škoditi kreditu Srbije u inostranstvu, koji joj je tako jako potreban za uređenje njenog finansijskog stanja" – prema: T. Kraljačić, *Stav srpske vlade*, 137, nap. 18.

⁹⁰ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 38; upor. *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljivanja*, studijski izvještaj, 27. Spiridon Gopčević (1855.-1936.) je, pak, krajem XIX stoljeća, iako je sebe smatrao "najtrpeljivijim čovekom u verozakonskim stvarima", pišući o Bosni, tvrdio da "islam treba utamaniti u interesu kulture", odnosno da austrijska vlast umjesto "maženja" treba muslimanima da stavi na volju "ili da se odreknu islama, ili da se isele ostavivši svoja imanja". Tvrdio je bi u tom slučaju 90 procenata "muhamedovskih stanovnika" Bosne, "smatrali kao probitačnije, da se pokrste" - prema: O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, 81; opšir. B. Aleksov, *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, u: *Religija, društvo, politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 141-167.

⁹¹ Među 8.000 izbjeglica iz BiH u Crnoj Gori našlo se tada i 1.200 Bošnjaka. Neke od njih su sreli italijanski poslanik Durando i knjaz Nikola u Njegušima. Knjaz ih je tada zaustavio i upitao da li među njima ima i onih koji su se u prethodnim ratovima borili protiv Crnogoraca. Odgovoreno mu je da su se svi borili. Knjaz je potom upitao zašto su onda napustili svoju zemlju da bi našli utočište kod svojih neprijatelja. Na to mu je odgovoreno: "Šta hoćete? Uprkos naših nesporazuma vaša krv je bliska našoj dok onih đaura (Austrijanaca) je tuđa"; opšir. G. Stanojević, *Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka*, Istorijski časopis, knj. XI, Beograd 1961, 161-162.

⁹² M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Sarajevo 1974, 165-167.

Mihailu Jovanoviću, pomoćniku načelstva u Vranju kojim ga informira da je Derviš-beg Ljubović iz znamenite porodice Ljubović iz Hercegovine, "koja je tamo vrlo popularna i prema kojoj srpska država ima nekih obaveza". U dopisu se dalje ističe: "Sa tih razloga odredio sam Dervišu, koji se ne sme da vrati u Hercegovinu, 80 dinara novčane pomoći, kako bi ukazujući pažnju jednu prema toj porodici, tome članu porodice Ljubovića pokazao naše priznanje prema istoj. No kako beg, boreći se u Beogradu bez ikakvog zanimanja samo može škoditi sebi, privlačiti možda pažnju na se, to sam rešio da ga uputim u Vranju (Vranje) i stavim vama na raspolaganje. Vi ćete Derviša moći gde kad da upotrebite kao tumača ili poverenika, ili uopšte i ako bi hteli da ga upotrebite na kakav posao, Vi izaberite takav posao, koji ne zahteva mnogo veštine i poverenja ali iz koga bi on zaključio da mu se ukazuje pažnja od naše strane. O dolasku Dervišovu molim Vas da me izvestite".⁹³

Derviš-beg Ljubović je iz Vranja održavao kontakte sa Mehmed Ali-pašom Rizvanbegovićem (1849.-1901.?) iz Istanbula. Mehmed Ali-paša je, iako rođen u Mostaru 1850. godine, gdje je imao i posjede na Buni, skoro cijeli svoj vijek proveo u Istanbulu, gdje se doselila porodica njegovog oca Ali-paše Rizvanbegovića, koga je pogubio Omer-paša Latas. Mehmed Ali-paša je važio za istaknutog osmanskog patriotu, koji je sudjelovao kao osmanski oficir u suzbijanju ustanka 1875. u BiH, zatim 1877. i u boju kod Plevne, "što mu nije smetalo da se deklarira kao *Srbini*".⁹⁴ Početkom 80-ih godina XIX stoljeća bio je poznat po prosrpskim nastupima. To mu je donijelo popularnost među bosanskohercegovačkim Srbima.⁹⁵ Mehmed Ali-paša Rizvanbegović uputio je iz Istanbula 18. maja 1890. pismo Derviš-begu u Vranje: "Plemiću moj primijo sam Vašu premilo pismo kojom sam razumijo za Vaše svijeto zdravlje ova vaša mila knjiga obradovala nas do dna duše. Slava Bogu lijeposmo putovali i svismo ulijepome zdravlju željeći danom i noćcom od Boga da budete i vi u lijepom zdravlju. Moj mili zemljače čimsam došo ovde uti mah poručijo za Vas u Carigrad jedan takum uniforme kadmi dođe spoštom ću Vam spremiti samo žaomije što nemogu vam drugu Vašu želju potpunit vjerujse brate dragi i mi ovde kad skrojimo haline

⁹³ AS, MID, PO, 1890, Lj/1.

⁹⁴ Upor. T. Oraovac, *Tri znamenita Hercegovca*, Beograd 1908; L. Tomanović, *Iz jedne zbirke pisama zaslužnih Srba*, Godišnjak Nikole Čupića, knj. XXXV, Beograd 1923, 241-251; Č. Mitrović, *Srpski i jugoslovenski program Mehmed Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića*, "Jugoslovenska pošta", 15. i 20 maj 1940.

⁹⁵ Upor. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austro-ugarskom upravom*, Sarajevo 2002, 195, nap. 58; E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, Sarajevo 2000, 142.

dobavljamo od Beča švabinu čohu jerbo nejma kobinam kupijo lijepe čohu u stanbolu zato pročim da nebi vam hatur ostao na nas slobodno znaj nije vako malo nego još više što ne žalim od mojih zemlo brata a su više kao Vi stare kule Hercegovine ja se svama ponosim Dragi brate izvinite mi ovi kursor.

Narodnjače Dragi kad sam prošo preko Biograda biosam molijo u jednu knjigu piso velikoj Sirbiji da nas abane učini za godinu i poslo dopis iz mostara vidi čuda nebismo sretni još od Gospodin u rednika đevab u zet vomamije žao ako nije običaj ovijeh Gospoda lis dat drugoj vjeri neznam akoje z aodjek godinu dana ja mislim nije ostalo primeni jedan fendik blagodarujem bijograd skim novinarima pošlen do sada dami šalju prez ikakve pare fala im lijepa piso sam u hrvatsku za novinu više nije potreba dase potrudu za nas Šaluč novine ta Gospoda bašim fala...

Što ste iskali fotografiju moju da imam poslobi ali ako Bogda kad izvadim poslaču Vam Dragi brate... samo molim Vas ne mojte ovu moju za mršenu knigu nikom prikazati lijepo znam dače se smijat kogočje preuči i reče kako je ovi hercegovac nezna svoj jezik i pismu od svoga jezika ali da znaju moju istoriju baš nebiše nego reklibi boravo hercegovac od godine nejačak izbačen u tuđinac i na rasto među drugim narodu i po godinama nije imo skijembi jedan riječ progovorit svojim jezikom pa može evliko govoriti evo brate mili da nejma kod mene momčadi naši baš ne bi ni imo skijem progovoriti našim čestitim jezikom samo đekad čujem bulgarski jezik ali meni nikako nedopadase prost kal i oni vaše ništa samo želim čuti često za Vaše lijepo zdravlje selam čineći sršujem ovu moju zamršenu knigu da Bog da daje možete pročitati i razumiti".⁹⁶ Rizvanbegović je bio protivnik latinice, smatrajući je, kako je pisao Tomi Oraovcu, kobnom "po naš narod, njom se služe mnogi neprijatelji srpski i turski, nju treba izbaciti iz sviju škola, iz sviju kuća i iz našeg naroda, a to treba da učine Hrvati i drugi Sloveni".⁹⁷

Srpske vlasti su Derviš-bega Ljubovića, pošto im je 1893. postao opterećenje i politički nepotreban, internirale u Jagodinu, gdje je, prema navodima beogradske štampe, životario u bijedi.⁹⁸ On je interniranje primio veoma teško. Izvjesno vrijeme je izražavao spremnost da se vrati u BiH, i iskaže lojalnost prema vlastima, ukoliko mu dozvole povratak.⁹⁹ Derviš-beg je početkom maja 1893. poslao iz Jagodine dopis Andri Nikoliću, ministru predsjedniku i ministru inostranih dela Kraljevine Srbije

---

⁹⁶ M. Petrović, *Dokumenti o Raškoj oblasti 1890-1899*, Beograd 1997, 117.

⁹⁷ A. Isaković, *O "nacionaliziranju Muslimana"*, 27.

⁹⁸ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 38.

⁹⁹ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, 133.

u vezi sa svojim nezavidnim stanjem: "Biće vam poznato, da je ovo već godina dana kako ovđe u Jagodini paćenički živim; provodeći se po sve oskudno. Uzrok ovom no madnom životu - pored moje griže savesti, koja mi je nastupila od god 1881 - jeste trošak veliki, koji činim oko korešpondencije; jer svakog dana po 10 i više pisama dobijam. te prema mojim prijateljima dopisujući se na strani mnogo mi oduzimaju vreme pisajući im i ponova izazivlju još veću prepisku, tako da samo se nijesam sam u stanju odazvati, a već o trošku i sami razumijete, koliki neminovni nastupa. Sem ove potrebne izdašnosti; nijednu priliku nijesam propustio, - u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Crnoj Gori i drugim mjestima, s kojima sam u dopisci - a da za zabavu koju prirediše; nijesam novac poslao; kao što činim i ovđe u Jagodini za svaku dobrotvornu cilj; jer mi moja čast imperativno nalaže da činim što ću svakad činiti. Prema ovome ja sam se morao zadužiti; tim pre, što mi je biv. predsjednik - ministar G. Nikola Pašić, obećao još 1892. god. 27 Decembra, da ćemi platu za izdržavanje povisiti, što mi nije do danas učinjeno. Kao svakad, tako sam htio i ovom prilikom da se odazovem bratu našem M. Ali-Paši - Rizvanbegoviću generalu de brigade u Mustafa-Paši; te sam poručio 4 serviza, sa monogramom njegovim i rečima 'spomen iz srpske fabrike', - i dao kaparu 38 dinara - koje je video G. N. Pašić. No pošto mi nije moguće isplatiti ostatak duga - 150 din - odavde iz Jagodine, - jer da sam u Bijogradu, nadao bi se da mogu od prijatelja nabaviti -; to vas molim budite dobri te učinite s vašije strane te radi ljubavi i prijateljstva i časti moje, naredite da se isti dug 150 din. isplati i generalu M. A. P. Rizvanbegoviću u Mustafa Paši (Istočnoj Rumeliji, Turskoj) ispošlju servizi ili preko mene ili posredno njemu. Ovo vas molim za to; što nijesam rad da ova poručbina isplata dođe do suda, kao što će nastupiti ako se isti ne otkupi; što se može te uvjeriti iz pisma, koje prilažem pod %. Servizi se nalaze u Bijogradu, u stovarištu stakla jagodinske fabrike. Nadam se Gospodine Ministre da će te mi moje stanje poboljšati, i ovu izplatu izvršiti, koja je u vezi sa mojom čašću". U prilogu je ministru poslao i Rizvanbegovićevo pismo, uz zahtjev, da mu se, nakon čitanja, pošalje natrag.¹⁰⁰ Ilija Berić, načelnik okruga moravskog, uputio je iz Čuprije 25. januara 1894. pismo srpskom ministru inostranih djela: "Beg Ljubović, hercegovački emigrant, koji živi u Jagodini, moli da mu se pošlje iz kase ministarstva inostranih dela deset komada srpskih zlatnika od deset dinara i dva komada od dvadeset dinara, da ih pošlje kao prilog o svetosavskim besedama u Bosnu i Hercegovinu. U interesu srpske ideje trebalo bi mu molbu ispuniti. On prima iz tog ministarstva mesečno

---

¹⁰⁰ AS, MID, Političko-prosvetno odeljenje (dalje: PPO), 1893, br. 120.

izdržanje".¹⁰¹

Devedesetih godina XIX stoljeća vlasti u Sarajevu smatrali su Adem-agu Mešića prosrpskim čovjekom povezanim s Derviš-begom Ljubovićem. Mešić je vodio akciju prikupljanja potpisa po BiH, koje je potom slao hodži Faladžiću i Derviš-begu. Oni su namjeravali da šalju peticije u Rusiju s ciljem da BiH preuzme Srbija. Zemaljska vlada je pronašla u aprilu 1895. kod Ahmeta ef. Kajtaza, koji je došao iz Beograda, cedulju iz koje se vidi da je Mešić održavao vezu u Srbiji sa protivnicima uprave u BiH.¹⁰² Derviš-beg Ljubović objavljuje 1895. brošuru *O stanju Bosne i Hercegovine*. Pojedina poglavlja bila su posvećena "mađarskim patriotima", "srpskim državicima i rodoljubima", "velikom narodu ruskom i ruskim državicima", "merodavnim evropskim političarima i državicima" i "njegovom blistatelnom carskom veličanstvu, našem veli-nimetu sultan Abdul Hamid-hanu II", te konačno "bosansko-hercegovačkom narodu". Ovom se brošurou Derviš-beg obraćao oštrim antihabsburškim riječima, i u duhu srpske nacionalne ideologije, narodima u BiH, sa uvjerenjem da se pitanje BiH može riješiti samo na taj način *"da se što prije Bosna i Hercegovina prisajedini današnjoj Kraljevini Srbiji": "Braća i dobri prijatelji nisu te ostavljali, najmanje će to sad učiniti, kad te gledaju pod takvim teškim nasiljima i nepravdama austrougarskog varvarskog upravljanja u tvojoj svetoj i srpskoj Bosni i Hercegovini. Znadu oni i vide ono što ti trpiš i snosiš od te svoje najveće neprijateljice"*.¹⁰³ On nije samo Bošnjake smatrao Srbima, već i bosanskohercegovačke Hrvate: *"Ja sam - pisac ovih redaka - u oskudici većih škola u Hercegovini i po želji roditelja išao kod tamošnjih franjevaca, e da se vežbam u talijanskom jeziku, kod kojih ja, sa još 3-4 moja druga pravoslavne vere i kao djeci i kao sinovi otmenijeh srpskih porodica, uživamo svaku njihovu naklonost... Učahu nas i pevanju... Oni nas učahu pevati "prag je ovo milog srpstva!" itd. "Onam onamo za brda*

---

¹⁰¹ AS, MID, PPO, 1894, br. 149.

¹⁰² Arhiv Republike Srpske u Banjaluci, Fond arhive Okružne oblasti Banjaluka, regesta br. 11, 12, 14/1895. i 107/1895. Akti Zemaljske vlade 1331/II-A od 7. aprila i 1267/I od 15. aprila 1895. Adem-aga Mešić će docnije prići austrougarskim poslovnim krugovima, naglašavajući svoju "hrvatsku opredijeljenost".

¹⁰³ Prema: M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, 151. Č. Mitrinović je, pak, 1926. ustvrdio: "velika većina muslimana, ostala je nepristupačna novim pokretima i osećanjima kod muslimana pa je, podnoseći strpljivo, čuvala svoja stara uverenja trpeći pri tome nadčovečno... Nacionalizaciju muslimana kočio je, i, gotovo isključivo jedan vrlo važan faktor, a to je islam, koji je indiferentan prema nacionalizmu i isključuje ga" – cit. prema: Č. Mitrinović, *Naši muslimani*, Beograd 1926, 53-54.

ona" itd. i mnoge druge srpske, čisto srpske pesme". Ustvrdio je da je to bilo 1874.-1875. "i za sve vreme našeg ovog učenja oni tada ne spomenuše da na svetu postoji kakva hrvatska narodnost".¹⁰⁴ Početkom 1899. Derviš-begu je bila ukinuta novčana pomoć. Bio je odbijen i njegov zahtjev za ukidanje internacije u Jagodini i za odobrenje boravka u Beogradu.¹⁰⁵

Posljednjih godina XIX stoljeća istaknutiji Srbi u BiH pokušavali su da pokrenu Bošnjake na zajedničku akciju u cilju postizanja političke autonomije za Bosnu i Hercegovinu. Za guvernera buduće autonomne BiH Srbi su 1898. predlagali Ali-pašu Rizvanbegovića, a za viceguvernera Gligorija Jeftanovića. Ovim planovima se suprostavio crnogorski kralj Nikola koji je preporučivao svog sina Danila, princa i prestolonasljednika, kao kandidata za guvernera. Kralj Nikola je htio, preko Mehmeda Spahića, da zainteresira Bošnjake za svog sina, ali je to izazvalo njihovu negativnu reakciju. Spahić je otkrio vlastima u BiH pretenzije crnogorskog kralja.¹⁰⁶ Srpska diplomatija je preuzimala korake na angažiranju bošnjačke emigracije u Istanbulu na pripremanju plebiscita kojim bi se stanovništvo u BiH izjasnilo sa "autonomnu upravu Bosne i Hercegovine pod protektoratom sultana".¹⁰⁷ U Istanbulu je bošnjački emigracioni odbor 23. oktobra 1900. donio zaključak da se konferenciji za reviziju Berlinskog ugovora podnese prijedlog da se bosansko pitanje riješi plebiscitom. Težnje odbora su bile da se BiH vrati pod punu sultanovu vlast, a ako to ne bude moguće, da ona dobije autonomiju. Bilo je zaključeno i da se u BiH stvori koalicija sa Srbima. U radu ovog skupa sudjelovao je i hodža Sulejman ef. Faladžić, koji je tada, navodno, bio u nemilosti zvaničnog Beograda.¹⁰⁸ Ali-paša Rizvanbegović se i 1901. pominjao kao kandidat za položaj guvernera. Dugoročne težnje srpske vlade ka BiH nisu gubile na intezitetu, kao ni instrumentalizacija Bošnjaka prosrpske orijentacije.¹⁰⁹ Omer-beg Sulejmanpašić-Skopljak, Osman

---

¹⁰⁴ Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljivanja, 27-28.

¹⁰⁵ T. Kraljačić, *Stav srpske vlade*, 137.

¹⁰⁶ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 194.

¹⁰⁷ T. Kraljačić, *Prilog proučavanju veza dr Emila Gavrića sa političkim pokretima u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXVIII-XXX, Sarajevo 1977-1979, 184, nap. 54.

¹⁰⁸ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 214.

¹⁰⁹ Srpski general Petar Bojović 1907. u knjizi *Vaspitavanje vojnika* piše: "Ima dosta naše braće Srba muhamedanske (turske) vere. Oni su, kao i oni

Džikić i Avdo Karabegović - "srpski pesnici Muhamedove vere" objavljuju u Beogradu knjigu pjesama pod naslovom "Pobratimstvo", pledirajući u pjesničkoj formi za svesrpsko ujedinjenje, "ujedinjenje svih srpskih zemalja", što će biti jedan od povoda Osmanu Nuri Hadžiću da demistificira njihovo "velikosrpsvo" i ustvrdi da srpska politika zapravo svjesno zavarava muslimane kako je moguća restauracija sultanovog suvereniteta u BiH, da srpska intervencija i upliv njihove politike mogu samo proizvesti unutarmuslimansku neslogu i odvesti muslimansku zajednicu u radikalnu, neizvjesnu konfrontaciju sa režimom: "Srbstvo kao takovo sadržaje u sebi vjersko-političku ideju koja se skroz naskroz u svakom pogledu protivi muhamedanskom bivstvu, opstanku i napretku".¹¹⁰ Prvih godina XX stoljeća doći će do novog vala doseljavanja pravoslavnog stanovništva iz BiH u Srbiju. U Srbiju se doselilo 1878.-1912. oko 200.000 lica, mahom iz BiH, Crne Gore, Kosovskog vilajeta.¹¹¹ Prema J. Cvijiću više od 80 odsto srpskog stanovništva do 1912. vodilo je porijeklo od useljenika od XVIII do XX stoljeća.¹¹²

---

*katoličke vere, bili prisiljeni da prime muhamedansku veru. Ali ipak su pravi Srbi i govore pravim srpskim jezikom. Takve naše braće muhamedanske vere ima najviše u Bosni, Hercegovini, Staroj Srbiji i Makedoniji. Oni siromasi, iako se po svom neznanju, nazivaju Turcima, nisu Turci nego pravi Srbi čije su pretke Turci naterali silom da prime muhamedansku veru. Oni sada i sami počinju uviđavati da su Srbi, i počinju se priznavati i nazivati Srbima muhamedanske vere, kao što priznaju da su Srbi i oni katoličke vere nazivajući se Srbima katolicima. Zbog ovoga mi treba uvek da imamo na umu onu pametnu srpsku izreku: "Brat je mio, koje vere bio". Bog prašta njima, jer im je silom naturena tuđa vera, koju će oni ostaviti i primiti svoju pradedovsku pravoslavnu veru i slavu, kad ih, ako Bog da, oslobodimo i s nama sjedinimo u veliku i silnu srpsku državu, kao što je to bilo pod carem Dušanom Silnim" - prema: T. Gavrić-D. Simović, *Vojvoda Petar Bojović*, Beograd 1990, 40-41.*

¹¹⁰ Osman Nuri Hadžić će 1901. pojavu knjige Milenka Vukićevića *Znameniti Srbi muhamedanci*, u kojoj su kao Srbi-muhamedanci označeni Mehmed-paša Sokolović, Ali-aga Dadić, Hasan-aga Krajišnik, Hadži Mustafa-paša, Husein-kapetan Gradašević i Sinan-paša Sijerčić, tretirati kao "neko ratilo srpske ideje i mamilo na udicu srpske politike" - prema: E. Zgodić, *Osman Nuri Hadžić*, Socijaldemokrat, br. 3, Sarajevo 2000, 127-129.

¹¹¹ M. F. Petrović, *Od oslobođenja do ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, feljton, "Politika", Beograd 28. novembar 1998; opšir. V. Stojančević, *Migracije iz Bosne i Hercegovine u Srbiju izazvane događajima 1876-1878. godine*, u: *Otpor austro-ugarskoj okupaciji 1878. u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1979.

¹¹² Upor. D. Đorđević, *Doprinos srpskih migracija izgradnji Srbije devetnaestog veka*, "Književne novine", br. 805, Beograd 1. oktobar 1990; H. Kapidžić, *Po-*

Aneksija BiH izazvala je dalji rast napetosti. Stojan Novaković je rezignirano pisao: "Da je ma ko znao šta Srbe čeka posle rata za oslobođenje 1876-1878. godine, ne bi počinjali ni 1875. bunu u Bosni i Hercegovini, ni 1876. rat sa Turskom".¹¹³ Derviš-beg Ljubović će početkom 1909. u Istanbulu objaviti brošuru "*Spomenica podnešena putem visokog predsjednika otomanskom parlamentu u pogledu životnog očuvanja evropejske Turske*". Objavljena je na dva jezika, "vjerovatno uz srpsku pomoć", predlažući da se stvori "državni savez" Srbije, Crne Gore i BiH, koji bi sklopio savez sa Osmanskim carstvom.¹¹⁴ Najosmišljenije bošnjačko političko protivljenje aneksiji iskazivala je emigracija u Istanbulu. Organizirala je više javnih skupova protiv aneksije. Dok je Porta davala pomirljive izjave, stanovništvo je burno reagiralo, uvodi se "bojkot robe, propadaju austrijski trgovci fesova, javljaju se dobrovoljci za rat".¹¹⁵ Teški udarac koji su Bošnjaci zadobili aneksijom našao je odraza u *Memorandumu muslimana iz Bosne i Hercegovine* koji je u februaru 1909. predat osmanskome parlamentu, predočavajući njime šta su sve Bošnjaci učinili za osmansku državu, kao i šta znači aneksija BiH. Iskazivala se nevjerica da će Porta učiniti robljem 1,400.000 "svojih najvjernijih podanika". Podnosioci *Memoranduma* su isticali da Bošnjaci nisu zaslužili da ih ona prodaje za 2,5 miliona funti i da ih preda na milost i nemilost dušmana, izražavajući nadu da osmanski narod neće dopustiti da muslimani dožive tu "sramnu prodaju".¹¹⁶ Petočlana deputacija Bosanaca (sa srpskim pasošima), navodi dr. Bogumil Hrabak, obilazila je u martu 1909. evropske metropole, dižući glas protiv aneksije BiH.¹¹⁷ Međutim, sve je već bilo okončano. U postaneksionom periodu, Srbi aktueliziraju agrarno pitanje: Više im nije bila nužna saradnja sa Bošnjacima u cilju taktičnog postizanja autonomije BiH. Kako je srpski pokret bio u uskoj vezi sa zvaničnim Beogradom, dolazi do razdvajanja bošnjačkog i srpskog pokreta u BiH.¹¹⁸

---

kret za iseljavanjem srpskog seljaštva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine, Godišnjak Društva istoričara, god. XI, Sarajevo 1961, 23-28.

¹¹³ M. Vojvodić, *Stojan Novaković o Berlinskom kongresu*, Istorijski časopis, god. XLIX, Beograd 2003, 194.

¹¹⁴ M. Ekmečić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice*, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991, 22.

¹¹⁵ Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 29.

¹¹⁶ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 430.

¹¹⁷ B. Hrabak, *Novopazarski sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Prijepolje 1994, 93.

¹¹⁸ H. Kamberović, *Srbija i Bosna i Hercegovina 1878-1914. godine*, 152.

Za mnoge je Bošnjake, pak, aneksija bila jasan signal za nova iseljavanja. Vođstvo Muslimanske Narodne Organizacije sredinom aprila se oglašava apelom: "*Rodoljubi, otadžbina je u opasnosti*". Socijaldemokratski listovi pisali su 1910. o iseljavanju "desetine hiljada bosanskih muslimana", da se ne može "biti hladan pri uništenju jednog naroda".¹¹⁹ U štampi su objavljivani i članci da "sarajevska vlada želi iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine... i računa da na opustjela ognjišta muslimana naseli Švabe, Mađare i Jevreje" i pomoću njih nastoji "zemljama dati drugu narodonosnu fizionomiju".¹²⁰ Austrougarski konzul u Mitrovici, preko koje je išao jedan od muhadžirskih pravaca iz BiH, smatrao je da pokret za iseljavanjem "reprezentuje prirodnu selekciju nezadovoljnih elemenata sa definitivnim regulisanjem državnopravnog položaja anektiranih provincija".¹²¹ Zemaljska vlada je 1910. isticala da "*svaka neispunjena želja*" daje povoda za iseljavanje. Interes za kupovinu zemlje iseljenika pokazivali su i katolici i pravoslavni, s tim da su pravoslavni bili organiziraniji. U ovu akciju se uključuju i srpske novčane institucije, dajući kredite za kupovinu zemlje iseljenika. Ponekad su nudene nesrazmjerno visoke sume za pojedine posjede. Zemaljska vlada je tvrdila da pravoslavno stanovništvo u Hercegovini, raspolažući kapitalom i uz pomoć svojih nacionalnih institucija, "sistematski koristi", pa i podstrekava iseljavanje da bi na taj način razvilo akciju za sticanje posjeda iseljenika, prema kojoj "bespomoćno stoji potpuno neorganizovano i fatalističko muslimansko seosko stanovništvo". U proljeće 1910. Derviš-beg Ljubović će iz Istanbula pozivati sunarodnike u Nevesinju da se ise, govoreći im da će dobiti plodnu zemlju sa kućama i pomoćnim zgradama u blizini Istanbula.¹²²

Budući da su brojni muhadžiri iz BiH prolazili kroz Beograd, Zemaljska vlada je zabranila putovanje iseljenika iz BiH u većim grupama "radi održanja što boljeg reda pri seobi i radi higijenskih potreba".¹²³ Beogradsko "Novo vreme" objavilo je da je u toku dva posljednja mjeseca 1909. i dva prva mjeseca 1910. napustilo BiH 3.295 muslimana.

---

¹¹⁹ K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana: Između teorije i prakse*, Rijeka 1981, 159.

¹²⁰ Upor. M. Ramadanović, *Bosanska emigracija u Osmanskom carstvu i sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo 2000, 319-323.

¹²¹ T. Kraljačić, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije*, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, 287.

¹²² T. Kraljačić, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije*, 291-296.

¹²³ V. Bogičević, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878-1918*, Glasnik, VIS, br. 7-9, Sarajevo 1951, 262.

Osmanski izvori govore da je od marta 1909. do marta 1910. na prostore Carstva pristiglo 5.672 muslimana. "Srpska reč" je pisala 23. marta 1910. da je 30 muslimanskih porodica napustilo Sarajevo i da je širom Bosne podnijeto 1.500 zahtjeva za pasoše.¹²⁴ Mnogi od iseljenika koji su prolazili kroz Beograd 1909. bili su bez novca, prinuđeni na prošnju. Šest porodica, sa oko trideset članova, otišlo je pješice u decembru te godine preko Srbije ka raznim krajevima osmanske države: "Među njima je preko dvadesetoro sitne, gole i bose dečice".¹²⁵ U junu 1910. kroz beogradsku željezničku stanicu je prošlo 198 porodica sa 1.466 emigranata, u avgustu 92 porodice sa 618 emigranata, u oktobru 80 porodica sa 618 emigranata.¹²⁶ Bilo je i onih muhadžira koji su, razočarani onim što ih je dočekalo u osmanskoj državi, željeli da se nasele i u Srbiji. Pojedini begovi su govorili za "Turke" u Skoplju da oni nisu "Turci" i isticali "nema Turaka... kao u Bosni". Za hrišćanski svijet u Skoplju su govorili "da to nije nikakav narod", da nisu čisti i da ne znaju obrađivati zemlju.¹²⁷ U septembru i oktobru 1910. godine 110 porodica sa 681 osobom vratilo se u BiH. U vranjanskom kraju, u Srbiji, muhadžiri koji su se vraćali u BiH, zadržavali su se kraće vrijeme goli, bos i gladni "da bi putem prošnje mogle sebi i decu odhraniti i put produžiti". Ove nevoljnike obilazio je i Mehmed eff. Remzi Delić, beogradski imam. Iz Vranja su muhadžiri dolazili u Beograd gdje "stanuju po šupama po nekoliko dana u najcrnoj bedi", dok ne prikupe malo novca, odajući se prošnji, da se vrate u Bosnu.¹²⁸ Srpske vlasti su, pak, stalno izražavale zabrinutost zbog

---

¹²⁴ G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, Pregled, god. I, br. 7-8, Sarajevo 15. januar 1911, 479; "Samouprava", br. 255, Beograd 6. no-vem-bar 1909.

¹²⁵ B. Peruničić, *Zulumi aga i begova u Kosovskom vilajetu* (dalje: *Zulumi*), Beograd 1989, 542-543.

¹²⁶ Jovan Cvijić je 1910. pisao o muhadžirima koji su iz Beograda polazili u Solun: "Pred brzi voz, koji iz Beograda za Solun polazi oko ponoći, velika beogradska željeznička stanica prekrivena je bosanskim muhadžerima. Ljudi trče i svršavaju poslove pred polazak voza, a žene i deca, kao u čoporu, sede i leže na popločanom podu stanice... Ima već više od dva mjeseca kako ih vozovi neprekidno nose". On je smatrao da su "*bosanski muhamedanci - Srbi*" i da je najveća opasnost od njihovog iseljavanja što će ostati prazni prostori koji će se naseliti strancima – opšir. J. Cvijić, *O iseljavanju bosanskih muhamedanaca*, Srpski književni glasnik, knj. 24, Beograd 1910, 906-907; G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 479.

¹²⁷ Đ. Mikić, *Uticao austrougarske okupacije na karakter socijalno-političkih prilika u Bosanskoj krajini u periodu 1878-1895. godine*, 94.

¹²⁸ AS, MID, PPO, 1910, br. 5564; B. Peruničić, *Zulumi*, 547-548.

naseljavanje bosanskih muhadžira posebno po Sandžaku, plašeći se da bošnjačko stanovništvo u njemu ne bude u izrazitoj većini.

Balkanski rat 1912. dovešće do pokreta dijela bošnjačkih muhadžira iz ratom zahvaćenih oblasti (Sandžaka, Kosova i Makedonije) ka Bosni i Hercegovini, gdje će ovaj rat dovesti do nove, oštre polarizacije i podijeljenog raspoloženja.

Raif HAJDARPAŠIĆ

SANDŽAK - STJECIŠTE IZBJEGLICA

Ako propratimo historijske procese prostora Novopazarskog sandžaka, da se primjetiti da je Sandžak od kraja XVII stoljeća, postao jedan od migracionih središta za brojne bošnjačke izbjeglice iz krajeva koji su izuzeti od osmanske uprave. Taj prostor je bio sastavni dio Bosanskog ejaleta unutar koga se formirao i razvijao bošnjački narod. Svoj su jezik svugdje na tim prostorima nazivali bošnjački, a često i „našim jezikom“, a sebe Bošnjacima i oni u Bosni i Hercegovini, Krbavi, Lici, Slavoniji, Sandžaku, a i u Srbiji (Užice), Plavu, Gusinju i Podgorici.¹

Istina je, da je tokom XIX stoljeća, veliki broj izbjeglica došao u Sandžak iz krajeva Crne Gore, te iz Smederevskog sandžaka. Iz Bosne migraciono kretanje primjetno je od 1861. godine i nastavlja se sve do XX stoljeća. Sandžak od tada poprima snažni imigracioni karakter, nalazeći se istodobno i u funkciji tranzitnog centra za brojne izbjeglice. Najbrojnije su bile porodice iz Crne Gore i Bosne i Hercegovine.² Tu veliku grupu izbjeglica iz Bosne doveo je pljevaljski muftija Sećerkadić, nakon tamošnjeg sloma narodnog otpora 1878. godine. U Sandžaku je pad Bosne teško doživljen, pogotovo zauzimanjem Višegrada u koji su gledali kao u svoj grad. No, treba pomenuti činjenice da su se i Bošnjaci Sandžaka pripremali na otpor eventualnom dolasku Austro-Ugarske u Sandžak. Tako su oko Nove Varoši Sjenice bili iskopani rovovi oko grada. No, tada je upravo došlo do pregovora između Austro-Ugarske i Porte, koji su rezultirali „carigradskom konvencijom“ iz 1879. godine.³ Time su regulisani odnosi i otklonjena ratna opasnost.

Osmanska vlast je nastojala da u Sandžaku zadrži izbjeglice iz političkih i vojnih razloga, kako se ne bi iseljavali iz ovih krajeva dalje

---

¹ R. Hajdarpašić, *Migracije Bošnjačkog naroda od kraja XVII pa do XX stoljeća*, Sarajevo, 1971.

² P. Vlahović, *Etnički procesi i etničke odrednice Muslimana u Raškoj oblasti*, Beograd, 1993., str.162.

³ R. Hajdarpašić, *Novopazarska konvencija iz 1879.*, Sarajevo, 1979, str. 129-134.

prema Turskoj. Ono što su nažalost radili pojedini begovi i age, koji nisu davali izbjeglicama da se nasele na njihova zemljišta ne služe im na čast.

Veliki broj pridošlica u Sandžak bile su bez ikakvog materijalnog stanja, a bili su izloženi velikim hladnoćama i siromaštvu. O tome jedan savremenik kaže „Na pustim ledinama kraj gradskih naselja izbjeglice su umirale od gladi i zime“. Gradovi Polimlja u to vrijeme nisu zapamtili teže sirotinje, nego što su bile izbjeglice koje nisu imale ni odjeće ni hrane. Vlasti su ih tada jedino mogle kolonizirati u druge krajeve. Pogodne zemlje nije bilo da bi se mogli naseliti, toliki broj izbjeglica nije se očekivao. Begovi po Sandžaku mahom nisu dozvoljavali da se naseljavaju njihovi posjedi, a i vakufsko zemljište i posjedi nisu davati izbjeglicama. Ostalo im je jedino to, da se naseljavaju na prostorima zemljišta pod šumama i utrinama. Krčevići šume dolazili su do zemljišta koje je neplodno, gdje su mogli zasijati raž, ječam, zob i krompir. Takva zemlja nije bila za obradu, te nisu mogli ni opstati na takvoj zemlji. Srpski i crnogorski izvori, povodeći se za sopstvenim nacionalnim i državnim interesima, nisu pokazivali posebno razumijevanje za izbjeglice i njihove nevolje. Njihovo prisustvo ih je iritiralo, pa su nastojali da ih masovno pokrenu na iseljavanje ka maloazijskim krajevima. Iz Sandžaka su neki Srbi slali izvještaje Beogradu, da se od bošnjačkih izbjeglica na tim prostorima stvara bolest, od koje je u opasnosti i srpski živalj.

Tada su se mnoge nikšićke izbjeglice nastanile u krajevima Sandžaka. Oni su kao i hercegovačke izbjeglice, naselili brojna sela na prostoru Pešteri. Neke izbjeglice naselile su se na prostoru Sjenice, gdje od 1878. godine žive izbjegličke porodice: Ciljevići, Rustanovići, Hodžići i Kadrići, svi došli iz Gacka, a naselili su se i na području Suhog Dola, Trijebina i Trnavi kod Novog Pazara.⁴

Izbjeglice iz Nikšića naselile su se po sandžačkim varošima, tako podizali mahale, koje su imenovane po mjestu odakle su došli. U Novom Pazaru su lokalne vlasti nakon izvjesnih sukoba domaćeg stanovništva sa novodošlim, u kojem je nastradao i gradski kajmakan 1878. godine, dozvolili izbjeglicama iz Nikšića da se nasele na prostoru Hadžeta, gdje su formirali mahalalu i podigli džamiju, tako su mnogi uzeli prezime Nikšić.

U ovom talasu dolaska na područje Sandžaka, mnoge izbjeglice mogle su naći zemljišta u sjeničkom karaju, a to su mahom bile izbjeglice iz Hercegovine. Ostajale su na prostoru Pešteri: Suvi Do, Naboj, Boljhanine, Ramoševići i Borovštica. Tu su se doselili: Dupljaci, Kolići, Kajovići, Pepići, Fakići, Hasići i Smailagići.⁵

---

⁴ E. Mušović, *Stanovništvo u Sjeničko-peštarskoj visoravni*, Beograd, 1989.

⁵ E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva N. Pazara*, Beograd, 1978.

No, isto tako veliki broj izbjeglica pristizao je iz Crne Gore i Hercegovine, a to su doseljeni: Agovići, Bajrovići, Buljukbašići, Ciljevići, Vrcići, Zimonjići, Zvizdići, Krvavci, Pašići, Salkovići, Tanovići, Trbovići, Talovići, Fazlagići, Česovići, Habeši, Hasanbegovići, Hrkalovići, Džeke i Šaćiri.⁶

Mnogi doseljenici su se prezivali po mjestu i kraju odakle su dolazili, tako od Kolašina Kolašinac, iz Nikšića Nikšić, iz Bihora Bihorac. Tako su mnogi rodovi uzimali prezime i po onome ko ih je doveo i smjestio.⁷

Na prostoru sjeničkog kraja, a posebno u selu Kladnice doselili su se: Mujaši, Mujašinovići, Višnjiji, Tarići, Halilovići –(Šuntići), jer su se ranije tako zvali. I u Dugu Poljanu doselili su se: Tabaci, Rožajci, Šaćiri, a na dijelu Zitnića doselili su se: Bronje, Bilalovići, Nuhovići i Muratovići, a to zemljište je bilo dosta močvarno i obraslo travom, prostori za pašu.⁸

Iz Istočne Bosne doselile su se iz Čajniča: Praše, Mustajbegovići, Maglajlije i Lagumdžije. Ovo su bile begovske porodice. Pored Sjenice, Novog Pazara i Pešteri, veliki broj izbjeglica zatrpao je i Bjelopoljski kraj. Naseljavale su se pridošle izbjeglice na posjedima-čitlucima Hajdarpašića, Zaton, Rasovo, Bistrica i Suvi Do. Dosta izbjeglica iz Kolašina, Potarja i kasnije i Šahovića našlo je utočište na prostorima Bijelog Polja. U mjestu Brodarevu smjestilo se oko 40 izbjegličkih porodica iz Kolašina i Polimlja.

U Berane i selo Hazane doselili su se iz Šadića kod Foče porodice Firulije, koje su promijenile prezime i zovu se Bošnjaci – došli iz Bosne i sada žive u Hazanama 5 kuća, a od njih su se neki preselili u Sarajevo.

Izbjeglice su često naseljavale pašnjake, utrine i vodopoinje, čime je bila smanjena ispaša i gajenje većeg broja ovaca i goveda, a stočarstvo i zemljoradnja bili su glavna egzistencija izbjeglica. Vladala je velika glad među izbjeglicama, zbog takvog stanja, vladala je i vrsta kuge, te je bilo i masovnog umiranja.

Većina tih izbjeglica bila je bez materijalne egzistencije. Što se tiče Pljevaljskog kraja, samo iz Nikšića 8 muhadžirskih porodica, naselili su se na području: Brvenice, Komina, Borovače, Potprći, Kovač, Kruševo, Golo Brdo i Šerbetovac.⁹

⁶ T. Đorotević, *Naš narodni život*, knjiga 3, str.156-159

⁷ R. Hajdarpašić, *Migracija stanovništva poslije okupacije BiH 1878.*, Sarajevo 1978.

⁸ E. Mušović, *Pešter i njegovo stanovništvo u prošlosti*, 96

⁹ R. Hajdarpašić, *Bosna i bošnjaci Bihora*, Sarajevo, 1997., te naučni referat, *Bošnjaci Potarja i Polimlja*, Sandžak juče, danas i sutra, Novi Pazar 2004.

U Bjelopoljskom kazu doselilo se iz Donjeg i Gornjeg Kolašina 20 izbjegličkih porodica 1883. godine, a iste godine doselilo u Novi Pazar 50 porodica iz Hercegovine.

Ono što treba pojasniti ovom prilikom jeste i to da je uvijek u srpskom političkom i u nacionalnom i kulturnom radu, bilo uočljivo slabo poznavanje krajeva južno i jugozapadno od granica kneževine i kraljevine Srbije. Među brojnim srpskim i crnogorskim naučnicima isključivo vlada teza da su sav muslimanski živalj Sandžaka „islamizirani Srbi“, te će ih tako predstavljati u svojim radovima. Istina je da su se autori takvih radova koristili kriptohrišćanstvom da bi iskazali srpsko porijeklo. Uzmimo za primjer Jovana Jovanovića-Pižana iz 1938. godine, i analizirajte radove koji kaže „muslimani u Sandžaku predstavljaju „autohtono srpsko stanovništvo“.¹⁰ Slično tome kaže i Petar Vlahović, da je Sandžak bio sklonište velikog broja muhadžira „muslimana srpske krvi i jezika“. Pored takvog nepoznavanja historijskih činjenica, još tvrdi „da je izvjestan broj Srba na ovim prostorima primio islam, da bi se zaštitio u zemlji sultana i sačuvao svoj ekonomski položaj“.¹¹ Kakve historijske neistine plasiraju kroz historiju! Sličnu tezu daje i dr Slavenko Terzić. Nas takvi radovi ne iznenađuju, jer se historija pisala od takvih autora emocijom, a historija ne trpi emocije. Nisu Slaveni samo hrišćani. Vjerovatno je P. Vlahović, u svojoj disertaciji slabo proučio stanovništvo Brodareva i njegove okoline, pa zbog toga i pravi takve greške u svom radu.

Procesi iseljavanja su nastavljeni i kasnije kroz XIX i XX stoljeće. Sjetimo se 1896.godine, kada je došlo do osmansko-grčkog sukoba oko Kipra. U Sandžaku se prijavilo oko 8 000 dobrovoljaca, među kojima je bilo oko 970 muhadžira iz Bosne i Hercegovine. Iste godine oni su upućeni u Kosovsku Mitrovicu, radi popune redifiskih bataljona.¹² Istina, to su odredi stajaće vojske koji su se popunjavali prema potrebi od muhadžira, koji su bili naseljeni oko i u Sjenici i Novom Pazaru. Ovi dobrovoljci bili su puni mržnje prema neprijateljima.

Oni muhadžiri koji su bili naseljeni u novoraškom kraju, na utrinama i pašnjacima, bez alata i stoke, dosta su oskudno živjeli. Mnogi su potražili druga mjesta za život, dok su neki ostali držeći hanove i od toga su se njihove porodice izdržavale.¹³

No, bilo je i lažnih izvještaja, kako su navodno „Srbi ugroženi i bježe u Srbiju 1901.godine“. Ovo se pripisuje i agama koji su muhadžiri

---

¹⁰ P. Vlahović, *Narodi i etničke zajednice sveta*, Beograd, 1984.

¹¹ S. Terzić, *O „sandžačkom pitanju“*, Politika, 1991

¹² S. Jovanović, *Novopazarski Sandžak 1878-1900.god.*, str.132

¹³ N. Rakočević, *Stanje na crnogorsko-turskoj granici*, Titograd 1962., str 494.

iz Nikšića. Tada su vlasti 1901., 1902. i 1903. kolonizirale muhadžire i iz Pljevalja, Priboja, Novog Pazara i Prijepolja, smatrajući ih buntovnicima i da nisu pod kontrolom bilo čijom.

Istina, tada su Srbija i Crna Gora naoružavale pravoslavno stanovništvo u pograničnim oblastima Sandžaka. No, dosta bahato su se ponašali i age i begovi prema izbjeglicama. Sjetimo se „Rasovske i Raoničke bune 1901. i 1903. godine“.¹⁴

Isto tako su i osmanske vlasti naoružavale u kriznim vremenima muhadžire iz Bosne. U septembru 1907. u Novoj Varoši je, tim povodom, boravio i okružni načelnik iz Sjenice Mehmed Husni-beg. On je u razgovoru sa lokalnim prvacima govorio: „Sram vas bilo, i vi ste mi neki Turci, kad vam muhadžiri smetaju“. Nakon tog skupa počela su se graditi muhadžirska naselja u Potprći kod Pljevalja o čemu je direktor Gimnazije, Petar Kosović, obavještavao srpske organe da se muhadžiri naseljavaju i u okolini Nove Varoši, te da su to „propalice, skitnice i bezkućnici“. U izvještaju Petra Kosovića stoji i: „Sjениčki paša i novovaroški kajmakan naseljavaju muhadžire iz Bosne po Sandžaku, te je u selu Manguri naselio 12 kuća iz Hercegovine, a u Vilovi 40 kuća iz Rožaja. Muhadžiri napadaju Srbe i vlada velika nesigurnost“.¹⁵

Porta je još od polovine XIX stoljeća bila pod jakim pritiskom evropskih sila da izvrši reforme svog sistema. One su često odlagane ili su površno sprovedene uz velike otpore. Najzad je izbio „mladoturski pokret“ koji je u ljeto 1908. prisilio sultana Abdul Hamida, nazvanog u narodu „Reho“- (nesposoban), da side s prijestola. Pitanje muhadžira je ostalo i dalje problem i uvedena je „muhadžirska marka“, koja je naplaćivana prilikom podnošenja sudskih tužbi kao takse, u iznosu od jednog groša i deset para („muhadžerpul.“).¹⁶ No, bila je to mala pomoć u odnosu na potrebe tog dijela stanovništva. Ovakvo stanje traje sve do početka balkanskog rata od 1912. pa i do 1918. godine, i konačno nestanka osmanske uprave.¹⁷

---

¹⁴ V. Šalipurović, *Raonička buna I*, str.68

¹⁵ V. Šalipurović, ud. str. 50-52

¹⁶ N. Rakočević, *Bune u Pljevaljskom Sandžaku*, str.107

¹⁷ R. Hajdarpašić, *Sandžak od 1912.-1929.*, Sarajevo 2002., str 132

Nada TOMOVIĆ

STAV CRNE GORE PREMA USTANCIMA SJEVERNOALBANSKIH PLEMENA 1871. GODINE

A rebellion of the North-Albanian tribes in 1871. had a strong support in Montenegro. Montenegrin consul of that time in Skadar was Pero Pejovic who played a great role in connection of the tribes' leaders with the duke Nicola. He asked Montegrian goverment to help these tribes in their fight against Turkish power. That kind of help meant for unprepared Montenegro entry in the war with Turkey. However, Montenegro didn't take a direct part in these rebellions. A great number of the leaders of these tribes visited duke Nicola and for some od them Montenegro was a shelter.

Politički uticaj Crne Gore među sjevernoalbanskim plemenima osjećao se već od samog osnivanja crnogorske agencije¹ (kasnije konzulata) u Skadru. Ta aktivnost naročito se ispoljavala u vrijeme antiturskih buna tih plemena. Crnogorski agenti u Skadru bili su u stalnom kontaktu sa istaknutim albanskim prvacima. Uticaj Crne Gore u Sjevernoj Albaniji naročito je bio jak kada je Miriditima upravljao Bib Doda. Posredstvom tadašnjeg crnogorskog agenta u Skadru Pera Pejovića² te veze su naročito intenzivirane. Pejović je često išao u Ostroše gdje je živio Bib Doda i sa njim održavao prijateljske odnose. Pošto je uticaj Crne Gore u Sjevernoj Albaniji nastavljen i poslije smrti Bib Dode, kada Miriditima upravlja

---

¹ Crnogorska agencija u Skadru otvorena je 1863. godine, dakle, odmah nakon uspostavljanja mira poslije crnogorsko-turskog rata 1862. godine. Agencija je prestala sa radom uoči velike istočne krize 1876–1878. Iako su diplomatski odnosi između Crne Gore i Turske obnovljeni 1879. rad ovog crnogorskog diplomatskog predstavništva obnovljen je tek 1893. godine kada je ono uzdignuto na stepen konzulata. (Radoslav Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Podgorica–Beograd 1996, 394)

² Petar–Pero Pejović bio je crnogorski agent u Skadru od 1864. do 1872. godine. Protjeran je iz Skadra 1872. pod optužbom da je saradivao sa ustanicima u Sjevernoj Albaniji.

njegov brat Đon, dolazi do protivljenja Francuske i Austrije preko njihovih konzulata u Skadru. Prilikom svoje zvanične posjete Cetinju, marta 1871. godine sreski kotorski komesar Budisavljević vidio je na Cetinju dvanaest arbanaških prvaka. Čuo je od njih da se u njihovom kraju ispijaju čaše u zdravlje knjaza Nikole.³

Koliki je bio uticaj Crne Gore najbolje se vidi po buni u Krasnićima, koja je izbila aprila 1871. godine. Prvaci ovoga plemena, Šećer-aga, Bajram-aga i drugi odmah su pošli na Cetinje za pomoć. Knjaz im je preporučio da odustanu od bune, jer po njegovom mišljenju nije bilo vrijeme za nju, savjetujući im da se nagode sa Turcima, a ako to ne bi postigli obećao im je da ih neće ostaviti na milost i nemilost Turcima, poslaće im Vasojeviće i Kuče u pomoć i braniće ih kao da su Crnogorci. Krasnići su poslušali knjažev savjet, međutim, pri povratku Turci su ih pohvatili i odveli najprije u Prizren, a zatim u Niš. Njihovo zarobljavanje bilo je povod da se uz Krasniće pobune i ostala sjevernoalbanska plemena. Turska je optužila Crnu Goru da pomaže ova plemena. Knjaz Nikola uvjeravao je Portu da su glavari krasnički od straha pobjegli u Crnu Goru, i da ih je on savjetovao na mir i poslušnost prema sultanu. On je molio Portu da ih oslobodi obrazlažući to činjenicom da bi Crna Gora došla u težak položaj kada bi se Krasnići dohvatili oružja budući da su njihovi glavari pohvatani na povratku sa Cetinja. Na knjažev zahtjev u rješavanje ovog spora uključila se i Rusija posredujući kod Porte. Glavari krasnički su oslobođeni.⁴

Crna Gora je zaista savjetovala umirivanje ovih plemena, jer u to vrijeme nije joj bila od interesa ma kakva buna na njenim granicama.

Početak jula 1871. izbila je buna u Skadru čiji je povod bila namjera Porte da domaće Turke regrutuje u nizam, i da tako od njih stvori jedan jak bedem oko Crne Gore. Međutim, oni se nijesu htjeli staviti u sultanovu službu braneći svoju samostalnost. Središte nemira postao je Skadar. U znak protesta 18. jula 1871. godine osvanula je zatvorena sva skadarska čaršija. Crnogorski agent u Skadru Petar Pejović izvještavao je knjaza da bi ti nemiri mogli zahvatiti cijelu Albaniju. Vođe pobunjenika bile su u stalnoj vezi sa njim i od njega tražili savjete. „Ja im namignem time im dajem znak da se ne boje, no da rade kao što su naumili.” On je bio svjestan da se bez novčane pomoći ne može održati crnogorski uticaj u Albaniji i zato traži od knjaza pomoć za ustanike od pet-šest hiljada dukata. Povodom toga zahtjeva on kaže: „Ja sam gotov pa kako hoćete Vaše Visočestvo, i ne treba čekati niti je za čekanje, nego ako

---

³ Milo Vukčević, *Crna Gora i Hercegovina uoči rata 1874–1876*, Cetinje 1950, 34.

⁴ Kralj Nikola, *Memoari*, Cetinje–Titograd, 1988, 168–169.

ćete što da se radi treba odmah da se počne, erbo ako padne Skadar onda će padnuti i Arbanija...⁵

Na valijin poziv Porta je poslala u Skadar novu vojsku pod zapovjedništvom Mehmed Ali-paše. Njegove energične mjere, kao i savjeti knjaza Nikole, primorali su Skadrane na popuštanje, ali ipak nije bilo izgleda da će se buna stišati.⁶

Prema izvještajima crnogorskog agenta iz Skadra moglo bi se zaključiti da su se Skadrani samo pripremali za nove okršaje i nadali se pomoći iz Crne Gore.

Dok su Skadrani popustili, i bili primorani na predaju oružja, dotle nije išlo lako sa ostalim sjevernoalbanskim plemenima. Razoružanje Skadrana imalo je velikog odjeka u Malesiji. Da bi preduhitrili izbijanje bune u Malesiji, Ismail-paša, valija skadarski i Ali-paša, kao sultanov izaslanik, pozvali su u Skadar barjaktara hotskog Čun Mulu. Uvjerili su ga da od njegovog plemena neće oduzimati oružje i da nema razloga da se dižu na ustanak. Izgleda da su Čun Mulu bogato nagradili, a za uzvrat kao protivuslugu su tražili da ubijedi i ostala plemena da turske vlasti nemaju namjeru da ih razoružavaju ako ne budu ustajali protiv carske vlasti.

Malisori su posumnjali u njega da je izdajnik. Čun Mula ih je uvjerao da nije izdajnik i da je spreman da sa svojim plemenom uđe u Skadar, ali da se prethodno obavijesti crnogorski knjaz Nikola na što su se odlučili.⁷

Malisori su na čelu sa Čun Mulom 7. avgusta stigli pod Skadar sa namjerom da uđu u grad. Odbivši pašin zahtjev da se vrate kućama i drže mirno kao što je poručeno po Čun Muli, oko 2000 Malisora pokušalo je da na juriš uđe u grad. Tada je carska vojska dobila naredbu da ih na silu potisne. Neorganizovani i slabo naoružani Malisori platili su krvavi danak. Za nepuna dva sata koliko je trajao sukob sa nizamom, poginulo ih je oko 400.

Interesantan je komentar koji povodom tog okršaja donosi „*Crnogorac*” nedjelju dana kasnije. „Samo boj po sebi prekida lokalni značaj skadarskog pokreta, i uzima vid pravoga ustanka u Arbaniji, a ovaj užasni poraz čini, da je sada već nemoguće zadržati pokret samo u ovome stanju, bar ne bez velikijeh žrtava. Ko poznaje Arbanase, njihov život danas i u prošlosti, taj neće sumnjati ni za časak o tome. Arbanas je krvavi junak. On živi onda, kad se bije. Njemu je lakše umrijeti, nego jedan dan prespavati...⁸

---

⁵ Državni Arhiv Cetinje, Arhivsko odjeljenje, fond Nikola I (u daljem tekstu DAC. AO. f. N. I) dok. br. 2099, *Pejović–knjazu Nikoli*

⁶ Milo Vukčević, *nav. djelo*, 35.

⁷ Kralj Nikola, *nav. djelo*, 171.

⁸ *Crnogorac*, 14. avgust 1871, br. 30.

Ovim porazom Malisori nijesu bili obeshrabreni. Njihove veze sa Crnom Gorom, kao i ostalih sjevernoalbanskih plemena postajale su još tješnje. Da bi prekinuli te veze sa Crnom Gorom, turske vlasti zatražile su od ruskog konzula u Skadru da utiče na Crnogorce da ne pomažu ovaj ustanak.

Ruski konzul Nikolajev rekao je pri tom Mehmed Ali-paši: „Rusija je naredila Crnoj Gori da stoji s mirom i da ni najmanje posla ne smije imati u ustanku Arbanaškom, i da se Turci nemaju ništa plašiti od Crne Gore...”

Ovakva izjava jako je uvrijedila crnogorskog agenta, pa je on na to odgovorio Mehmed-paši: „Crnoj Gori nije nikada niko zapoveda, a da će Crna Gora biti neutralna u ovom duelu to e istina a da naš Gospodar i knjaz želi da se ta buna što skorije i mirnije svrši, i da mi nemamo nikakva interesa da se ta buna povlači...”⁹

Iako je Pejović izjavio Mehmed-paši da se Crna Gora neće miješati u ustanak, ta pomoć bila je više nego očigledna. U Crnu Goru bio je prešao veliki broj Miridita. Crnogorski konzul bio je direktno uključen u ovaj pokret Arbanasa, pa je zato i bio protjeran iz Skadra.

Kao što smo naveli, nakon smrti Bib Dode, postavljen je za miriditskog upravnika njegov brat Đon. Turci su, pak, ubrzo uspjeli da iskoriste nejedinstvo Miridita i da za njihovog upravnika postave sebi odanog kapetana Marka. Time je nastala velika anarhija u Miriditima. Šefket-paši, jednom od nasljednika Mustafa-paše, dobro je došlo to nejedinstvo, pa je i sam radio na njenom povećanju. Nasilja Šefket-pašina imala su za posljedicu još veće približavanje Miridita Crnoj Gori. Poslije smrti Šefket-paše veliki vezir je dao obećanje da će odustati od svake nasilne mjere protiv Miridita. I zaista novi skadarski guverner oslobodio je sve uhapšene Miridite i ubrzo je došlo do stišavanja ustanka.¹⁰

Na osnovu Pejovićevih izvještaja ne može se u potpunosti zaključiti u čemu se sastojala pomoć Crne Gore ustanicima osim u održavanju veza sa vođama sjevernoalbanskih plemena i davanju utočišta velikom broju izbjeglih lica. Činjenica je da su turske vlasti strahovale od moguće vojne pomoći Crne Gore, jer inače ne bi intervenisale kod ruskog konzula. Međutim, Crna Gora tada nije bila spremna da uđe u sukob sa Turskom zbog tih ustanaka. Knjaz je ocijenio da su ti ustanci još lokalnog karaktera, da među plemenima nema uzajamne saglasnosti i zajedničkog plana. Svako pleme i dalje je živjelo takoreći samo za sebe. Svijest o zajedničkoj nacionalnoj pripadnosti nije bila još razvijena. Svakako je neosporno da je ugled crnogorskog knjaza kod albanskih plemena bio veliki i da su mu se uvijek obraćali za savjet i za pomoć.

---

⁹ DMC. AO. f. N. I, 26. VIII 1871, dok. br. 2112, *Pejović–knjazu Nikoli*

¹⁰ Milo Vukčević, *nav. djelo*, 36.

AHMET ADEMAGIĆ

Rođen je u Rožajama 1945. godine.

Završio je 1967. godine Školu za primijenjenu umjetnost u Sarajevu.

Godine 1972. u Prištini završio je Višu pedagošku, Odsjek Likovno vaspitanje.

Filozofski fakultet – Istorija i istorija umjetnosti završio je 1975. godine u Skoplju, a Filozofski fakultet – Odsjek Istorija umjetnosti i arheologija 1986. godine takođe u Skoplju.

Radi kao profesor u Školskom centru „30. septembar“ u Rožajama.

*

Ademagić je slikar i ljetopisac starog ambijenta; njegove slike, upravo, govore jezikom legende i bajke... bojom starog drveta, patinom kamena i specifičnim koloritom koji isijava iz sebe starinsku pricu.

Ademagić je umjetnik koji na svojim slikama zaustavlja jedno vrijeme koje je neminovno proteklo, ili ga novo vrijeme natkriljuje i stješnjava nekim manje zanimljivim i jednoličnim zdanjima, koja u poređenju sa starim rukotvorinama gube čar i značaj samosvojne i u svemu prilične pojavnosti. Njegove slike kao da žele da donesu sobom što više detalja i simbola iz te prošlosti.

Sa Ademagićevih slika upravo zrači neki iskonski mir.

Njegove kuće, iako sa potamnjelim krovovima i mumificiranom japijom, s ispoštenom čatmom i kamenom, ograđene nejednakim i krivim proškama, nijesu skamenjeni pejzaž već neko zaustavljeno vrijeme u svom tihom hodu ka kraju.

Ademagić je slikar i ljetopisac starog ambijenta; njegove slike, upravo, govore jezikom legende i bajke... bojom starog drveta, patinom kamena i specifičnim koloritom koji isijava iz sebe starinsku priču.

Husein Bašić

SLIKE IZ SJEĆANJA I DJETINJSTVA

Akvareli Ahmeta Ademagića, slikara iz Rožaja, svojom dokumentarno-ošću, minucioznim karakterističnim detaljima ambijenta starog Rožaja, koje je nestalo ispred očiju naših generacija, ali ostalo u pamćenju, vraćaju nam slike stare čaršije, ćepenaka i dućana, zanatlijskih radnji, kaldrmisanih sokaka, mahala pored Ibra, bijelih čatmara, pokrivenih potamnjelom sindrom i dvorišta ograđenih tarabama, obala Ibra obraslih vrbama, patinu kafenog toplog drveta vitkih čardaka, koji jabukama na šljivicima krovova dozivaju i čeznu za musafirima iz bijela dunjaluka, i svježim vijestima, sa prozorima sa rešetkama iz kojih se naziru suncem neomilovana lica i čežnjivi pogledi za prostranstvom svijeta i izlaskom iz prokletstva karakazana, okovanih shvatanja malog mjesta i uskih vidika.

Dok ti pejzaži na obroncima brda uz čije se strane prislanjaju grozdovi kuća, odišu nekim mirom i svaka avlija i svaka kuća, odišu nekim mirom i svaka avlija i svaka kuća imaju svoju fizionomiju i svoju dušu po kojima su prepoznatljive, čije su i kojeg vlasnika po imenu i prezimenu, te imaju i istorijsko dokumentarnu vrijednost, ukleto i stravično djeluje sat na fasade kuće čija se polovina skazaljki otkinula sa malterom i pala, simbolično otkucavajući unazad epilog prošlom izgledu jedne varoši koja je stresla sa sebe ruho i preobukla se u nove moderne linije i stratove i žustrijim korakom pošla ka budućnosti. No, s obzirom da je u tom valu rušenja starog i građenja novog, bilo i nebrige da se mnogi vrijedni objekti građevinske kulture sačuvaju u fondu kulturne baštine, ove slike Ahmeta Ademagića imaju dvostruku vrijednost: kao umjetnički doživljaj zatora i sjećanje na ambijent svoga djetinjstva i kao istorijsko dokumenarna fakta izgledu jednog gradića koji je doživio brze promjene.

Zaim Azemović

Redžep ŠKRIJELJ

DERVIŠ AHMED GURBI
(1698/9 -1771/2)

Apstrakt: Priložena studija pruža kraći osvrt na život i pjesnički opus velikog novopazarskog pjesnika, sufije, mistika i šejha beктаšijskog, ali i nakšibendijskog tarikata (pravca), Derviš Ahmed Gurbi Babe, o kome danas najviše doznajemo iz jednog od rijetkih sačuvanih primjeraka Divana (zbirke pjesama). Svojim izvanrednim pjesničkim talentom, Derviš Ahmed Gurbi obezbjeđuje zasluženno mjesto među plejadom vrsnih divanskih pjesnika koji su u periodu između XV i XIX vijeka djelovali u Novom Pazaru. Njegovi stihovi govore o snazi duha, domoljublju, dubokom misticismu, vjerskoj orijentiranosti i književnoj grandioznosti jednog od prvih mislilaca koje je Novi Pazar iznjedrio. U studiji po prvi put objelodanjujemo tačnu godinu rođenja i smrti ovog velikog osmanlijsko-bošnjačkog divanskog pjesnika.

Studiju podupire naš duževremenski istraživački postupak koji zasnovamo na originalnim izvorima i najznačajnijem sačuvanom djelu Ahmeda Gurbija-Divanu.

Ključne riječi: Derviš Ahmed Gurbi, Novi Pazar, Divan, Bektašije, Nakšibendije, Gazilar, Bosna, Bošnjaštvo...

I. Gurbi o Bosni i bosanskom Novom Pazaru

*„Znaj da je Bosna domovina moja
Novi Pazar rodni grad je moj*

*Narod gazija i ljudi ponosnih,
Boga jednog znaju, namaz ne puštaju*

*Narod naš, grad, djedovinu našu,
Uz dopust Gospodara ovo zborim:*

*Allah nek' sačuva tren ja ovaj želim
Da od tuge svake naraštaj zaštititi...*

*Zemlja Bosna zavičaj je moj
Svi ljudi svijeta ovo ime znaju*

*Gazija središte, to je
Kad' masti prelije, sablja vodu pije...*

*Šeher moj sred Novog Pazara je
K'o u đulistanu bulbul zasjeli je*

*K'o pupoljak neprocvati
U sparini takvoj na mah ja ožednih*

*K'o voda bistra što spokojno stoji
Sa mnogo dana u godini snježnih*

*Hal moj u stvaranju neobičan posta
Bolnom ti se čini, i zdravi da ječi*

*Tok vremena najzad, trenutku je jamac
Vlasnik uspravljeni sam na svom vatanu.“¹*

II. Život i djelo Ahmed Gurbi Babe

Na listi naših starih divanskih pjesnika osmanlijskog perioda, posebno mjesto zauzima veliki šahir (tur. pjesnik) Derviš Ahmed Gurbi (درویش احمد غربی).

Istraživanja velikog broja osmanologa svjedoče da je riječ o književniku iz XVIII. vijeka (XII. po Hidžri), koji je poznat po svom pjesničkom imenu Gurbi ili Derviš Ahmed ili Šejh Ahmed El-Gurbi Baba rodom iz Novog Pazara.

Precizniji podatak o njegovoj biografiji nalazimo u njegovom Divanu, u kome tvrdi da je pisanje Divana otpočeo „u Bosni“ 1135. godine po Hidžri (1722), kada je imao 25 godina starosti, što navodi na siguran podatak da je rođen u Novom Pazaru 1698/99 (1110.H) godine.²

---

¹ Derviš Ahmed Gurbi, Divan (transkripcija i prepjev, Redžep Škrijelj)

² Podaci iz biografije Gurbija, sa godinom rođenja nudimo kao novinu, jer do sada nisu bili poznati. Podatke preuzimamo iz našeg neobjavljenog rukopisa (doktorske disertacije): “Divan Jenipazarli Derviš Ahmed Gurbija”)

Sl.29 Derviš Ahmed Gurbi (rad akademskog slikara Mehmeda Slezovića)

Zanimljivo je pomenuti podatak da mu je ubrzo poslije smrti supruga, negdje oko 1761/2. godine (1175. po Hidžri) preminuo i 16-to godišnji sin, tako da preostali dio života provodi sa ostatkom porodice (drugi sin i kći), skupa suočeni sa velikim nevoljama i iskušenjima.

Ovi su događaji bili od velikog utjecaja na njegov poetski opus u Divanu koji sadrži i pjesme elegičkog sadržaja.

Sl. Gurbiju u čast, njegovi sljedbenici su nakon njegove smrti iznad mezara podigli turbe (dergjah) u kome su se okupljali uz recital stihove iz Divana svog znamenitog beктаšijskog i nakšibendijskog šejha. Na nišanu je kapa sa dvanaest kajasa ili podeoka koji svjedoče beктаšijsku pripadnost Derviš Ahmed Gurbi Babe

U Divanu, također, na nekoliko mjesta pominje svoje impresije sa putovanja niz rijeku Dunav, dok u uvodnom dijelu napominje da se

³ Gurbijevo opredjeljenje, odnosno tarikatski dualizam je zasnovan na njegovoj opsjednutosti islamskim tasavufom i zaljubljenosti u misticizam i učenje njegovih pjesničkih uzora, Dželaludina Rumija (Mevlane) osnivača reda Mevlevija i njegovog najboljeg sljedbenika, slavnog Junuza Emrea.

pisanjem počeo baviti od 1744. (1157. H.) godine. Svoju poeziju najčešće piše u već oprobanim stilovima (hedže vezn i aruz), što potvrđuje da je Ahmed Gurbi bio talentiran i kvalitetan pjesnik. Riječ je o silabičkoj i kvantitativnoj metrici, koja je u starijoj poeziji poznata kao razmjer pjevanja i stihovanja metodom »računanja na prste« i nalazi primjenu još od XI. (V. po H.) vijeka, sa raznolikim brojem, koji se kretao od 3 do 16 slogova. Ali je, obzirom na glavne elemente ovog vida poezije: broj, ritam, veličina i povezanost stihova, dužina od 7, 8, 11 i 14 slogova najčešće primjenivana.

Ima, međutim, i nekoliko novih naučnih saznanja dobijenih u osmanlijskim izvorima koja su vezana za njegov životni put. Naime, u nekim dokumentima iz osmanskog perioda, tekija sagrađena u čast ovog velikog pjesnika, bila je uvrštena u rang malih vakufa (Küçük Evkaf) i pominje se pod imenom Azebi Ahmed Baba.⁴ Ovakav podatak ide u prilog njegovoj biografiji, jer sam naziv Azebi ili Azabi, objašnjava jedan dugačak hod kroz život pun muka, patnji i stradanja, ili u krajnjem slučaju opisuje njegovo potonje porodično stanje, naročito, ako se ima u vidu značenje riječi *azeb* (عزب) - (neženja, neoženjen, neženjeni, onaj koji nema ženu i slično).

Ime ovog velikog novopazarskog književnika, filozofa i mislioca se pominje u mnogim naučnim priložima (Saddetin Nüzhet Ergün⁵; Bursali Mehmed Tahir⁶; Tihomir Đorđević; Hazim Šabanović⁷). Nekoliko priloga Ejupa Mušovića o Gurbi Babi su parafraza i kompilacija samo jednog dijela pomenutih autora i ne mogu se uvrstiti u ozbiljnije naučne radove koji bi doprinijeli razrješavanju brojnih nepoznanica u vezi sa ovim zanimljivim pjesnikom i sufijom.

Turbe u čast Ahmed Gurbi Babe izgrađeno na mezarju Gazilar (Gaziler) u Novom Pazaru je na osnovu urezanog tariha na mermernoj ploči ukopanoj na prednjem duvaru desno od glavnog ulaza vjerovatno godina njegove smrti (1185. prema Hidžri), odnosno 1771/2. godina, to jest, vrijeme početka podizanja ovog objekta.

---

⁴ Prema: Türk Cumhuriyeti Başbakanlık Arşivi, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Fond/Dizi: *Cevdet Tasnifi, Evkaf Kısmı*, Nu. 12752

⁵ Sadettin Nüzhet Ergün, *Bektaşî Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1943., 1061-1069. ?

⁶ Vidjeti: Bursali Mehmed Tahir, *Osmanlı Muelifleri*, c. II, İstanbul 1953;

⁷ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana na orijentalnim jezicima*, Sarajevo ... 464-465.

Sl. Natpis (tarih) na zidu (desno) turbeta podignutog u čast Derviš Ahmed Gurbi Babe, sa godinom izgradnje 1771/2 (1185. H.), koja se poklapa sa godinom pjesnikove smrti. Sa lijeve strane je postavljena još jedna mermerna ploča sa natpisom. Na obje ploče je uz Gurbijevo urezano i ime: Derviš Abdulkadir, koji je najvjerovatnije jedan od prvih saradnika i sljedbenika ovog našeg znamenitog divanskog pjesnika, ali su o njemu naša saznanja zasad vrlo oskudna.

Turbe dugo nije bilo registrirano, niti unijeto u osmansku vakufsku evidenciju i adekvatnu pravnu regulativu, da bi konačno 15. septembra 1801. godine bila sačinjena uredna evidencija o turbetarskoj službi u ovom značajnom objektu osmanske sakralne kulture.

Težnja nekih znanstvenika-osmanologa, da objasne motive i razloge pripadnosti pjesnika Derviš Ahmed Gurbi Babe redu *nakšibendija*, nije dala očekivane rezultate, što i nije lako protumačiti, jer nisu poznati uzroci za ovakvu želju ili postupak ovog velikog novopazarškog divanskog pjesnika.

Sl. 30 Turbe Gurbi Babe na mezaristanu Gazilar u Novom Pazaru. Pjesnik je ukopan u dergahu koji su zajedno sa nišanom podigli njegovi sljedbenici u Novom Pazaru. Na vidnom mjestu turbeta, postavljene su dve kamene ploče (tur. tarih) sa natpisom. Turbe je, prema pokazateljima, izgrađeno poslije pjesnikove smrti 1771/2 (1185.H), a obnovljeno 1907/8 (1325.H)

Ovom prilikom saopštavamo (dvojezično) pjesmu iz Gurbijevog Divana (zbirke). Pjesma govori o Gurbinim pjesničkim kvalitetima, bogobožnosti i predanosti pjesnika Božjem (Allahovom) putu:

*Ehl-i Hakkin nazarî herkese kimya gibidir
Gönülü kâmil olanin aynile derya gibidir
Kim ki sâhile varup ârifî bilâ ola
Hak hakîkatle olan sûret-i mâ'nâ gibidir
Her kim hizmetle müsâhib ola aşik olana
Sıdkille sadik olan almale dana gibidir
Ehl-i nâzim olan aranlar arasında "Gurbî"
Köşeler içinde ev bir bülbül gûyâ gibidir.⁸*

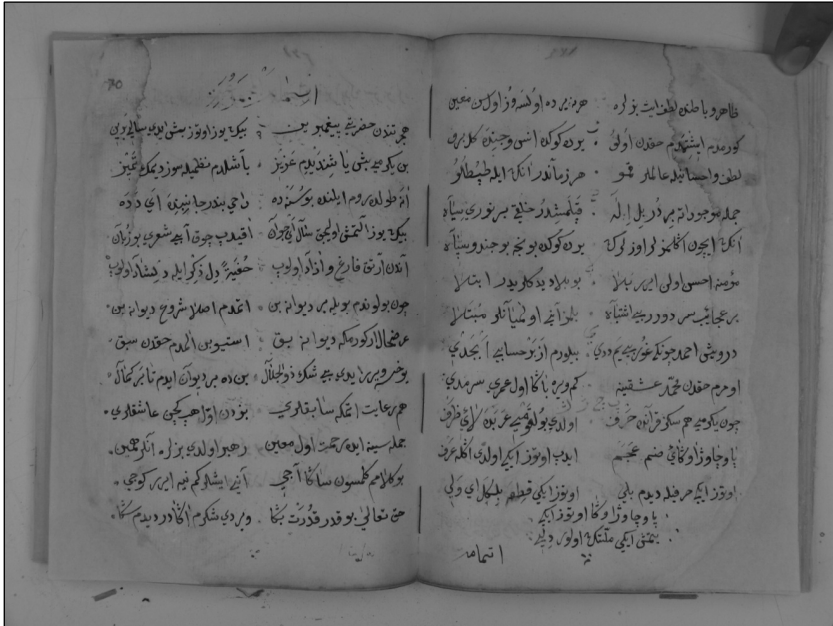
Prepjev:

*Pogledi svih pravoyjernih, k'o alhemija su,
Onaj čija je ljubav potpuna, k'o more je*

---

⁸ Brusali Mehmed Tahir, Osmanlı Muelifleri, I-III, Istanbul 195...

*Onaj što do obale stiže mudar je
Put pravednih pred Bogom k'o san je
Ko se u besjedi zaljubi obavezan je
Pravedan i odan ko je k'o učenjak on je
Stihotvorac međ domaćim tražen, „Gurbi”
Međ' budžake, ko s koprenom tičica je.*

Sl. 31 Faksimil iz Divana bekatašijsko-nakšibendijskog šejha Derviš Ahmed Gurbija iz Novog Pazara, u kome se otkrivaju svi umjetnički i duhovni kapaciteti Gurbija kao pjesnika i mistika

Prema stihovima u Divanu, mogli bismo zaključiti da Derviš Ahmed Gurbi pripada pjesnicima dominantno bektašijske orijentacije. Njihovo se učenje sastoji u veličanju i slavljenju začetnika sufizma: halife Alije i Hadži Bekataš Velija, utemeljivača derviškog bratstva ili reda bektašija. Ipak, u Divanu ima nakšibendijskih, ali i pjesama s drugim prizvukom.⁹

*Ni trenutak ne dospijeva u društvo voljene
Ko ne prosipa vino-suze.*

⁹ V. Boškov, Književnost Bosne i Hercegovine ... 142.

*Znaj, da niko ne može da vidi Ćabu
Ko svoje lice ne upraši na tom putu.
Ne može svako da niže kao perle riječi
I pravo reci, svako ne može otići kao Gurbi,
Niti može da pretvori u cvat ruševine srca
Onaj koji do temelja ne sruši vlast tijela.¹⁰*

Vrlo je teško ustvrditi veze i razloge boravka Ahmeda Gurbija u gradu Edrene (Edirne). Pretpostavlja se da je bio spahija i imao timar u okolini Edrena, pa je zbog toga sebe prozvao Gurbi (tuđin), spreman da i otud nostalgично poruči:

„Zemlja Bosna je moja otadžbina,
To ime znaju svi narodi svijeta...“

Naš poznati učenjak Samil Balić u „Kulturi Bošnjaka“ donosi sljedeće stihove Ahmeda Gurbija:

*Hodi i počuj. Bosna je moja zemlja,
a Novi Pazar boravište moje.
Junaci graničari su naši ljudi,
na braniku čojstva što stoje.
Svaki od njih za jednog Boga znade,
i služi mu pun ponosa i nade.
Bože, koji si bogat javno i tajno,
štiti narod od žalosti u mojoj domaji.¹¹*

Ima naznaka da i u Beču postoji rukopisni kodeks njegove pjesme koju je prepisivač naslovio Derviš Bekataši Gurbi Dede.¹²

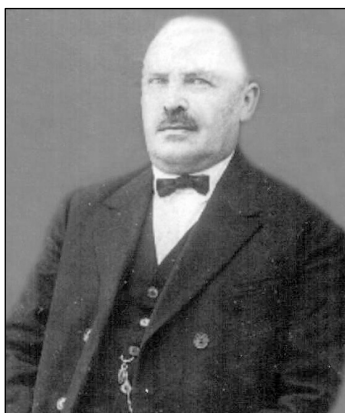
¹⁰ Džemal Ćehajić, Vidovi stvaranja muslimanskih mistika porijeklom iz Bosne i drugih karajeva Jugoslavije od XV-XIX vijeka; u „Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost, I-III, Sarajevo, 1975, str. 32-33.

¹¹ Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, Zagreb-Tuzla 1994., 109-110;

¹² Naši su mnogobrojni književnici iz tog doba, svojim stihovima opjevali podvige Osmanlijske Imperije, primirje sa evropskim državama u Karlovcima, boj pod Banjom Lukom i podvig Hekimoglu (Hekimoğlu) Ali-paše nad Austrijancima: Abdulgafi, Muhlisi, Sejid Fevzi – Mostarac, Fejzi, Gurbi, Brusevi Ahmed Hasib-efendija (sarajevski kadija), pjesnik anonim, kao i Kantamari Abdulah-efendija. (Prema: Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, El Kalem, Sarajevo 1989., 185-187.

SEJFUDIN EF. ŠEHOVIĆ

Sjećanje na naše dobrotvore

Sejfudin ef. Šehović rođen je 02.04. 1874. godine u Pljevljima, od oca hadži Derviša. Završio je Ruždiju u Pljevljima. Prilikom otvaranja Gimnazije u Pljevljima 1901. godine, Sejfo ef. je postavljen za nastavnika turskog jezika. “Pored Gimnazije, osnovana je 1904. godine i devojačka škola, kao žensko odeljenje gimnazije, uz neke dodatne predmete specifične za učenice, kao ručni rad, vezenje i šivenje”.¹ Sejfo ef. je i u ovoj školi predavao. U izvještaju za 1907. godinu se kaže da “Sejfo ef. Šehović predaje turski jezik u obe škole sa ukupno 16 časova nedeljno”.² Sejfo ef. je bio i dobrotvor pljevaljske gimnazije, koji je za istu “priložio 71 groš”.³ U školskoj 1909/10. godini Sejfo Šehović je imao “platu 360 dinara od Ministarstva inostranih dela i 500 dinara od crkveno-školske opštine iz Pljevalja”.⁴ Naredne školske 1910/11. godine crkveno-školska opština je “prestala da daje honorar nastavniku turskog jezika Sejfu Šehoviću”.⁵ On je u ovoj školi predavao još naredne školske godine u kojoj je imao 980 dinara godišnju platu. Nakon toga, Sejfo ef. je prešao u Prijepolje i 1914. godine je postavljen za vjeroučitelja Prijepoljske gimnazije u kojoj je

---

¹ Vukoman Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903.-1912*, str.136.

² Isto, str. 140.

³ Dr Radmila Petković-Popović, Vukoman Šalipurović, *Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima stare Srbije u XIX veku*, str, 113.

⁴ Vukoman Šalipurović, *navedeno djelo*, str, 141.

⁵ Isto, str, 146.

predavao ovaj predmet do 1930. godine. Za to vrijeme bio je aktivan i u Gajretu a na skupštini ovog društva koja je održana 25. avgusta 1929. godine, Sejfo ef. je izabran za člana Nadzornog odbora Gajreta. U periodu od avgusta 1934. do oktobra 1936. godine bio je potpredsjednik a od tada do juna 1939. godine predsjednik Sreskog Vakufsko mearifskog povjerenstva u Prijepolju.

Sejfo ef. je bio oženjen Vafijom Korjenić iz Prijepolja sa kojom nije imao poroda. Pošto je u to vrijeme bio vrlo imućan a nije imao djece, on je veći dio svoga imetka uvakufio. Sejfo ef. je sačinio jedan testament o cjelokupnoj svojoj zaostavštini, koji sadrži podatke o njegovoj pokretnoj i nepokretnoj imovini, kao i darovni ugovor, odnosno vakufnamu.

Darovni ugovor glasi:

1. Da ja Sejfija Šehović nastavnik gimnazije u Prijepolju dok sam živ imam potpuno pravo uživanja i raspolaganja sa cijelim svojim pokretnim i nepokretnim imanjem.

2. Poklanjam svojoj ženi Vafehanumi jednu kuću u Prijepolju sa svim ostalim zgradama i baštom uz kuću pod uslovom da ja sa istom potpuno raspoložem do svoje smrti a po mojoj smrti da ta kuća ostane mojoj ženi Vafehanumi, a poslije njene smrti da ta kuća ostane Džemili Vafehanuminoj majci a poslije smrti i mojoj i Vafehanuminoj i Džemilehanuminoj da gore pomenuta kuća ostane vakufu s tim da se prihodi od ove kuće troše za potrebe džamije u Vakuf mahali u Prijepolju sa uslovom da se meni, Vafehanumi i našim roditeljima uči godišnje po jedna hatma. Da se ovaj vakuf nazove "Vakuf Vafehanume".

3. Poklanjam svojoj ženi Vafehanumi jednu polovinu kuće nalazeće se u Pevljima koja je kuća u zajednici sa Masom umr. Korjenića Ibrahima iz Plevlja uz uslov da ja imam potpuno pravo uživanja i raspolaganja do svoje smrti a poslije moje smrti da gore upisati dio kuće ostane mojoj ženi Vafehanumi a po njenoj smrti da gornja kuća ostane Vakufu u Pevljima i da se prihod od gore pomenute kuće ima trošiti u korist Hadži Hasan mahale džamije u Pevljima s tim da se godišnje prouči jedna hatma meni, mojoj ženi Vafehanumi i našim roditeljima. Da se ovaj vakuf nazove "Vakuf Šehovića Sejfa nastavnika gimnazije u Prijepolju".

4. Sve svoje pokretno imanje bilo to kućni nameštaj, druge pokretne novac kod mene ili na priplodu u bankama ili u nekog na posluži /zajmu/ hartije od vrijednosti, nakit i t.d. koje imam sada i koje ću zaimati do svoje smrti poklanjam svojoj ženi Vafehanumi s tim da ona iz tih pokretnina ima potrošiti: za moj ukop, ako ja prije nje umrem, 20/dvadeset/ napoleona u zlatu i opremiti bedela za mene na hadž, ako ja ne bih za života tu dužnost obavio, u slučaju da bi moja žena Vafehanuma prije mene umrla onda sve svoje gore opisate pokretne poslije moje smrti

poklanjam Vakufu u Prijepolju s time da sve svoje pokretnine koje se budu našle, pošto se potroši za moj ukop 20 napoleona u zlatu i pošto se opremi bedel za hadž za mene i moju ženu Vafsehanumu, ako ja i Vafsehanuma ne budemo za života učinili, ima unovčiti u novac koji se bude nalazio u prometu i osnuje fond koji da nosi naslov: "Fond Šehovića Sejfa nastavnika gimnazije iz Prijepolja", a prihod od toga novca da se troši za učenje Mevluda i Mukabele u Vakuf-džamiji u Prijepolju za moju dušu, dušu moje žene Vafsehanume i naših roditelja.

5. Poklanjam svojoj ženi Vafsehanumi dvije trećine novaca od isplate za oduzeto agrarno zemljište, a jednu trećinu novca od te isplate poklanjam svojoj sestri Aiše hanumi udatoj Sokolović iz Plevanja, s tim ako se ta isplata bude vršila poslije moje smrti, a ako bi se isplata vršila poslije moje i Vafsehanumine smrti, onda dvije trećine novca poklanjam Sreskom vakufsko mearifskom povjerenstvu u Prijepolju s uslovom da se od toga novca osnuje fond koji da se zove: "Fond Šehovića Sejfa nastavnika gimnazije u Prijepolju", a da se novac daje na priplod Upravi fondova, a prihod od tog novca da se troši u korist Sibjan mekteba u Prijepolju.

6. Kad gore opisato imanje na gore opisat način pređe u svojinu Vakufsku imenujem za nadzornika Vakufa u Prijepolju Čičića B. Čamila i Balićevca Vehbiju oba iz Prijepolja, a poslije njihove smrti da Vakufsko mearifsko povjerenstvo direktno rukuje sa gornjim vakufima, a za nadzornika Vakufa u Plevljima imenujem moga sestrića Sokolovića Kadriju iz Plevanja, a njemu za zamjenike njagovu braću. Poslije njihove smrti da ima s tim vakufom upravljati Vakufsko mearifsko povjerenstvo u Plevljima.

Ovaj sam ugovor napisao ja lično pri potpunoj svijesti, pri duševnom i tjelesnom zdravlju, koji ima obaveznu snagu čim ga Sreski šerijatski sud u Prijepolju potvrdi.

Testament je napisan 18. maja, 1931. godine, sadrži četiri strane gusto kucanog teksta i sačuvan je u originalnom obliku. Na dokumentu je pečat okruglog oblika na kome piše: Kraljevina Jugoslavija, Sreski šerijatski sud Prijepolje, potpis zapisničara i šerijatskog sudije Saliha Dlakića. Testament je potvrđen kod pomenutog Suda pod br. 537/31.

Pomenuta kuća u Prijepolju je imala sprat sa četiri odjeljenja od slabog materijala sa nuzgrednim prostorijama, jednu ljetnu kuhinju u dvorištu sa štalom i baštom sa dvorištem. Nalazila se na mjestu zvanom Vakuf, ispod hotela Park, i graničila se od istoka sa imanjem Miloja Topisirovića, od zapada sa bašćom Vehbije Balićevca, od juga do glavne ulice i od sjevera do rijeke Mileševke. Vrijednost imanja i kuće tada je procijenjena na 20000 dinara.

U kući je od 1948. do 1961/62. godine stanovao Mujo Karalić. Nakon toga, imanje je uzurpirao i kuću porušio Medo Hašimbegović, i na

tom mjestu sagradio porodičnu kuću. Zemljište se i danas vodi kao vakufsko dobro Islamske zajednice Prijepolja ali je slobodno samo nekoliko ari površine na kojoj će uskoro početi izgradnja stambeno-poslovnog objekta za koji je Medžlis Islamske zajednice već pribavio potrebnu dokumentaciju. Na ostalom dijelu ovog vakufskog zemljišta je jedna privatna kuća i stambena zgrada.

Polovina kuće u Pljevljima koju je Sejfudin ef. uvakufio nalazila se u ulici Pašića a graničila se sa imanjima Masom Smaja Čaušovića i Deda Samarovića, s drugom polovinom kuće koja je bila u posjedu njegove žene Vasfehanume i s Pašića ulicom. Do ulice je bila avlija ograđena zidom. U kući je poslije Drugog svjetskog rata stanovao učitelj Ristan Pavlović, po kome jedna Osnovna škola u Pljevljima nosi naziv. Današnji dom kulture koji je građen 1948/49. godine jednim dijelom je na mjestu pomenute kuće. Vrijednost ovog vakufa je tada bila 15000 dinara.

Sejfo ef. Šehović je umro 9. juna 1939. godine i ukopan na muslimanskom gradskom mezarju Kosovac u Prijepolju. Na nišanu njegovog mezara je natpis, na arapskom i persijskom jeziku, sljedeće sadržine:

Prevod

Ejjuhez-zairu ilejje O moj posjetioče
Kif ala kabri šuvejje zastani nad mojim mezarom malo
Vakre li es-seb'al-mesani prouči mi (7 ajeta) fatihu
Rahmeten minke ilejje neka to bude milost tvoja meni
Inni kuntu misleke ve tekunu zaista, ja bijah poput tebe a ti ćeš
Gaden misli akebat-e kar sutra biti poput mene, na kraju
Bovad radd-e marg dar dar-e fana posla biva trag smrti,
Pir o džavan ra sava u kući prolaznoj, starom i mladom-isti.
El-merhumu-lmagfuru lehu umrli i upokojeni
Sejfuddin ibn Sejfudin sin
Hadži Derviš eš-šejh hadži Derviša šejha
9 huzejran seneh 1360. 9 jun 1360 godine.

Na betonskom postamentu mezara Sejfa ef. na našem jeziku, latini-
com piše: Ovde počiva biva nastavnik Sejfudin Šehović 9-VI-1939.

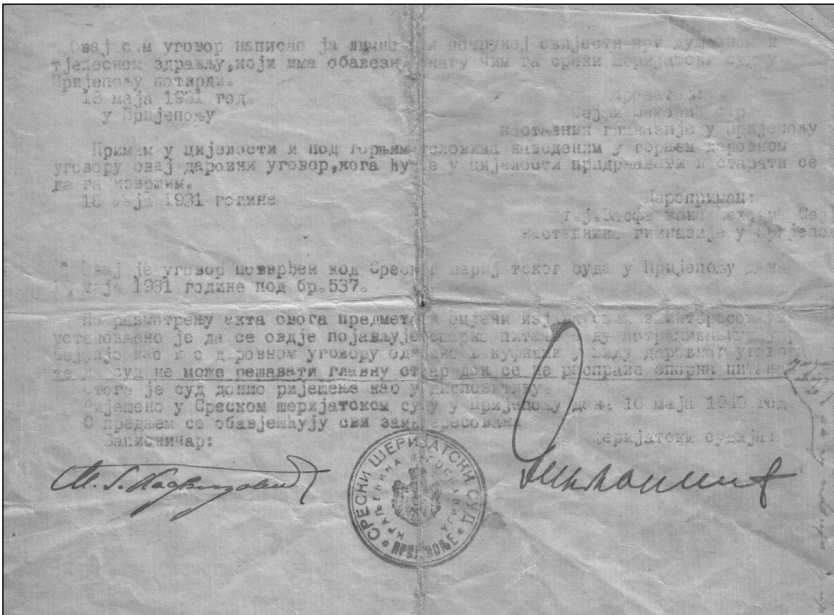
Pored Sejfa ef. ukopana je njegova žena Vasfehanuma a na nišanu
njenog mezara ispisan je prvo tekst na arapskom jeziku:

Prevod

Huvel-hallakul-baki On (Bog) vječni je Tvorac
El-merhumetu Vasfija umrla Vasfija

Bintu Ibrahim Korjenik kćerka Ibrahima Korjenića
Zevdžeh hadži Sejfuddin žena Sejfudina
Šehovik tarih viladeti Šehovića, datum rođenja
1888 tarih vefati 1888. datum smrti
1944 ruhana fatiha. 1944. za njenu dušu fatiha.

Na istom nišanu ispod arapskog teksta, ćirilicom piše:
Ovde počiva
Vasfija žena
h. Sejfi ef. Šehovića
rođ. 1888. g.
Umrila 1944. g.

Zadnja strana vakufname Sejfa ef. Šehovića

Mezar Sejfa ef. Šehovića

**Dr MUSTAFA MEMIĆ PRESELIO JE NA AHIRET
24. august 1924. - 02. juli 2007.**

Poznati bošnjački intelektualac i istraživač porijeklom iz Sandžaka dr. Mustafa Memić, koji je dugi niz godina živio u Sarajevu, inače autor više značajnih djela sa polja historije preselio je na Ahiret 02. jula 2007. godine. Dženaza je obavljena u Sarajevu.

Mustafa Memić rođen je 24. 08. 1924. godine u Gusinju, gdje je 1935. završio četverogodišnje osnovno školovanje. Od septembra

1935. do kraja marta 1941. godine učio je u Velikoj medrese kralja Aleksandra u Skoplju. Rat ga je zatekao u VI razredu. Pripadao je organizovanoj antifašističkoj omladini (SKOJ). Bio je jedan od organizatora i rukovodilaca učešća učenika ove škole na demonstracijama 26. i manifestacijama 27. marta 1941. godine, kada je škola ukinuta. U posljednjoj školskoj godini bio je izabran za potpredsjednika Kulturno-literarnog đачkog udruženja «Južna vila», kojim je u ime Nastavničkog savjeta škole rukovodio profesor za jugoslovensku književnost i srpskohrvatski jezik Vido Latković, kasnije profesor na Beogradskom univerzitetu.

Od aprila do jula 1941. godine organizovano je radio u ilegalnoj antifašističkoj organizaciji u Gusinju (SKOJ), a od jula 1941. do maja 1945. učesnik je NOB-a (od decembra 1942. do septembra 1943. bio je u političkim zatvorima u Peći, Draču i Tirani). Nosilac je «Partizanske spomenice 1941», više ratnih i poslijeratnih odlikovanja i javnih priznanja. Tokom NOR-a radio je kao rukovodilac antifašističkih organizacija u Gusinju, član i rukovodilac sreskog omladinskog rukovodstva za srez andrijevički (predsjednik Sreskog odbora USAOCG-a i sekretar komiteta SKOJ-a), član okružnog odbora USAOCG-a i Okružnog komiteta SKOJ-a za okrug beranski, član Glavnog odbora USAO Crne Gore i Boke, član Sekretarijata sreskih komiteta KPJ za srez andrijevički, barski i ulcinjski. Učesnik je na prva tri kongresa USAOCG održanih u Kolašinu i na Cetinju. Na II kongresu predstavljao je i Kongres pozdravio u

ime omladine srezova: Kolašin, Berane sa Gornjim Bihorom i Rožaje, Andrijevicu, Plav i Gusinje. Kraj rata zatekao ga je na dužnosti organizacionog sekretara SK KPJ Bar.

U državnu službu stupio je jula 1945. godine kao instruktor za izgradnju narodnooslobodilačke vlasti u srezu barskom, a septembra iste godine, nakon prvih poslijeratnih izbora, izabran je za sekretara prvog Narodnooslobodilačkog odbora novoformiranog sreza ulcinjskog, koji je, pored Ulcinja i njegove okoline, zahvatao prostor Zabojske, Vladimira i Skadarsku Krajinu. Februara 1946. premješten je za inspektora u Kontrolnoj komisiji pri Predsjedništvu Vlade NR CG, a potom imenovan za načelnika jednog od inspektorata Komisije državne kontrole. Povremeno je radio i kao pomoćnik Reonskog inspektora u Kotoru i Bijelom Polju. Tokom 1948. godine završio je srednju (jednogodišnju) partijsku školu (prva generacija ove škole). Septembra 1949. godine lišen je slobode jer se posumnjalo da inklinira Rezoluciju IB-a i da se nedovoljno odlučno bori protivu nje. Tri mjeseca je proveo u istražnim zatvorima na Cetinju i Kotoru, a potom interniran na Goli otok, gdje je ostao do juna 1950., a potom ponovo vraćen u Istražni zatvor na Cetinju, sa obrazloženjem «radi obnove istrage», koja je ponovo vršena u cetinjskom i kotorskom zatvoru. Obnova istrage trajala je oko sedam mjeseci, a onda je, početkom februara 1951. godine pušten na slobodu bez definisane (utvrđene) krivice i bez rješenja ili pisanog traga da je bio pod istragom.

Od aprila 1951. do sredine novembra 1953. godine radio je u SNO-u za srez durmitorski na dužnostima šefa Ureda za cijene i referenta za društveno-ekonomsko planiranje u SNO-u. Od novembra 1953. do septembra 1955. godine radio je u srezu vareškom na dužnostima šefa Uprave prihoda i načelnika Sekretarijata za privredu sreza vareškog. Nakon uvođenja novog komunalnog sistema i ukidanja sreza vareškog premješten je za načelnika Sekretarijata za privredu u opštini Ilidža, gdje je ostao do 1961., a potom je prešao na rad u privredu. Radio je kao finansijski direktor u Preduzeću «Standard», kao ekonomski savjetnik u Institutu za organizaciju i ekonomiku (raniji Zavod za produktivnost rada), a potom kao generalni direktor Preduzeća za geološka istraživanja «Geoistrage» Sarajevo, te direktor za Službu ekonomije (planiranje i finansije) u preduzeću FAMOS u Hrasnici. Od aprila 1969. do marta 1972. godine delegiran je kao predstavnik FAMOS-a u zadružno preduzeće FAP-a iz Priboja, FAMOS-a iz Sarajeva, UTVE iz Pančeva, te Autokaroserije «11 oktombri» iz Skoplja i Autokaroserije Zagreb na dužnost pomoćnika direktora za ekonomska pitanja «Rudnap-Zambija», radeću u Lusaki (Zambija) i Dar es Salamu u Tanzaniji. Po povratku u zemlju imenovan je za direktora Zavoda za društveno-ekonomsko planiranje u Skupštini grada Sarajeva. Sa te dužnosti je penzionisan, na lični zahtjev, novembra 1973. godine. Kao penzioner permanentno je živio u Sarajevu.

Školsku naobrazbu nastavio je da stiče ne prekidajući radni odnos. Tokom 1954. i 1955. godine završio je Ekonomsku školu u Sarajevu, a od 1955. do 1961. Ekonomski fakultet u Beogradu. Prijavio je odbranu doktorske disertacije na temu «Muslimani u Crnoj Gori u oslobodilačkoj borbi 1878-1945». Nije dozvoljavano da se takva tema brani u Sarajevu krajem devete decenije XX stoljeća. Odbranu teze prihvatio je Filozofski fakultet u Ljubljani. Ratni uslovi i posebno blokada Sarajeva omogućili su njenu odbranu u maju 1992., pa je autor iz blokiranog Sarajeva uspio preko aerodromske piste i Igmana da stigne do Zagreba, a onda i do Ljubljane. Teza je odbranjena 24. juna 1994. godine pred komisijom kojom je rukovodio dr. Janko Pleterski, profesor Filozofskog fakulteta u Ljubljani i akademik Akademije nauka i umjetnosti Republike Slovenije.

Učestvovao je na oko tridesetak naučnih skupova u Sarajevu, Titogradu (sada Podgorica), Cetinju, Prištini, Skoplju, te okruglim stolovima u Daruvaru, Novom Pazaru, Sjenici, Rožaju i drugim gradovima.

Mustafa Memić je autor sljedećih knjiga: *Velika medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, Skoplje 1984., recenzenti: dr. Anton Kolendić i Edib Hasanagić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989., recenzenti: akademik Branko Pavićević i akademik Sima Ćirković, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996., recenzenti: akademik Avdo Sućeska i prof. dr. Mustafa Imamović, *Poznati Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1998., recenzenti: prof. dr. Enes Pelidija i prof. dr. Ismet Dizdarević, *Kad iz staračkih grudi prikrivena se zavist i zloba probudi*, Sarajevo 2001., recenzenti: Ishak Laličić i Fehim Kajević, *Korjeni zla i nasilja*, Sarajevo 2002., recenzenti: mr. Muharem Kreso i dr. Husnija Kamberović, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Sarajevo 2003., recenzenti: prof. dr. Novak Kilibarda i dr. Safet Bandžović, *Pojave prozilitizma u plavsko-gusinjskom kraju 1913. i 1919. godine*, Sarajevo 2004., recenzenti: akademik Muhamed Filipović i mr. Sefer Halilović. U završnoj fazi je knjiga o zločinu nad Bošnjacima i Albancima koji je počinjen 1919. godine u Plavu i Gusinju.

U stručnim časopisima objavio je više od 40 radova, među kojima su zapaženi radovi objavljeni u: Vojnoistorijskom glasniku Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Ediciji «Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije» Beograd, «Istorijskim zapisima» Istorijskog instituta Crne Gore, «Prilozima» Istorijskog instituta Sarajevo, «Prilozima za orijentalnu filologiju» Orijentalnog instituta Sarajevo, «Pravna misao» Pravnog fakulteta Sarajevo, «Almanahu» časopisu za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Muslimana-Bošnjaka u Crnoj Gori, Novopazarskom zborniku, Zborniku Sjenice, Rožajskom zborniku, Prilozima Arhiva Kosova, «Kosovo» Zavoda za istoriju Kosova, kao i u Zborniku radova sa naučnih skupova «Prelomni događaji NOR-a u Crnoj Gori

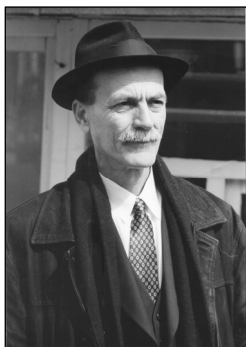
1943. godine», «Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji», Titograd 1991. i drugim. Neke radove je objavljivao u formi feljtona («Rilindija» Priština, «Oslobođenje» Sarajevo, «11 oktovri» Skoplje i dr.). Napisao je prilog za Komisiju za istoriju KPJ i SKJ u Crnoj Gori («Muslimani u Crnoj Gori u NOB-u i revoluciji»), rad je prihvaćen, ali još nije objavljen. Ima nekoliko neobjavljenih radova, kao «Tršo i Alija» (odnosi se na životni put i djelo Rifata Burdžovića i Alije Avdovića, porijeklom iz Bijedića, strijeljanog od Gestapoa avgusta 1941. u Beogradu), «Komandant Zufer» (o Z. Musiću, zavičajno iz Plava, ratnom komandantu Prve kosovsko-metohijske udarne brigade) i drugi radovi.

Živio je u Sarajevu. Prije penzionisanja bio je angažovan u Društvu ekonomista Sarajevo (predsjednik Gradskog i član Predsjedništva Glavnog odbora BiH), a potom predsjednik Gradskog odbora Saveza penzionera i član Predsjedništva Glavnog odbora, predsjednik Delegacije penzionera Novo Sarajevo, stalni delegat u SIZ-u i PIO BiH i predsjednik Komisije za finansije, predsjednik Opštinskog odbora SUBNOR-a Novo Sarajevo i rukovodilac Redakcije «Mladi antifašisti».

Umro je 02.07.2007. u 83. godini, dženaza je obavljena u Sarajevu

SJEĆANJE NA HILMA HADŽIĆA

„Znam poslije tebe, doći će novi ljudi, ali neću pretjerati ako kažem, bez tebe u našoj školi, biće sve drugačije, zauvijek neobično a za mene tvog kolegu i prijatelja, veoma bolno“

U ovih nekoliko riječi, upisanih na prvoj stranici Knjige žalosti, koja je 15. oktobra 2007. g., otvorena u rožajskoj Gimnaziji, kao da je pretočeno osjećanje kolektiva i učenika, građana i svih onih ljudi koji su radili, živjeli i poznavali Hilma Hadžića, profesora matematike, dugogodišnjeg direktora te obrazovne ustanove i književnika. On je u svojoj 58. godini života, poslije kratke ali teške bolesti 13. oktobra 2007. godine, preminuo u Rožajama u porodičnoj kući, okružen svojim najbližima. Svjestan do zadnjeg trenutka, razgovarao je sa majkom Zadom i njegovom Minkom, nekako kao da ih je tješio, kao da smrt koje je bio svjestan, nije stvarnost - upravo onako kako je to svakodnevno činio kada bi razgovarao o običnim stvarima. Smrt, koja je skoro uvijek nenadana, zatekla ga je u punom životnom zamahu, u naponu intelektualnog i opšteg stvaranja. Pored značajnog literarnog stvaranja, koje datira još od njegovog ranog djetinstva, već dvije godine roman „Jusuf i njegova braća“, postao je dio školske lektire. Prvo izdanje njegovog novog romana, na kome je u posljednje vrijeme intenzivno radio, našalost njegovu promociju i radosti koje takvo stvaranje donosi čovjeku, on nije doživio. No sa ovih nekoliko detalja o Hilmu Hadžiću, o njemu kao čovjeku, stručnjaku, pedagogu, rukovodiocu u kolektivu, koji po stručnoj i obrazovnoj strukturi sublimira intelektualni krem sredine, ni približno se ne može osvijetliti njegov životni put, njegovo stvaranje, urođeni entuzijazam gonjen gorštačkim mentalitetom, ljudska prefinjenost gospodskih manira, omedjena mudrošću koju su kao on, posjedovali samo rijetki srećnici.

Priču o Hilmu Hadžiću, o čovjeku koji je samo biološki umro, u strahu da ne bih pretjerala ili pak umanjila ono što je on bio i što kroz svoje stvaranje u istinu jeste, započecu njegovim riječima iz romana „Jusuf i njegova braća“:

... Sve što nije dobro, najgore je. Postoji nešto, brate mili, što je sila i ja u to vjerujem. I ne treba čovjek da vjeruje samo kada ga je strah, no i kada mu je lijepo. Vjera u Boga kod nekoga čovjeka dodje u kasnijim godinama a kod nekoga dok je još mlad. ... Zamajavao sam se ovim dunjalučkim i varljivim izazovima, kratkim i prolaznim svijetom. ... Ono, dok sam se zamajavao, volio sam da sjednem sa društvom, pa ponekada i da popijem. ... Kada čovjek počne da stari ili kada ostara i počne da razumišlja o smrti, tada mu se učvrsti vjera. U mladosti je sve drugačije. U mladosti čovjek spava samo u majici, ili čak i bez nje. I otkriven je do pojasa. Kada ostara sve više i više se oblači, a i jorgan povlači ka glavi. Kada počne da pokriva bradu i usta, kada počne da spava sa kapom na glavi i kada mu jedno koljeno štulja drugo, dok leži na strani, pa mora jastučić da stavlja između nogu, on spas od svega traži u vjeri i u Boga. Tako, što bliže grobu, to bliže Bogu“.

Ovim monologom Jusufa, glavnog junaka u romanu, Hilmo je praktično sve rekao.

Životni i radni vijek Hilma Hadžića, obilježilo je vrijeme školovanja i gimnazijski dani u Novom Pazaru, zatim studije na Prirodnomatematickom fakultetu u Prištini i njegove radne i stvaralačke godine u Rožajama. Brojne generacije učenika rožajske Gimnazije će ga imati u trajnom sjećanju kao vrsnog profesora matematike, a posebno po tome što je na samo njemu svojstven način umio da uspostavi komunikaciju sa učenicima, roditeljima učenika i profesorima. Taj svojevrsan dar, koji imaju samo zaljubljenici u ono čime se bave, Hilma je promovisao na nivo prvog među jednakima, ili tačnije još prije više od dvije decenije, izabran je na dužnost direktora rožajske Gimnazije. Kako su godine prolazile, ta obrazovna ustanova dobijala je na značaju, a on koji je rukovodio svim tim procesima, dobijao je nove podstreke da od dobrog može biti još bolje. Konačno, opšti kvalitet Gimnazije kojom je rukovodio do zadnjih trenutaka svoga života, po svojoj uspješnosti i kvalitetu postala je prepoznatljiva na prostoru Crne Gore i šire.

Bez svake sumnje Hilmo Hadžić je bio ne samo osvjedočeni stručnjak za oblast matematike, iskusni rukovodilac kolektiva i škole, već uz to i intelektualac širokog spektra. Bavio se svim aktuelnim pitanjima kraja su nametale prilike i vrijeme sredine u kojoj je živio. Okupljajući veliki broj ljudi oko sebe, za sve njih bilo je i te kako važno to kako bi on određene tokove i događaje profilisao, postavljao ili pak ocjenjivao. Upravo takav njegov osjećaj, osjećaj da u datoj situaciji odvoji bitno od

nebitnog, moć ka iznalaženju optimalnih društvenih rješenja, dovela ga je do toga da mu je i u jednom mandatu povjeravana funkcija predsjednika Opštine. Sa te pozicije, u vremenu prije toga a i kasnije, skoro nepogrešivo je znao da postavi sebe kao veoma uticajnu i značajnu ljudsku figuru sredine i u red onih koji su omedjili političke pravce aktuelne stvarnosti Crne Gore. Opredijeljen za Crnu Goru onakvu kakva je ona danas, svojim nedvosmislenim primjerom i nepokolebljivim stavom, dao je ne samo lični već i nemjerljivi opšti doprinos.

Uz sve to, čak i oni prema kojima je poslovično ali razložno bio strog, ne mogu poreći da je on isključivo ličnim, reklo bi se nadljudskim naporom, umijećem i entuzijazmom, školu i kolektiv kojim je rukovodio, smatrao porodicom i praktično svojim domom. Iznašao je mogućnost za rekonstrukciju objekta u kome je sistemom kabinetske nastave, profesionalni angažman uposlenih učinio dostojnim obrazovne institucije. Školu je opremio na najsavremeniji način i stvorio uslove da učenici u takvoj školi sa ljubavlju i zadovoljstvom stiču nova obrazovna i stručna znanja. Odnose u kolektivu konstantno je držao dobrim, tako da su oni vremenom postali primjer za druge škole u Republici. Sve to ne bi bilo tako, da on svojim ličnim autoritetom, primjerom i odnosom u kolektivu, te valjanom komunikacijom na nivou Republike i Opštine, nije stvorio obavezu drugih prema njemu i njega prema drugima, da kroz to u svojim nastojanjima i naporima bude podržan.

Nestanak Hilma Hadžića iz kolektiva Gimnazije, od svih onih koji su sa njime saradjivali, doživljen je kao gubitak koji se ne može nadoknaditi. Ovo kratko sjećanje na čovjeka koji je svoj život posvetio rožajskoj Gimnaziji, Rožajama i brojnim generacijama učenika, završiću životnom istinom da „čovjek ne umire smrću, on živi svojim djelima“.

PRVI IZVJEŠTAJ REPUBLIKE CRNE GORE O SPROVOĐENJU EVROPSKE POVELJE O REGIONALNIM I MANJINSKIM JEZICIMA*

Nacionalno zakonodavstvo ne definiše pojam regionalni ili manjinski jezici. Ustav Republike Crne Gore u članu 9 stav 1 govori o tome da je u Crnoj Gori u službenoj upotrebi srpski jezik ijekavskog izgovora, dok u stavu 3 propisuje da u opštinama u kojima većinu ili značajan dio stanovništva čine pripadnici nacionalnih i etničkih grupa u službenoj upotrebi su i njihovi jezici i pisma. Zakon o manjinskim pravima i slobodama u članu 11 kaže “manjine i njihovi pripadnici imaju pravo na upotrebu svog jezika i pisma. U jedinicama lokalne samouprave u kojima pripadnici manjine čine većinu ili značajan dio ustanovništva, prema rezultatima poslednjeg popisa, u službenoj upotrebi je i jezik te manjine. Službena upotreba jezika manjina, u smislu stava 2 ovog člana, podrazumijeva naročito: korišćenje jezika u upravnom i sudskom postupku i u vođenju upravnog i sudskog postupka, kod izdavanja javnih isprava i vođenje službenih evidencija, na glasačkom listiću i drugom izbornom materijalu i u radu predstavničkih tijela. Na teritorijama lokalne samouprave iz stava 2 ovog člana imena organa koji vrše javna ovlašćenja, nazivi jedinice lokalne samouprave, nazivi naseljenih mjesta, trgova i ulica, ustanova, poslovnih i drugih firmi i toponimi ispisuju se i na jeziku i pismu manjine. Zakon o manjinskim pravima i slobodama definiše manjinu kao grupu državljana Republike, brojčano manju od preovladajućeg stanovništva, koja ima zajedničke etničke, vjerske ili jezičke karakteristike, različite od ostalog stanovništva, istorijski je vezana za Republiku i motivisana je željom za iskazivanje i očuvanje nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identitete. Pod manjinama se podrazumijevaju: autohtoni brojčano manjinski narodi, nacionalne manjine i etničke manjine. Povelja o regionalnim i manjinskim jezicima definiše manjinske jezike kao jezike koji su tradicionalno u upotrebi na određenoj teritoriji

---

* Izvještaj je uradilo Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava.

jedne države od strane državljana te države koji čine brojčano manju grupu od ostalog stanovništva te države i koji su različiti od zvaničnog jezika te države što ne uključuje dijalekte zvaničnog jezika te države ili jezike radnika migranata. Prilikom pripreme ratifikacije Evropske povelje o manjinskim i regionalnim jezicima, polazeći od postojeće prakse službene upotrebe jezika i pisma i korišćenje jezika u oblasti kulture, obrazovanja, sudskih i administrativnih postupaka itd. precizirano je da su u Crnoj Gori za koje se preuzimaju obaveze iz trećeg dijela povelje manjinski jezici: albanski i romski. Prilikom preciziranja jezika izostalo je navođenje bosanskog (bošnjačkog) i hrvatskog jezika i ako je Ministarstvo za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa tražilo njihovo nabranje. Izostanak navođenja bosanskog (bošnjačkog) i hrvatskog jezika naravno ne znači da država osporava postojanje tih jezika. Izostanak upotrebe tih jezika je posledica pomanjkanja pravno respektabilnih zahtjeva ili aktivnosti za uvođenjem tih jezika u službenu, javnu, obrazovnu ili medijsku upotrebu. Crna Gora ne smatra da je preciziranje jezika i preuzimanje mjera za njihovu zaštitu iz trećeg djela Povelje konačno jer sama Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima predviđa mogućnost da države prošire listu jezika, ili listu preuzetih mjera. Srećna okolnost za implementaciju Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima je ta što su manjine skoncentrisane na jednom prostoru tj. nijesu usitnjene na cijeloj teritoriji Republike Crne Gore. Albanci su većina u opštini Ulcinj i gradskoj opštini Tuzi, a značajan dio stanovništva čine u opštinama Bar, Plav i Rožaje. Roma ima najviše u Podgorici, a nešto manje ih je u opštinama: Berane, Nikšić i Bijelo Polje. Albanskim jezikom govore 72,14% stanovnika opštine Ulcinj, 19,70 % stanovnika opštine Plav, 7,61% stanovnika opštine Bar, 4,44% stanovnika opštine Rožaje i 5.50% u Podgorici. Pravni akti u kojima se primjenjuje Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima su sledeći: Zakon o manjinskim pravima i slobodama član 11, Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju član 24, Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju član 4, član 11, član 22 i član 46, Zakon o visokom obrazovanju član 6i član 7. Zakon o radio-difuziji član 95 tačke 3, 5, 6, član 100, Zakon o medijima član 3, član 10, Zakon o radio-difuznim servisima Radio Crne Gore i Televizija Crne Gore član 4 i član 11 stav 2 i član 15 tačka 8, Zakon o ličnom imenu član 2 stav 3, Zakon o izdavaštvu, Zakon o kinematografiji i zakon o pozorišnoj djelatnosti, Zakon o opštem upravnom postupku član 15, Zakon o lokalnoj samoupravi član 10 i član 83, Zakonom o izboru odbornika i poslanika Statut Glavnog grada, Poslovníkom Skupštine Glavnog grada, Statutarnom odlukom Gradske opštine Tuzi, Poslovníkom gradske poštine Tuzi, Statutom opštine Ulcinj, Statutom Opštine Plav, Poslovníkom Skupštine opštine Ulcinj, Poslovní-

nikom Skupštine opštine Plav, Odluka o određivanju biračkih mjesta za izbor pet poslanika u Skupštinu Republike Crne Gore.

Treba posebno apostrofirat da u Crnoj Gori ne postoji posebno regulatorno tijelo koje prati stepen implementacije Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima, već da to rade resorna ministarstva shodno svom djelokrugu rad, gdje postoje odjeljenja ili sektori koji se bave problematikom unapređenja manjinskih prava i sloboda.

U skladu sa stavom 2, člana 2 Povelje navodimo stavove i/ili tačke koje se mogu primjeniti na odabrane manjinske ili regionalne jezike

Član 8 - Obrazovanje

a) Odabrani stavovi ili tačke (naznačeni su boldovanim slovima)

stav	1
tačka	a, i):
“	a, ii):
“	a, iii):
“	a, iv):

tačka	b, i):
“	b, ii):
“	b, iii):
“	b, iv):

tačka	c, i):
“	c, ii):
“	c, iii):
“	c, iv):

tačka	d, i):
“	d, ii):
“	d, iii):
“	d, iv):

tačka	e, i):
“	e, ii):
“	e, iii):

tačka	f, i):
“	f, ii):
“	f, iii):

tačka	g:
tačka	h:
tačka	i:
stav	2

Preduzete mjere kako bi se sproveo svaki odabrani stav ili tačka

Član 8 Povelje – Obrazovanje

1. **Albanski jezik.** Albanski narod u Crnoj Gori čini značajnu autohtonu manjinu. Prema popisu stanovništva iz 2003. godine, u Crnoj Gori živi 7,09% pripadnika albanske nacionalnosti. U skladu sa Ustavom i Zakonom, nastava na maternjem albanskom u obrazovnom sistemu Crne Gore organizovana je na svim nivoima obrazovanja.

2. Stav 1,

tačka a)

a, iii): Na teritoriji na kojoj je albanski jezik u upotrebi predškolsko obrazovanje je djeci tog uzrasta na albanskom jeziku omogućeno, a u skladu sa odredbama Zakona o predškolskom vaspitanju i obrazovanju u vezi sa formiranjem vaspitnih grupa i u zavisnosti od uzrasta djece (član 24 Zakona). Postoji 8 vaspitnih grupa na albanskom jeziku

a, iv): Tolerantan odnos javnih vlasti prema iznalaženju drugih načina stimulisanja i ohrabriranja primjene pomenutih mjera (podsticanje inicijativa upisivanja djece u privatne vrtiće itd)

tačka b)

b, ii): Na teritorijama gdje albansko stanovništvo predstavlja većinu ili značajan broj (Ulcinj, Tuzi, Rožaje, Plav, Bar) cjelukopna nastava osnovnog obrazovanja se u pojedinim školama izvodi na albanskom jeziku (12 osnovnih škola i veliki broj područnih odjeljenja), u skladu sa članom 11 Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju. Udžbenici se prevode na albanski jezik.

b, iv): Nastavni plan i program osnovnoškolskog obrazovanja je koncipiran tako da je ostavljena mogućnost da 20% sadržaja kreiraju nastavnici, roditelji i škole u saradnji sa lokalnom zajednicom, u skladu sa članom 22 Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju

tačka c)

c, iii): Na teritorijama gdje albansko stanovništvo predstavlja većinu ili značajan broj (Ulcinj, Tuzi, Rožaje, Plav) cjelukopna nastava srednjeg

obrazovanja (gimnazija, nekoliko odjeljena gimnazije ili stručnih škola) se u pojedinim ustanovama srednješkolskog obrazovanja izvodi na albanskom jeziku (4 ustanove srednješkolskog obrazovanja). Udžbenici se prevode na albanski jezik.

c, iv): Nastavni plan i program srednješkolskog obrazovanja je takođe koncipiran tako da je ostavljena mogućnost da 20% sadržaja kreiraju nastavnici, roditelji i škole u saradnji sa lokalnom zajednicom u skladu sa članom 22 Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju

tačka d)

d, iv): Na teritorijama gdje albansko stanovništvo predstavlja većinu ili značajan dio (Ulcinj, Tuzi, Rožaje, Plav) i gdje se pokaže dovoljan broj zainteresovanih polaznika za sticanje tehničkog ili specijalističkog obrazovanja na ovom manjinskom jeziku to će zainteresovanima i biti omogućeno u ustanovama crnogorskog obrazovnog sistema.

tačka e)

e, ii): Na Univerzitetu Crne Gore pri Filozofskom fakultetu u Nikšiću postoji Odsjek za Albanski jezik i književnost sa sjedištem u Podgorici koji omogućava izučavanje studiranja ovog manjinskog jezika, u skladu sa članovima 6 i 7 Zakona o visokom obrazovanju.

tačka f)

f, iii): Ministarstvo prosvjete i nauke je organ nadležan za licenciranje organizatora obrazovanja odraslih. Ukoliko se u budućnosti pojavi organizator obrazovanja odraslih sa programom na ovom manjinskom jeziku i pri tom zadovolji zakonske uslove za sticanje licence za obavljanje ovih aktivnosti, to će mu biti i omogućeno u skladu sa članom 46 Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju.

tačka g): Predmet Istorije u Crnoj Gori se ne izučava na nacionalnoj osnovi već na principu istorijsko-teritorijalnog razvoja i istorijskih perioda u svijetu. Tako na primjer, u V razredu osmogodišnje osnovne škole, odnosno VI razredu devetogodišnje osnovne škole nema nijedne nastavne jedinice o istoriji Crnogoraca, a postoji poglavlje o Ilirima kao stanovnicima ovih teritorija u Starom dobu. Kada je riječ o istoriji Albanaca, u programima i udžbenicima nije preskočen nijedan istorijski period njihovog razvoja. Znači, koncept izučavanja građe ovog predmeta ne omuagačava nikakvo njegovo procentualno mjerenje ili dijeljene.

Za predmet Muzička kultura važe isti navedeni principi..

tačka h): Na Univerzitetu Crne Gore pri Filozofskom fakultetu u Nikšiću postoji Odsjek za Albanski jezik i književnost – inicijalna/osnovna obuka nastavnika. Zavod za školstvo u okviru implementacije reforme obrazovnog sistema osmišljava i sprovodi obuku i programe kontinuiranog profesionalnog razvoja nastavnika. Akcioni plan za uvođenje održivog razvoja u obrazovni sistem 2007-2009 kao jedan od glavnih ciljeva u dijelu obrazovanja manjina pretpostavlja obezbjeđivanje održivog sistema obuke nastavnika

Stav 2

3. Romski jezik.

Prema popisu stanovništva u 2003. godini u Crnoj Gori živi 2.061 Roma ili 0,42% od ukupnog stanovništva.

4. Stav 1,

Obrazovanje Roma

I pored značajne integracije RAE (Romi, Aškalije i Egipćani) učenika/ca u redovni obrazovni sistem, ukupno stanje redovnosti pohađanja nastave i pismenosti RAE stanovništva u Crnoj Gori nije zadovoljavajuće.

Prema popisu stanovništva u 2003. godini u Crnoj Gori živi 2.061 Roma ili 0,42% od ukupnog stanovništva. Populacija Egipćana broji 225 lica, odnosno 0,04% od ukupnog stanovništva, dok romskim kao maternjim jezikom govori 2602 lica.

Broj nepismenog stanovništva u Crnoj Gori prema rezultatima popisa stanovništva je 2,35%, dok se, prema procjenama NVO sektora, nepismenost RAE stanovništva kreće oko 50%.

Značajan problem integracije RAE stanovništva predstavlja veliki broj izbjeglih i raseljenih RAE porodica u Crnoj Gori. Problem obrazovanja RAE populacije u Crnoj Gori eskalirao je dolaskom 18.047 izbjeglica sa Kosova uslijed ratnih događaja na Kosovu tokom 1999. godine. Od ukupne populacije izbjeglica sa Kosova, oko 26% ili oko 4.316 su pripadnici romske i egipćanske nacionalnosti. Ministarstvo prosvjete i nauke je obezbijedilo jednak pristup obrazovanju za svu djecu koja su imala status izbjeglih i raseljenih lica. Uslijed upisa prevelikog broja novodoseljenih RAE učenika/ca došlo je do prebukiranosti a ugrožen je takođe i kvalitet nastave u određenim školama. Prema podacima istraživanja Ministarstva prosvjete i nauke i NVO sektora koji se bave

problematikom RAE, sprovedenim u toku 2006. godine, u osnovnom obrazovanju Crne Gore, od ukupnog broja RAE učenika, čak oko 49% čine izbjegla i raseljena lica.

Nizak standard RAE raseljenih porodica i brojni problemi vezani za njihov ukupni status su i dalje ograničavajući faktor za njihovu uspješniju integraciju u obrazovni sistem.

Na osnovu ukupnog uvida u obrazovanje RAE populacije, može se zaključiti da u Crnoj Gori ne postoji izražen problem integracije RAE domicilnog stanovništva u formalni obrazovni sistem i da je ova populacija stanovništva blisko integrisana sa domicilnim stanovništvom. Problemi vezani za materijalni status i obrazovna postignuća RAE domicilnog stanovništva su u bliskoj korelaciji sa ostalim domicilnim stanovništvom Crne Gore. Međutim, ovi problemi su značajno izraženi kod djece – učenika/ca iz porodica RAE izbjeglica u Crnoj Gori. Sprovedena istraživanja ukazuju na veliku etničku distancu i netrpeljivost između RAE domicilnog stanovništva i RAE izbjeglica u Crnoj Gori.

Razlog povećane etničke distance između RAE domicilnog stanovništva i RAE izbjeglica u Crnoj Gori leži u činjenici, da RAE izbjeglice svojim neurednim načinom života (prošenje na javnim mjestima, odsustvo kulture stanovanja u neuređenim i neuslovnim naseljima...), doprinosi formiranju ukupne negativne slike o kulturnom i ukupnom identitetu RAE kod domicilnog stanovništva. Ovo je jedan od razloga da jedan značajan broj RAE domicilne djece ne žele da se u školama izjasne kao pripadnici RAE.

U narednom periodu neohodno je obezbijediti bolje uslove i podršku za uključivanje RAE u redovni obrazovni sistem i uključivanje u programe obuke, kako bi se ostvarila socijalna kohezija i održivi društveni razvoj. Kroz bolju integraciju u obrazovni sistem, RAE populacija će imati mogućnost da stekne potrebna znanja i vještine koje su potrebne tržištu rada, čime će riješiti svoj ekonomski status i ostvariti socijalnu, društvenu i ukupnu integraciju.

Glavni ciljevi do 2009. godine

Obezbijediti održiv sistem obuke nastavnika/ca, a samim tim i kvalitetnu implementaciju reforme obrazovnog sistema za nastavnike/ce i direktore/ice u školama sa RAE djecom.

Obezbijediti besplatne i udžbenike po povoljnim cijenama za siromašnu romsku djecu.

Rad na prilagođavanju 20% nastavnih sadržaja iz predmetnih programa istorije, književnosti, muzičke i likovne umjetnosti, a koji afirmišu RAE.

Učešće u izradi Nacionalne Strategije za Rome.

Strategija

Implementacija Strateškog plana reforme obrazovanja za period 2005-2009. godine.

Nacionalni akcioni plan za Dekadu uključivanja Roma 2005-2015. godina.

Pokazatelji uspjeha

Broj nastavnika/ca koji su prošli obuku za nove nastavne planove i programe.

Broj besplatnih udžbenika koji su dodijeljeni RAE.

Urađeno 20% slobodnih sadržaja iz predmetnih programa istorije, književnosti, umjetnosti i kulture, a koji su vezani za RAE.

Medijska kampanja usmjerena na afirmaciju uključivanja RAE u obrazovni sistem.

Porast RAE djece u osnovnom i srednjem obrazovanju.

Pretpostavke i rizici

Nastavnici/e i direktori/ce škola su prošli potrebnu obuku za rad sa marginalizovanim grupama po novim obrazovnim programima.

Romski jezik nije standardizovan i u Crnoj Gori ne postoji školovan nastavni kadar koji bi mogao da obavlja nastavu na romskom jeziku, niti je u stanju da produkuje udžbenike na ovom jeziku.

Nedostatak pouzdanih podataka (baze podataka), o djeci RAE školskog uzrasta, kako bi se sistemski pratio njihov upis u škole i postignuća.

Rokovi i odrednice – Osnovno i srednje obrazovanje Roma

Budžet – Osnovno i srednje obrazovanje Roma

KOMPONENTA	TROŠKOVI U EURIMA			
	2007	2008	2009	UKUPNO
1. Obuka nastavnika/ca i direktora/ica za nove obrazovne programe i rad sa marginalizovanim grupama	25000	25000	25000	75000

2. Broj podijeljenih besplatnih udžbenika za RAE	50000	55000	60000	165000
3. Broj predmetnih programa koji su upotpunjeni sa 20% slobodnih sadržaja za RAE	8000	8000		16000

član 9 – Sudske vlasti

a) odabrani stavovi ili tačke (naznačeni su boldovanim slovima)

stav 1:
tačka a, i):
“ a, **ii**):
“ a, **iii**):
“ a, **iv**):

tačka b, i):
“ b, **ii**):
“ b, **iii**):
“ b, iv):

tačka c, i):
“ c, **ii**):
“ c, **iii**):

tačka d:
stav 2:
tačka a:
“ **b**:
“ **c**:

stav 3:

Preduzete mjere kako bi se sproveo svaki odabrani stav ili tačka

Crna Gora je svoj politički izbor u odnosu na ljudska prava i slobode učinila kroz odredjenja važećeg Ustava Republike Crne Gore (»Sl.list

RCG«(br. 48/92), kojima je propisan i garantovan korpus ljudskih prava i sloboda. Naime, Ustavom RCG odredbe o slobodama i pravima sistematizovane su u okviru 63 člana od ukupno 121., a tiču se ličnih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih sloboda i prava, prava na lokalnu samoupravu, a posebnu cjelinu i grupu čine odredbe o posebnim manjinskim pravima, među kojima i pravo na upotrebu svog jezika i pisma. Svjedoci smo veoma izraženih tendencija savremenih demokratskih društava da nomenklaturu ljudskih prava i sloboda koncepcijski oblikuju i standartizuju kroz brojne međunarodne deklaracije, povelje i druga brojna dokumenta, što je slučaj i sa Evropskom poveljom o regionalnim i manjinskim jezicima, koju smo ratifikovali u decembru 2005. godine.

Imajući u vidu odredbe člana 9. stav 1 Povelje, koje se odnose na sudska ovlašćenja i koje se shodno Zakonu o ratifikaciji primjenjuju na albanski i romski jezik, ističemo sledeće:

U odnosu na tačku a (ii),(iii) i (iv) i obaveze koje se odnose na krivični postupak, postojeća zakonska regulativa u Republici Crnoj Gori u potpunosti obezbeđuje ova prava kroz odredbe Zakonika o krivičnom postupku (»Sl.list RCG«,br. 71/03). Članom 7 Zakonika definiše se upotreba jezika i pisma u krivičnom postupku. Stavom 2 navedenog člana definiše se da u sudovima na čijim područjima većinu ili značajan dio stanovništva čine pripadnici nacionalnih manjina, u službenoj upotrebi su njihovi jezici i pisma u skladu sa zakonom. Članom 8 Zakonika definiše se da stranke, svjedoci i druga lica, koja učestvuju u postupku, imaju pravo da u postupku koriste svoj jezik, ako se postupak ne vodi na jeziku tog lica, obezbeđuje se usmeno prevodjenje onoga što ono, odnosno drugi iznose, kao i isprava i drugog pisanog dokaznog materijala. Takođe, o pravu na prevodjenje na svoj jezik upoznaje se svako lice koje učestvuje u postupku. U zapisniku je obavezno zabilježiti da je navedena pouka data. U okviru postupka u skladu sa članom 9 Zakonika, strani državljanin može upućivati sudu podneske na svom jeziku.

Kada su u pitanju troškovi prevođenja na jezik koji nije u službenoj upotrebi, a koji nastaju primjenom ovog Zakonika, ne naplaćuju se od lica koja su po odredbama ovog zakonika dužna da naknade troškove krivičnog postupka, već padaju na teret sredstava suda, u skladu sa članom 199 Zakonika.

Ako je okrivljenom braniocu ili oštećenom u krivičnom postupku protivno njegovom zahtjevu uskraćeno da u tom postupku koristi svoj jezik, donijeta sudska presuda se zasniva na apsolutno bitnoj povredi koja je razlog za ukidanje presude (član 136 stav 1 tačka 3 ZKP-a).

U odnosu na tačku b (ii) i (iii) i obaveze koje se odnose na postupak u građanskim parnicama, ističemo da postojeća zakonska regulativa u Republici Crnoj Gori obezbeđuje navedena prava definisana

Poveljom, u okviru odredbi Zakona o parničnom postupku (»Sl.list RCG«, br. 22/04). Članom 7 Zakona definiše se da se postupak vodi na jeziku u službenoj upotrebi, što znači pod istim uslovima kao i u Zakoniku o krivičnom postupku kada su u pitanju pripadnici nacionalnih manjina. S druge strane, stranke ili drugi učesnici u postupku koji ne razumiju ili ne govore jezik koji je u službenoj upotrebi u sudu imaju pravo da se služe svojim jezikom ili jezikom koji razumiju, bilo kada su neposredno u sudu, bilo kada se sudu obraćaju podnescima. Sud je u skladu sa članom 99 Zakona dužan, ako se postupak ne vodi na jeziku stranke, odnosno drugih učesnika u postupku, na njihov zahtjev, obezbijediti prevođenje na njihov jezik ili jezik koji razumiju svih podnesaka i pismenih dokaza, kao i onoga što se na ročištu iznosi. U stavu 2 istog člana navedena je obaveza o pouci o pravu da usmeni postupak pred sudom prate na svom jeziku posredstvom tumača. U zapisniku se vrši zabilježba date pouke.

Kada su u pitanju troškovi prevođenja nacionalnih manjina, primjenom odredaba Ustava i ovog Zakona, padaju na teret sredstava suda, u skladu sa članom 102 Zakona.

Treba istaći, kada su u pitanju troškovi postupka lica koja govore romskih jezikom da se najčešće radi o licima koja prema svom opštem imovnom stanju nijesu u mogućnosti da snose troškove postupka bez štete, po nužno izdržavanje sebe i svoje porodice, te da se na njih odnose i odredbe Zakona o parničnom postupku od čl. 166 do čl. 171 o oslobođanju od plaćanja troškova postupka.

U odnosu na tačku c (ii) i (iii) i obaveze koje se odnose na postupke pred sudovima u upravnim stvarima, ističemo da su ova pitanja uređena u skladu sa članom 55 Zakona o upravnom sporu (»Sl. list RCG«, br. 60/03), koji upućuje na shodnu primjenu zakona kojim se uređuje parnični postupak.

Imajući u vidu vrijeme donošenja Zakonika o krivičnom postupku, (»Sl. list RCG«, br. 71/03), Zakona o parničnom postupku (»Sl. list RCG«, br. 22/04), i Zakona o upravnom sporu (»Sl. list RCG«, br. 60/03), proizilazi da su obaveze navedene u Povelji normativno uređene i prije njene ratifikacije. Izuzetno je značajno istaći da su ova normativna rješenja u praksi u primjeni od marta 2004. godine.

Postupak donošenja novog Ustava u Republici Crnoj Gori rezultiraće i izmjenom zakonske regulative u oblasti pravosuđa, ali će ista u potpunosti ispoštovati sve standarde u ovoj oblasti.

Kada je u pitanju stav 2 člana 9 Povelje, tačke a, b i c Zakonik o krivičnom postupku, (»Sl.list RCG«, br. 71/03) Zakon o parničnom postupku (»Sl. list RCG«, br. 22/04) i Zakon o upravnom sporu (»Sl.list RCG«,br. 60/03), ne dovode u pitanje valjanost pravnih dokumenta samo

zbog toga što su donijeti na regionalnom ili manjinskom jeziku, već se njihova valjanost cijeni u skladu i na način predviđen navedenim zakonima, kao i za druge dokumente. Iz ovoga proizilazi da su i ove odredbe Povelje u cjelosti ispoštovane. Dakle, ne postoji zakonska odredba koja dovodi u pitanje validnost nekog dokumenta samo zbog toga na kojem je jeziku isti sačinjen. Naprotiv, dokument će u sudskom ili upravnom postupku biti uzet kao dokaz nezvano za jezik koji je upotrijebljen pri njegovom sačinjavanju, a njegova vjerodostojnost može se dovoditi u pitanje samo iz drugih razloga, odnosno iz onih razloga koji se uzimaju u obzir prilikom ocjene valjanosti dokumenta sačinjenog na službenom jeziku.

U dijelu obaveza koje proističu iz stava 3 člana 9 Povelje koje se odnose na prevođenje najznačajnijih zakonskih tekstova na regionalne ili manjinske jezike, do sada, nije bilo aktivnosti i iste se planiraju u narednom periodu.

Član 10 – javna administracija i javni sector

a) Odabrani stavovi ili tačke (naznačene su boldovanim slovima)

stav	1:
tačka	a, i):
“	a, ii):
“	a, iii):
tačka	a, iv):
“	a, v):

tačka	b:
tačka	c:

stav	2:
tačka	a:
tačka	b:
tačka	c:
tačka	d:
“	e:
“	f:
“	g:

stav	3:
tačka	a:

“	b:
“	c:
stav	4:
tačka	a:
“	b:
“	c:
stav	5:

Preduzete mjere kako bi se sproveo svaki odabrani stav ili tačka

TUŽBA ZA NAKNADU ŠTETE PROTIV CRNE GORE ZBOG KRŠENJA LJUDSKIH PRAVA BOŠNJAKA U BUKOVICI

Dana 18. oktobra 2007. godine advokat Fonda za humanitarno pravo (FHP) je u ime tri člana porodica pokojnih Himze Stovraga i Hilme Drkende iz sela Vukšići (Bukovica) Osnovnom sudu u Podgorici podneo dve tužbe za naknadu štete protiv Republike Crne Gore, zbog odgovornosti države za njihovu smrt. Tužbe su podnete u okviru FHP programa podrške žrtvama kršenja ljudskih prava u ostvarivanju prava na reparacije.

Prema izjavi Zlatije Stovrag, policajci Šubarić [ime nepoznato], Slaviša Svrkota i Goran Zindović i još nekoliko NN policajaca iz SUP-a Pljevlja, su ujutro 1. novembra 1992. godine, došli u njihovu porodičnu kuću u selu Vukšići. Saopštili su im da traže oružje i da će zbog toga izvršiti pretres kuće. U toku pretresa, policajci su počeli da tuku Himzu, pred njegovom suprugom i kćerkom. Udarali su ga rukama, nogama i policijskim palicama po čitavom telu. Himzo je pao na pod a oni su nastavili da ga tuku. Kada se u jednom trenutku Himzo pridigao, jedan policajac mu je naredio da trči. Himzo je tada bezuspešno pokušao da potrči ali su policajci ponovo počeli da ga tuku. Nakon izvesnog vremena, policajci su prestali sa batinanjem. Dok su izlazili iz kuće jedan od policajca je rekao Himzi: "Ako nas sutradan dočekaš na ovom mjestu, provešćeš se gore nego danas". Himzo je tokom torture zadobio brojne fizičke povrede i doživeo ozbiljan psihički šok. Zbog čega je uveče izvršio samoubistvo.

Oko 15:30 sati 27. marta 1993. godine, Hilmo (75) je noseći vreću sena krenuo iz svoje kuće u selu Vukšići, da nahrani ovce. Na putu su ga zaustavili dvojica nepoznatih pripadnika Vojske Jugoslavije (VJ). Optužili su ga da nosi hranu „zelenim beretkama“ i odmah počeli da ga tuku nogama i kundacima. Hilmo je pao na zemlju a oni su nastavili da ga udaraju. Ubrzo je došao treći vojnik koji je naredio da prestanu da tuku Hilmu a potom su sva trojica otišli. Hilmo se pridigao i naslanjajući se na dva štapa krenuo prema kući. Naišao je na komšinicu Zlatiju Stovrag koja mu je pomogla da dođe do kuće. Te večeri, Hilmo je podlegao

povredama. Porodica ga je zbog straha od vojske sahranila tek nakon deset dana.

Bukovica je planinsko područje koje se nalazi na severu Crne Gore u opštini Pljevlja, uz granicu sa Bosnom i Hercegovinom (BiH) i obuhvata 37 sela koja su do 1993. godine bila naseljena pretežno bošnjačkim stanovništvom. Za vreme oružanog sukoba u BiH, na teritoriji Bukovice je boravio veliki broj rezervista VJ, pripadnika paravojnih formacija i policije Crne Gore. Uz izgovor da traže nelegalno oružje, oni su vršili torturu, pretrese, pljačke, maltretirali i zlostavljali bukovičke Bošnjake. Prema podacima FHP-a, u ovom periodu je ubijeno sedam civila. To su: Šaćir Ramović, Omer Durak, Hajro Muslić, Ejub Muslić, Džafer Đogo, Latif Bangur i Hilmo Drkenda. Zbog straha za svoje živote, u periodu od početka oružanih sukoba u BiH do kraja 1992. godine, većina stanovnika Bukovice je napustilo svoje domove. Nakon odlaska, njihova imovina je opljačkana i uništena.

FHP poziva državne organe Crne Gore da, u skladu sa Rezolucijom Generalne skupštine UN „Osnovna načela i smernice za ostvarivanje prava na pravni lek i reparacije žrtava teških kršenja međunarodnog prava ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava“ (usvojena 16. decembra 2005. godine), obeštete žrtve kršenja ljudskih prava koje su izvršili pripadnici vojske i policije.

Suljo MUSTAFIĆ

(NE)NAMJERNA NEOBAVIJEŠTENOST

O nekim neutemeljenim etničkim razvrstavanjima stanovništva Starog Bara u novijoj istorijskoj i etnografskoj publikaciji

Stari Bar, sve do početka 20. stoljeća, jedino urbano gradsko jezgro na ovom području, kroz svoju burnu i bogatu prošlost mijenjao je i svoju etničku strukturu.

Teško je danas pouzdano utvrditi ko su bili njegovi prastanovnici, o kojima se tek ponešto saznaje na osnovu arheoloških nalaza i iskopina; malo se zna o tome ko su bili njegovi prvi graditelji, a ko rušitelji ili osvajači. Sigurno je da je dominantno ilirsko i romansko stanovništvo preplavljeno slovenskim osvajanjima, te da je u simbiozi tih skupina nastajao i prvi grad, kakvih ga, makar u razvalinama, danas zatičemo. Kasnije je to je bio jedan od centara prve slovenske države Duklje. Vladala je njime i Vizantija i Raška, pa kroz veoma dug period i Mletačka republika. Više od tri stoljeća Barom dominira Osmanska imeprijia, da bi se od 1878. godine našao u granicama Crne Gore.

Svaki novi osvajač, a pogotovo oni koji su duže njime vladali, ostavili su iza sebe brojne spomenike, tragove u arhitekturi, kulturi, načinu života... Najviše od svega, stanovništvo Starog Bara mijenjalo je svoju etničku strukturu uslijed brojnih migracija, naseljavanja, iseljavanja i doseljavanja – odnosno kroz intezivne demografske procese. Proučavanjem tih procesa i gibanja, koji su se odvijali kroz istoriju, mogu se dati odogovori na neka pitanja, ali ni izbliza ne može da se predstavi ili detaljnije objasni kojeg je sastava bilo stanovništvo Starog Bara i kako je izgledalo u pojedinim periodima njegove prošlosti. Potrebno je mnogo više od toga- multidisciplinarno proučavanje- koje bi obuhvatilo upoznavanje sa preobimnom istorijskom građom razasutom od Venecije i ostalih evropskih arhiva na jednoj strani, do Skadra, Tirane i Istanbula na drugoj, te dubrovačkog, zadarskog i sarajevskog arhiva i brojnih, dosada neproučenih arhivskih dokumenta u crnogorskim arhivima. Ujedno, ovakvo proučavanje moraju da prate obimna jezička, etnografska, folklorna i sociološka istraživanja, što bi značilo da bi ovom problemu trebalo pristupiti iz više uglova. Dosada je na tom planu urađeno veoma malo,

što je samo, slikovito rečeno- grebanje po površini rudokopa. No, i ono što je urađeno, veoma često predstavlja ne samo nedostatni pokušaj naučnog zahvata u ovu preobilnu materiju već, nažalost, i nešto gore od toga-paušalnu, katkad i tendencioznu i zlonamjernu inerperetaciju nekih istorijskih podataka, uz nenaučne zaključke i zloupotrebu subjektivnih ocjena i ličnih svjedočenja. Sve to vodi samo u jednom pravcu – ka iskrivljenoj, nenaučnoj interpretaciji koja jedino može da posluži dodatnom zbunjivanju onih koji je proučavaju ili, pak, čitaju i, još gore, ka povredi najintimnijih ljudskih osjećanja.

Takav je slučaj sa nedavno publikovanim dijelovima «Istorijskog leksikona» u kome su na veoma nekritičan način preuzeti fragmenti iz studije «Romi u Crnoj Gori» autora Momčila S.Lutovca (koja je objavljena 1987.godine).

Ovom prilikom nećemo se baviti sadržajem navedene publikacije, do sada naobimnije studije o Romima u Crnoj Gori, koja se prije dvije decenije pojavila, kao prvi značajniji rad iz oblasti proučavanja romske populacije

Želimo samo da se zadržimo na nekim detaljima. Autor je pokušao na veoma obuhvatan način da predstavi sve ono do čega je došao u svojim istraživanjima ili je smatrao za potrebnim da, od gradje koja mu je stajala na raspolaganju, predstavi javnosti. Kroz studiju je pokušao da ispriča priču o imenu, porijeklu, raseljavanju i istoriji Roma, kao i načinu života, te o Romima u Crnoj Gori, uopšte. Koliko je uspio u svojoj namjeri, nije na nama da ocjenjujemo, jer to nije namjera ovoga teksata. Naš cilj je samo da ukažemo na neke neutemljene i veoma tendenciozne kvalifikacije i razvrstavanja koje se odnose na dio stanovništva Starog Bara koje već, više vijekova, čini dio njegovog etničkog ambijenta. M. Lutovac, pored ostaloga, navodi: «Prezimana kovačkih porodica su veoma raznovrsna. Navešćemo samo brojnija. U Baru su: Begzići, Bajramovići, Čobići, Beharovići i Asovići.»

Zarad pojašnjenja navodimo neke činjenice koje iole obavješteni stanovnik ovog područja zna. Prvo – stanovništvo, odnosno porodice koje su naseljavale dio Starog Bara, uz gradske bedeme, niko nikada nije nazivao «Romima», a ni «Ciganima». Istina je-nazivani su Kovačima, što je esnafsko obilježje, jer su se bavili ovim, za ostalo stanovništvo u to vrijeme, nedostojnim zanatom. Međutim, ovo stanovništvo doseljavno je iz raznih krajeva, u vremenu turske vlasti, negdje s kraja šesnaestog i tokom 17. vijeka. Neki od njih bavili su se i drugim poslovima, bili su šegrti, kalfi, majstori, obučari, a neki i nosači-amali. Moguće je, da neke od porodica koje ovdje žive imaju i romske etničke korjene, ali je kroz veoma dug istorijski proces, te suživot i miješanje sa slovenskim i ostalim skupinama, od njihovih obilježja ostalo veoma malo ili gotovo ništa.

Niko, bar koliko je zabilježeno, nije govorio romski jezik – u upotrebi je bio slovenski, a zajedno sa njim i albanski i turski jezik, kao i kod ostalog stanovništva u Starom Baru. Nijedna od ovih porodica nema naslijeđenu, ni etničku ni vjersku srodnost sa Romima, te ni najmanje ne poznaju njihovu mitologiju. Svi su islamske vjere i prakticiraju, u obrednom i tradicionalnom smislu, sunitski islam, a značajan broj pripadnika ovih porodica živi u potpunom skladu sa vjerskim načelima islama. Od svojih komšija crnogorske, bošnjačko-muslimanske ili albanske etničke pripadnosti ne samo da se ne razlikuju već se tako i nacionalno iskazuju, zavisno od porodice.

U naseljima-mahalama u kojima se nalazilo ovo stanovništvo isključivo su bile zastupljene kuće od kamena i ostalog tvrdog materijala, po svim gradjevinskim karakteristikama, kao i u ostalim naseljima. Sahranjivani su zajedno sa ostalim muslimanima na starobarskim grobljima, potpuno izmiješani, bez ikakvih zasebnih parcela ili odvojenih dijelova.

Lutovac je do te mjere pobrkao i nekritički prihvatao podatke koje dobio ko zna od koga, pa su tako mnogi nazivi bratstava i porodica, kao i imena pogrešni. I nije samo riječ o zabuni, već i o potpuno proizvoljnom tumačenju, katkada i prenebregavanju istorijskih činjenica. Navodimo jedan od takvih primjera. Kao jednu od porodica koje pripadaju ovoj populaciji u Starom Baru, Lutovac navodi i bratstvo Begzića. Da je malo više vremena proveo u arhivama, koji su primarni istorijski izvor, ali i u Starom Baru i razgovarao sa pojedincima, došao bi do podataka o tome koji, u potpunosti, ne odgovoraju onome što je napisao. Naime, poznato je da porodica Begzić, tek odnedavno, nosi to prezime, te da je njeno pravo prezime Ramović, koje se spominje u svim izvorima, a tako su se do pisanja ove knjige prezivali i neki članovi ove porodice. Takođe, poznato je da je porijeklo ove familije seže u srednjevjekovni turski grad Herceg Novi, te da su nakon njegovog pada 1687. godine iselili u Mrkojeviće kod Bara i u Skadar. Potomci ove, dakle slovenske, odnosno muslimansko-bošnjačke porodice, žive i danas u Gorani u Mrkojevićima, a dio porodice koji je živio u Skadru preselio je, u drugoj polovini 19. vijeka u Bar. Ova porodica je živjela u blizini Starog grada, i u Brbotu, gdje i danas ima njenih članova, pod prezimenog Begzić, tek od druge polovine 20. vijeka. Bavili su se raznim zanatima, doduše koliko je poznato, nikada kovačkim, ali su ih izvanjci koji su proučavali ovo stanovništvo, bez razloga i bez utemeljenja, poistovjećivali sa ostalim Kovačima. Medjutim, oni koji poznaju prilike u Starom Baru, znaju da je riječ o veoma proizvoljnim konstatacijama koje nemaju nikakvo realno uporište u stvarnim činjenicama.

Članovi ove porodice, zbog svog teritorijalnog porijekla, etničkih osobnosti, ali i drugih karakteristika, ne pripadaju ni grupaciji Kovača,

a još manje Roma, te su kvalifikacije koje je M.Lutovac iznio i netačne i naučno neutemeljene. Njegova neobaviještenost je veoma velika . Nabraja samo neka od prezimena u Starom Baru, koja predstavlja kao Kovače, a neka izostavlja, za koje se pouzdano zna da pripadaju ovoj populaciji. Autorova tendencioznost išla je dosta daleko pa je uz bratstvo Begzić, nabrojio još niz drugih iz Starog Bara, kao pripadnike romske (kovačke) populacije, a sve na osnovu subjektivnih kvalifikacija, ličnih svjedočenja i po principu «rekla-kazala» što ne priliči nivou jedne ozbiljne studije, kakvom se u javnosti pokušava predstaviti ova knjiga.

Prilikom izrade «Istorijskog leksikona Crne Gore», koji je publikovan 2006. godine, preuzeto je ovakvo pisanje M.Lutovca čime je, budući da je riječ o veoma čitanom izdanju, široj publici prezentiran ovaj sadržaj koji niti je naučni niti odgovara realnom stanju. Nadamo se da će, već u narednom izdanju, ova odrednica biti drugačije obradjena, te da se u njoj neće naći netačni podaci i proizvoljne konstatacije koje u najmanju ruku zbunjuju javnost i što je još teže povrjeduju naintimnija ljudska osjećanja. Vjerujemo da to nije ničija namjera.

OBRAZOVANJE MANJINSKIH NARODA U CRNOJ GORI*
BOŠNJACI-MUSLIMANI – Izučavanje maternjeg jezika,
zaštita i očuvanje identiteta

Nedavno se Vladi RCG i široj crnogorskoj javnosti, obratilo Bošnjačko nacionalno vijeće u Srbiji i Crnoj Gori (BNV), tražeći da se **«omogućiti Bošnjacima da koriste svoja prava u skladu sa Ustavom i Zakonom...»**. Upućeni dokument od strane BNV je koncipiran u sedam tačaka u kojima su definisani zahtjevi uz napomenu i izrečenu kvalifikaciju da **«Sva ova prava Bošnjaci već uživaju u svim državama i entitetima nastalim na prostoru bivše Jugoslavije, kao i u drugoj državi članici Državne zajednice Srbija i Crna Gora»**.

Ovi zahtjevi i njihova kvalifikacija su u značajnoj mjeri izazvali pažnju, nedoumice i pozornost kako Bošnjaka-Muslimana u Crnoj Gori, tako i šire crnogorske javnosti. Kako se tri, od sedam nabrojanih zahtjeva BNV odnose na oblast obrazovanja, zamoljen sam da za časopis «Forum Bošnjaka» prokomentarišem ove zahtjeve i iznesem svoj lični stav o istim kako bi javnost stekla kompletnu sliku o ovoj važnoj oblasti. Kako se radi o važnoj temi sa kojom je potrebno bliže upoznati bošnjačku i ukupnu javnost u Crnoj Gori to sam, kao čovjek koji prati i uključen je u proces reforme obrazovanja, smatrao za potrebu da dam i svoj lični doprinos pravilnom razumijevanju ove aktuelne teme.

Zahtjevi koji se tiču obrazovanja Bošnjaka-Muslimana u Crnoj Gori, a koje je definisalo Bošnjačko Nacionalno Vijeće u Srbiji i Crnoj Gori:

1. Da crnogorska Vlada verifikuje nacionalne simbole i nacionalne blagdane Bošnjaka;

2. Da se na listu regionalnih i manjinskih jezika u Crnoj Gori uvrsti i bosanski jezik, kao maternji jezik Bošnjaka u skladu sa rezultatima popisa stanovništva u Crnoj Gori i u skladu sa odredbama već ratifikovane Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima u skladu sa odredbama već ratifikovane Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima;

---

* Autor je tekst napisao u aprilu 2006. godine. Redakcija smatra da je još aktuelan i zato ga je uvrstila u ovu rubriku.

3. Da se prizna pravo Bošnjacima u Crnoj Gori da u osnovnoj i srednjoj školi u opštinama, gdje u skladu sa Zakonom imaju pravo, izučavaju svoj maternji jezik sa elementima nacionalne kulture (za šta već postoje urađeni nastavni planovi i programi i programi za tri razreda osnovne škole);

I) Kada je u pitanju zahtjev BNV da «crnogorska Vlada verifikuje nacionalne simbole i nacionalne blagdane Bošnjaka» može se zaključiti da je ovaj zahtjev pogrešno koncipiran uslijed nedovoljne obaviještenosti ili nedovoljnog poznavanja činjeničnog stanja podnosioca zahtjeva. Crna Gora je oblast praznovanja vjerskih praznika (blagdana) u cjelosti uredila donošenjem posebnog Zakon o svetkovanju vjerskih praznika („Sl.RCG br. 56/93“). Odredbama navedenog Zakona je uređeno praznovanje nacionalnih blagdana pripadnika svih konfesija u Crnoj Gori pa tako i Bošnjaka-Muslimana. (U Zakonu su navedeni nacionalni blagdani Bošnjaka-Muslimana: Kurban Bajram i Ramazanski Bajram). Zakonom je predviđeno da su «**Preduzeća, ustanove, druga pravna lica, državni organi i preduzetnici obavezni da zaposlenima, koji žele da svetkuju svoje vjerske praznike, daju plaćeno odsustvo za radne dane koji padaju u dane vjerskih praznika**».

U skladu sa Zakonom Ministarstvo prosvjete i nauke je obezbijedilo ostvarivanje **jednakih prava** na praznovanje vjerskih praznika za sve učenike (i učenike bošnjačke-muslimanske nacionalnosti) kako to Zakon predviđa (tri dana za Ramazanski Bajram i tri dana za Kurban Bajram). Praznovanje vjerskih praznika u Crnoj Gori je u cjelosti regulisano Zakonom, a predviđena rješenja u pogledu dužine i načina praznovanja su najtolerantnija od svih država u regionu. Broj slobodnih - plaćenih radnih dana predviđenih za praznovanje vjerskih praznika u Bosni i Hercegovini i Srbiji značajno je manji nego što je to u Crnoj Gori.

Dio zahtjeva BNV koji se odnosi na verifikovanje «nacionalnih simbola» može se rješavati jedino kroz donošenje posebnog Zakona o manjinama u Crnoj Gori. U ispostavljenim zahtjevima BNV sročnim u 7 tačaka, ni u jednoj tački nije traženo donošenje posebnog Zakona o manjinama.

II) Pitanje uvođenja «**bosanskog jezika**» kao manjinskog jezika i maternjeg jezika bošnjačkog naroda u Crnoj Gori, otvara i za sobom povlači niz otvorenih pitanja. Prije svega, da li je jezik kojim govore Bošnjaci-Muslimani u Crnoj Gori i koji treba da uče kao maternji (kao izraz njihovog prava i volje), «**bošnjački**», «**bosanski**» ili neki drugi jezik? Relevantan odgovor na ovo pitanje bilo je jedino moguće dobiti kroz zavnično objavljene rezultate Popisa stanovništva iz 2003. godine u

segmentu ličnog izjašnjavanja o nacionalnoj pripadnosti i maternjem jeziku. Imenovanje naziva maternjeg jezika, predstavlja slobodnu volju i neotuđivo pravo naroda, garantovano brojnim međunarodnim dokumentima. Prema objavljenim rezultatima Popisa stanovništva o nacionalnoj pripadnosti, u Crnoj Gori živi **48.184** pripadnika Bošnjaka i **24.625** pripadnika Muslimana. Kada je u pitanju izjašnjavanje o maternjem jeziku, na osnovu izražene slobodne volje građana u popisu stanovništva 2003. godine **19.906** građana se izjasnilo da kao maternji govori "bošnjački jezik", a **14.172** građanina se izjasnilo da kao maternji govori "bosanski jezik". Odrednica "bošnjački" ili "bosanski" u nazivu za maternji jezik Bošnjaka-Muslimana predstavlja **sinonim**. Rezultati popisa stanovništva o maternjem jeziku u Crnoj Gori, su ukazali da Bošnjaci-Muslimani različito doživljavaju i izjašnjavaju se o svom maternjem jeziku. Čak se većina Bošnjaka-Muslimana nije izjasnila da govori «bošnjački», odnosno «bosanski» jezik! Razlozi zbog čega je to tako su dublji i za analizu su šireg intelektualnog kruga Bošnjaka-Muslimana i njihovih institucija u Crnoj Gori. Činjenica da se samo 19,46% Bošnjaka-Muslimana u Crnoj Gori izjasnilo da je njihov maternji jezik «bosanski», u najvećoj mjeri je rezultat i asocijacije da bi im u tom slučaju Bosna bila matična država, a što je za najveći broj njih neprihvatljivo. Treba prihvatiti činjenicu da Bošnjaci u Crnoj Gori su autohton manjinski narod koji je svoj jezik, većinski imenovao kao «bošnjački» a, što potvrđuju objavljeni rezultati popisa stanovništva u Crnoj Gori. Kako se radi o sinonimima «bošnjački» i «bosanski» za maternji jezik Bošnjaka u Crnoj Gori smatram, da u ovom trenutku vođenje šire rasprave o upotrebi ovih termina nije suštinsko pitanje. Cijeneći rezultate posljednjeg Popisa o maternjem jeziku stanovništva, kao i međunarodna dokumenta koja uređuju ovu oblast, očigledno je da u ovom trenutku u Crnoj Gori postoje brojne nedoumice kada je u pitanju «bosanski» jezik». U svakom slučaju, dobijeni rezultati tokom popisa stanovništva iz 2003. godine ne daju za pravo predstavnicima BNV za tvrdnju da je **«bosanski jezik»** maternji jezik Bošnjaka u Crnoj Gori.

Ova konstatacija ne znači da «bosanski jezik» u Crnoj Gori ne može biti verifikovan kao jedan od manjinskih jezika u skladu sa odredbama Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima. **«Bosanski» jezik je matični jezik Bošnjaka kojima je Bosna matična država.**

Kada je u pitanju oblast obrazovanja, Ministarstvo prosvjete i nauke je prilikom donošenja odluke o nazivu predmetnog programa za izučavanje maternjeg jezika i književnosti u Crnoj Gori uvažilo relevantne rezultate izjašnjavanja o maternjem jeziku stanovništva, kao i mišljenje Skupštine Republike Crne Gore. Naziv predmeta "Maternji jezik i književnost", program za srpski, crnogorski, bošnjački i hrvatski jezik i književnosti, usvojio je nadležni Savjet za opšte obrazovanje, poštujući slo-

bodnu volju građana i neotuđivo pravo ličnog izjašnjavanja o svom maternjem jeziku u skladu sa rezultatima najnovijeg popisa stanovništva iz 2003. godine u Crnoj Gori, kao i preporuku dva odbora Skupštine Republike Crne Gore (Odbor za prosvjetu, nauku, kulturu, zdrastvo, rad i socijalno staranje i Odbor za ljudska prava i slobode). U nazivu predmeta “maternji jezik i književnost” usvojena je odrednica “bošnjački” a, ne “bosanski”.

Opredjeljujući se za izučavanje maternjeg jezika (bošnjačkog), kroz redovni obrazovni program u okviru jedinstvenog koncepta sa ostalim maternjim jezicima (crnogorski, srpski i hrvatski), i na cijeloj teritoriji Republike, ne može se prihvatiti traženje i zahtjev da se «bosanski» jezik prizna i izučava kao manjinski. Može se konstatovati da je usvojenim obrazovnim koceptom «bošnjački» jezik izjednačen sa ostalim jezicima u Crnoj Gori i da nema tretman «manjinskog» jezika.

III) Treći zahtjev kojim se traži «Da se prizna pravo Bošnjacima u Crnoj Gori da u osnovnoj i srednjoj školi u opštinama, gdje u skladu sa Zakonom imaju pravo, izučavaju svoj maternji jezik sa elementima nacionalne kulture (za šta već postoje urađeni nastavni planovi i programi i programi za tri razreda osnovne škole)», predstavlja zahtjev za uvođenjem jednog sasvim drugačijeg koncepta u obrazovanju manjina u Crnoj Gori. Ovaj zahtjev BNV predstavlja suštinsko nerazumijevanje postojećeg obrazovnog koncepta u Crnoj Gori. **Ovim zahtjevom se traži da obrazovni sistem umjesto interkulturalizacije promovíše segregaciju u kojoj bi manjine odvojeno i same učile o sebi.** Realizacijom ovakvog koncepta bila bi nanijeta ogromna šteta prije svega Bošnjacima-Muslimanima i vodila bi njihovom zatvaranju u uskim nacionalnim granicama.

Ključno pitanje na ovu temu, a koje treba postaviti i na koje treba odgovoriti jeste: **Da li postojeći obrazovni sistem u dovoljnoj i potrebnoj mjeri pruža jednake mogućnosti za postizanje kvalitetnog obrazovanja za svu djecu i da li novi usvojeni obrazovni programi (na svim nivoima) u dovoljnoj mjeri afirmišu maternji jezik, istoriju, umjetnost, tradiciju i kulturu manjinskih naroda?** Odgovor na ovo pitanje može se dobiti analizom usvojenih novih predmetnih programa u Crnoj Gori.

Može se sa sigurnošću tvrditi da je Ministarvo prosvjete i nauke u okviru tekuće reforme obrazovanja, značajnu pažnju posvetilo predmetnim programima koji afirmišu građanski koncept društva i multikulturalnost, kroz nastavu maternjeg jezika, istorije i kulture manjinskih naroda u Crnoj Gori. Novi predmetni programi koji su urađeni za predmete: **maternji jezik i književnost, istoriju, muzičku i likovnu umjetnost**, dobili su visoku ocjenu stranih eksperata jer, svojim sadržajem i kvalitetom

predstavljaju pozitivan primjer u regionu. Ove predmetne programe su uradile stručne komisije u koje su bili uvršteni i referentni predstavnici manjinskih naroda na predlog njihovih institucija. Prije konačnog usvajanja navedenih programa od strane nadležnog Savjeta a, koji sadrže i afirmišu jezik, kulturu, istoriju i tradiciju manjinskih naroda, isti su provjereni i potvrđeni od stručne Komisije za obrazovanje nacionalnih manjina koja je formirana od strane Ministarstva.

Za interkulturalni koncept u obrazovanju i izučavanje mater-njeg jezika kao zajedničkog i jedinstvenog predmeta “Maternji jezik i književnost» program za srpski, crnogorski, bošnjački i hrvatski jezik i književnosti, Ministarstvo prosvjete i nauke se opredijelilo zbog činjenice da je jezik kojim se govori u Srbiji, BiH, Hrvatskoj i Crnoj Gori, u osnovi, jedinstven jezički sistem koji svaki narod ima pravo nazvati svojim imenom. Usvojeni koncept je u skladu sa tekućim društveno-ekonomskim promjenama u Crnoj Gori i sve prisutnijom tendencijom globalizacije i ukidanja granica u kojem škola treba mlade ljude da pripremi za život u multikulturalnoj Evropi i demokratskom društvu.

Interkulturalizam i harmonizaciju društva i države, jedino je moguće postići kada većinski narod uči, upoznaje i afirmiše sadržaje bitne za identitet manjinskih naroda na prostoru svoje države.

Prednost novog koncepta i novih sadržaja iz predmetnih programa bitnih za afirmaciju manjinskih naroda jeste, da većinski narod uči književnost, istoriju, kulturu i umjetnost manjinskih naroda.

Usvojeni predmetni programi su namijenjeni cijeloj populaciji učenika u osnovnom i srednjem obrazovanju i izučavaju se na cijelom prostoru Republike, a ne samo na područjima u kojima većinsko stanovništvo čini manjinski narod, ili ga u značajnoj mjeri naseljava. Koncept da samo manjinski narodi, na teritoriji gdje čine većinsko stanovništvo, uče sadržaje iz svoje književnosti, istorije, kulture, i tradicije, za šta se zalaže Bošnjačko nacionalno vijeće za Srbiju i Crnu Goru je pogrešan i bio bi suprotan konceptu građanske države. Takav koncept nije prihvaćen od strane Ministarstva prosvjete i nauke jer, bi predstavljao korak unazad i neku vrstu getoizacije manjinskih naroda.

Značajna novina i prednost novih predmetnih programa, kada je u pitanju obrazovanje manjina jeste njihova “**otvorenost**” tj. mogućnost da 20% sadržaja obrazovnih programa može urediti lokalna vlast i škola u skladu sa svojim bližim potrebama. Na ovaj način daje se dodatna mogućnost da čak petinu obrazovnih programa uredi lokalna vlast i škola, a potom ih predloži Ministarstvu na usvajanje, što predstavlja dodatnu mogućnost za zadovoljenje i užih potreba manjinskih naroda za bliže izučavanje određenih oblasti.

Kada je u pitanju bošnjačka nacionalna zajednica u Crnoj Gori njeni predstavnici u komisijama za predmetni jezik i književnost, uvršteni na predlog NVO "ALMANAH", bili su akademik Zuvdija Hodžić i prof. Suljo Mustafić. U toku rada Komisija je u najvećem stepenu uvažila pisane zahtjeve koji su joj dostavljeni od strane književnika g. Huseina Bašića, NVO Almanah i podružnice NVO Almanah iz Rožaja. U predmetni program "maternji jezik i književnost, program za srpski, crnogorski, bošnjački i hrvatski jezik i književnosti", za osnovnu i srednju školu, uvršteni su sljedeći bošnjački književnici: Avdo Međedović, Meša Selimović, Ćamil Sijarić, Mark Dizdar, Husein Bašić, Zuvdija Hodžić, Zaim Azemović, Ibrahim Hadžić, Safet Hadrović - Vrbički, Hasnija Muratagić Tuna, Omer Turković i dr. Sa najvećim stepenom sigurnosti se može reći, da su u novim predmetnim programima, predmeta "maternjeg jezika i književnosti", u najvećem stepenu i na zadovoljavajući način, i po obimu i po kvalitetu, integrisana književna djela koja na reprezentativan način predstavljaju "bošnjačku književnost".

Primjena novih obrazovnih programa u osnovnim i srednjim školama započela je šk. 2004/05. godine i odvija se postupno. U skladu sa strateškim planom reforme obrazovanja do šk. 2008/09. godine, sve škole će biti uključene u realizaciju novih obrazovnih programa.

U sklopu tekuće reforme obrazovanja, Ministarstvo prosvjete i nauke je ostvarilo visok nivo standarda kada je u pitanje obrazovanje manjinskih naroda kroz izučavanje sadržaja koji afirmišu jezik, istoriju, kulturu i umjetnost manjinskih naroda u Crnoj Gori. Cijeli proces izrade i implementacije navedenih programa urađen je stručno i transparentno uz učešće predstavnika manjinskih naroda. Primijenjeni obrazovni model zajedničkih kurikuluma sa otvorenošću 20% njihovog sadržaja je jedan od najnaprednijih, kada je u pitanju obrazovanje manjina i njihova integracija.

IV) Izrečena tvrdnja BNV da "Sva ova prava Bošnjaci već uživaju u svim državama i entitetima nastalim na prostoru bivše Jugoslavije, kao i u drugoj državi članici Državne zajednice Srbija i Crna Gora", predstavlja suštinsko nerazumijevanje problema.

Kada je u pitanju obrazovanje Bošnjaka i izučavanje njihovog maternjeg jezika u Srbiji, može se reći da izučavanje "bošnjačke" književnosti i bošnjačkih stvaralaca na prostoru cijele Srbije je marginalno. Umjesto da većinski narod u Srbiji kroz redovni obrazovni program na cijeloj svojoj teritoriji izučava i maternji jezik i književnost Bošnjaka, oni su "velikodušno" prepustili da to Bošnjaci "sami i po sopstvenom zahtjevu" urade kroz program izbornih predmeta (koji je neobavezan) i

realizuje se isključivo na teritoriji u kojoj Bošnjaci predstavljaju većinski narod ili je u značajnom procentu naseljavaju. Praktično to znači da se ovaj obrazovni koncept primjenjuje na veoma ograničenoj teritoriji (Novi Pazar, Tutin, Sjenica). Postavlja se pitanje šta je sa ostalom teritorijom Republike gdje takođe živi značajan broj Bošnjaka koji imaju potrebu da uče svoj maternji jezik, istoriju, kulturu, umjetnost. Obrazovni koncept koji se primjenjuje u Srbiji i po kojem manjine same uče o sebi ima značajne slabosti. Ovaj koncept ne otvara mogućnost da većinski narod, kroz redovni obrazovni sistem, stekne više potrebnih znanja o maternjem jeziku, umjetnosti, istoriji, tradiciji i kulturi manjinskih naroda sa kojima živi u istoj državi. Takvim konceptom se ne doprinosi harmoniji društva i države već se u određenoj mjeri, jača i podstiče segregacija nacionalnih manjina. Ako djeca u fazi školskog uzrasta u Beogradu, Novom Sadu, Nišu, Kragujevcu, Kraljevu... ne budu na afirmativan način učila i sticala znanja o književnim i drugim kulturnim i istorijskim vrijednostima manjinskog "bošnjačkog" naroda i drugih manjinskih naroda sa kojim žive, proces interkulturalizacije društva biće veoma ograničen i usporen.

Očigledno je da obrazovni koncept koji zagovara BNV da bošnjački manjinski narod u Crnoj Gori, na teritoriji gdje predstavlja većinu ili čini značajan broj stanovništva, uči svoj maternji "bošnjački" – "bosanski" jezik kao izborni predmet, ima značajne suštinske kao i tehničke nedostatke. Ovaj obrazovni koncept nije moguće primijeniti na gradove i škole gdje Bošnjaci ne čine većinu, odnosno gdje se u školi nalazi nedovoljan broj djece za formiranje odjeljenja ili grupe (Podgorica, Bar, Nikšić, Berane,...). Takav koncept u Crnoj Gori moguće je primijeniti u opštinama kao što su Plav i Rožaje, a njegova primjena značila bi veliki korak unazad u odnosu na dostignuti nivo obrazovanja manjina u Crnoj Gori.

Zahtjev da se umjesto kroz redovne zajedničke obrazovne programe "bošnjački"- "bosanski" maternji jezik, izučava kao izborni (neobavezan) predmet na veoma malom i ograničenom prostoru Republike je suštinski pogrešan, neodmeren i suprotan interesima Bošnjaka. Takav zahtjev je suprotan i interesima većinskog naroda i ostalih naroda u Crnoj Gori koji teže harmonizaciji društva, boljem razumijevanju i izgradnji multikulture građanske države. Tražeći i navodeći obrazovni model školovanja manjina, koji se primjenjuje u Srbiji, BNV preferira i zagovara koncept koji jača segregaciju društva i nacionalne podjele. Obrazovni koncept koji nudi Bošnjačko nacionalno vijeće u Srbiji i Crnoj Gori nije bolja punuda, niti dobar izbor za Bošnjake-Muslimane u Crnoj Gori.

Aleksandar Saša ZEKOVIĆ

POLITIČKI KRITERIJUMI I POLITIČKI ASPEKT PROŠIRENJA EU

Rezime:

Rad „Politički kriterijumi – politički aspekt proširenja“ govori o principima na kojima počiva Evropska Unija i koje moraju zadovoljiti sve države koje joj žele pristupiti. Osim istorijskog osvrta na etape (faze) evropskoj ujedinjenja predstavljeni su ciljevi i politike EU što je značajno sa aspekta pravilnog razumijevanja političkih kriterijuma proširenja. Iz istog razloga na detaljan i veoma pristupačan način predstavljene su odredbe o ljudskim pravima iz osnivačkih ugovora EU kao i sadržaj Evropske povelje o ljudskim pravima koja je ugrađena u temelje budućeg Evropskog ustava. Značaj rada je i u tome što se u njemu ističe da prije svega treba zadovoljiti političke uslove i pretpostavke jer je „politički i bezbjednosni okvir prostor unutar kojeg funkcioniše ekonomija, preduzeća i finansijske organizacije i konačno pravna i socijalna infrastruktura“. Veoma detaljno je predstavljen proces i postupak prodruživanja EU, predstavljeni svi kriterijuma članstva posebno politički. Posebni osvrti učinjeni su u pravcu identifikovanja posljedica evropskih integracija i trenutnog statusa i progressa Crne Gore u pogledu zadovoljenja političkih kriterijuma.

Ključne riječi:

Principi EU; Ljudska prava; Funkcionalna demokratija; Politički kriterijumi pridruženja; Crna Gora.

Uvod

Evropska unija je utemeljena na principima slobode, demokratije, vladavini prava, poštovanju ljudskih prava i osnovnih sloboda. Države koje joj žele pristupiti prije svega su obavezane principima i načelima na kojima počiva sama Unija. Preduslov evropskih integracija je funkcionalno prihvatanje demokratije i ostvarenje njene pune djelotvornosti. Veze između demokratije i evropskih integracije su snažne. Integracije su

direktno zavisne od procesa demokratskih reformi i demokratske stabilnosti društva koje se želi pridružiti EU. Pošto mi nije namjera da se ovim radom bavim bilo kojim drugim aspektima evropskih integracija sem dimenzijom ljudskih prava, a upravo u želji da afirmišem važnost političkih kriterijuma kojima se na prvi pogled ne posvećuje dovoljno potrebna pažnja jer prije svega treba zadovoljiti političke uslove i pretpostavke jer je politički i bezbjednosni okvir prostor unutar kojeg funkcioniše ekonomija, preduzeća i finansijske organizacije i konačno pravna i socijalna infrastruktura.

Istorijski osvrt na proces evropskog ujedinjenja

Političke, vojne i ekonomske integracije realizovane postepeno i u različitim formama, uz mnoštvo izazova, ohrabrene su i podržane Maršalovim planom za Evropu (podrška SAD), po okončanju Drugog svjetskog rata.

Važan događaj evropskog ujedinjenja sa aspekta današnjih političkih kriterijuma proširenja jeste Haška konferencija (federalističkih pokreta) 1948. godine kojom je predsjedavao Winston Čerčil i na kojoj su proklamovana temeljna načela evropskog ujedinjenja uz donošenje odluke o izradi Pakta o pravima čovjeka koji bi trebao biti praćen osnivanjem Suda za ljudska prava kao njegovog implementacionog instrumenta. Rezultat konferencije jeste osnivanje Savjeta Evrope (SE), u maju naredne godine, kao istinske evropske asocijacije posvećene unaprijeđenju i zaštiti prava i sloboda čovjeka i međusobnom povezivanju država Evrope. Značaj SE tokom proteklog perioda ali i danas upravo se ogleda u kontinuiranom promovisanju evropskog zajedništva i kroz unaprijeđenje svijesti o neophodnosti daljeg približavanja svih Evropljana i njihovom pripadništvu Evropi kao zajedničkom prostoru.

Integracije su se dalje nastavile u vidu Šumanove deklaracije (iz 1950 - promoviše federalnu Evropu) i potom osnivanjem Evropske zajednice za uglj i čelik (1951) i Evropske odbrambene zajednice (1952). Slijede pokušaj formiranja Evropske političke zajednice (1952-54) i osnivanje Zapadno-evropske unije (1954) u oblasti odbrane. Evropska ekonomska zajednica (EEZ) utemeljena je 1957. godine u cilju usklađivanja ekonomskog razvoja država članica. Iste godine, takođe u Rimu, osnovan je i Euroatom, u cilju proizvodnje atomske-nuklearne energije. Slijedi regionalno povezivanje samih evropskih država, formiranje Beneluksa (1960) kao oblika ekonomske i privredne saradnje Belgije, Holandije i Luksemburga. Težište svih integracija bilo je tržište, odnosno izgradnja funkcionalnog i jedinstvenog evropskog tržišta. Integracije se nastavljaju pokušajem intenziviranja političke saradnje (Fušeov plan - 1962). Haški

samit iz 1969. godine značajan je jer je donijeta odluka o formiranju ekonomske i monetarne unije. Američki dolar od 1972. prestaje biti mjerna jedinica u Evropi. Iste godine u Parizu je održan Samit država članica na kojem je saopštena namjera o osnivanju Evropske unije «odlučne da doprinese uspostavljanju balansa i mira u svijetu» i utemeljene na principima Povelje UN.

U cilju unaprijeđenja političke saradnje 1974. je osnovan Evropski savjet čiji su članovi šefovi država i vlada zemalja članica i koji su na svom sastanku 1983. usvojili «Svečanu deklaraciju o Evropskoj uniji». Treba pomenuti da je 1977. usvojena zajednička izjava kojom su se tijela Zajednice¹ dodatno obavezala na poštovanje ljudskih prava. Slijedi «Evropa u dvije brzine» (različita shvatanja pojedinih članica o tempu ujedinjenja), revizije osnivačkih ugovora i usvajanje Jedinstvenog evropskog akta (1987). Nadležnost EU se postepeno širila i produbila se i na oblasti regionalnog, istraživačkog i tehnološkog razvoja, zaštite životne sredine, socijalne i zdravstvene politike što je potvrđeno i Ugovorom iz Maastrichta (1993) o osnivanju EU. U preambuli dokumenta, u kojoj je istaknut značaj okončanja podjele evropskog kontinenta, pored ekonomskih navedeno je nekoliko veoma značajnih političkih vrijednosti. Prije svega je potvrđena privrženost načelima slobode, demokratije i poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda i pravne države kao i temeljnih socijalnih prava. Iskazana je i želja da se produbi solidarnost između evropskih naroda uz poštovanje njihove istorije, kulture i tradicija kao i da se osnaži demokratski karakter i djelotvornost rada institucija. Takođe, iskazana je i riješenost da se nastavi proces integracija Evrope «u kojoj se odluke donose na nivou što je moguće bližem građanima»². Odmah nakon Maastrichta pokrenuto je pitanje daljih reformi unutar EU, posebno sa aspekta funkcionisanja organa i «eliminisanja demokratskog deficita», odnosno približavanja Unije samim građanima³. Ugovorom iz Amsterdama (1997) osnažena je uloga Evropskog parlamenta ali i dodirnuta određena pitanja koja su se postavljala u pogledu djelotvornog funkcionisanja EU usljed novih proširenja. Na zasijedanju Evropskog savjeta u Kelnu 1999 godine prihvaćeno je da se ljudska prava i osnovne slobode u EU regulišu posebnom poveljom. Reforme osnivačkih dokumenata EU nastavljene su i u Nici, 2000. godine, gdje je Ugovor o EU donijet u cilju unaprijeđenja institucionalne strukture. Ustav EU⁴ koji objedinjuje sve osnivačke

---

¹ Savjet ministara, Komisija i Evropski parlament.

² Načelo supsidijarnosti.

³ Poštovanje ljudskih prava, borba protiv nezapošljenosti i organizovanog kriminala, briga o životnoj sredini.

⁴ Treaty establishing a Constitution for Europe.

ugovore, Povelju o osnovnim pravima i kriterijume za članstvo a čija je ratifikacija otpočela po državama članicama značajnu pažnju posvećuje socijalnoj i dimenziji ljudskih i manjinskih prava.

Konačno možemo zaključiti da EU predstavlja tvorevinu koja počiva na tri stuba – Prvi stub predstavljaju Evropske zajednice (EZ, EZUČ, Euroatom) odnosno monetarna i ekonomska unija; Drugi stub – zajednička spoljna i bezbjednosna politika i Treći stub – saradnja u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova.

Ciljevi i temeljni principi Unije

Cilj EU, između uglavnom ekonomskih, jeste da «održ i ojača Uniju kao prostor slobode, bezbjednosti i pravde, na kome je slobodno kretanje lica obezbijedeno uz paralelno usvajanje odgovarajućih mjera iz oblasti kontrole spoljnih granica, azila, imigracije i prevencije i borbe protiv kriminala»⁵.

Evropska unija je utemeljena na principima slobode, demokratije, vladavini prava, poštovanju ljudskih prava i osnovnih sloboda. Prema istom, članu 6, Unija poštuje nacionalni identitet članica kao i osnovna prava garantovana Evropskom konvencijom o ljudskim pravima.

Ugovorom je predviđeno i praćenje poštovanja temeljnih principa Unije u državama članicama. Predviđeno je da se na prijedlog 1/3 članica ili organa (Evropskog parlamenta ili Evropske komisije), Savjet uz dobijenu saglasnost Evropskog parlamenta, može ukazati «da postoji jasan rizik ozbiljnog kršenja principa na kojima je inače zasnovana Unija» i tim povodom konkretnoj državi uputiti odgovarajuće preporuke. Prije nego iznese bilo kakvu ocjenu ili odluku Savjet će, po ovom pitanju, saslušati određenu državu članicu. U stavu 3. predviđene su i određene sankcije za državu. Znači moguća je, ovim povodom, suspenzija nekih prava koja proističu iz Ugovora, suspendovanje prava glasanja predstavnika te zemlje u Savjetu. Takođe moguće su i posljedice suspenzije prava i obaveza po pravna i fizička lica⁶.

Kao cilj Unije prepoznaje se obezbjeđenje visokog nivoa zaštite građana u okviru prostora slobode, bezbjednosti i pravde kroz razvijanje zajedničkih aktivnosti država članica u oblastima policijske i pravosudne saradnje i sprječavanjem rasizma i ksenofobije kao i borbom protiv tih pojava⁷.

---

⁵ Član 2 Ugovora o osnivanju EU.

⁶ Da su odredbe ipak djelotvorne pokazuje slučaj uvođenja sankcija EU prema Austriji zbog učešća ultradesničara u vladi (2000).

⁷ Član 29. Ugovora o osnivanju EU (odredbe o policijskoj i pravosudnoj saradnji i krivičnim stvarima).

Prema Ugovoru o osnivanju Evropske zajednice (stub EU), cilj Evropske Zajednice je da kroz uspostavljanje zajedničkog tržišta i monetarno-ekonomske unije unaprjeđuje, između ostalog, visok stepen zapošljenosti i socijalne zaštite, jednakost između muškaraca i žena, visok nivo zaštite i poboljšanja kvaliteta životne sredine (trajni razvoj), podizanje nivoa i kvaliteta života, privrednu i društvenu povezanost i solidarnost između država članica.

Ciljevi i zadaci evropskih zajednica sprovode se kroz rad posebnih tijela (Evropski parlament, Savjet ministara⁸, Komisija, Sud pravde i finansijski sud), savjetodavnih organa koji pomažu rad Evropskog savjeta i Komisije (Ekonomski i socijalni savjet i Regionalni komitet) i posebno utemeljenih sistema odnosno agencija (Evropski sistem centralnih banaka - utemeljen zbog očuvanja stabilnosti cijena - Evropska centralna banka i Evropska investiciona banka).

Politika Evropske unije

Ciljevi politike EU su zaštita zajedničkih vrijednosti i osnovnih interesa, unaprjeđivanje međunarodne saradnje, održavanje mira i jačanje međunarodne bezbjednosti, razvoj i jačanje demokratije, pravne države i poštovanje ljudskih prava⁹.

Svoje ciljeve Unija ostvaruje: utvrđivanjem načela i opštih smjernica za zajedničku spoljnu i bezbjednosnu politiku, odlučivanjem o zajedničkim strategijama, usvajanjem zajedničkih stavova i akcija¹⁰ kao i kroz snažanje systemske saradnje između država članica u vođenju politike.

U cilju izvršavanja svojih zadataka Evropski Parlament, Savjet i Komisija donose uredbe (regulation – opšte važnosti koje se u potpunosti i neposredno primjenjuju u svakoj državi članici), uputstva (directive – obavezuju sa aspekta ciljeva koje treba postići dajući slobodu izbora, državi članici kojoj je upućena, metode i oblika realizacije) i odluke (decision – obavezne su u potpunosti za one koje se u njoj pominju). Takođe ovi organi upućuju preporuke i mišljenja (ne obavezuju).

Države članice sprovode svoje nacionalne politike tako da doprinose postizanju ciljeva EU.

---

⁸ Savjet Evropske unije.

⁹ Član 11. Ugovora o osnivanju EU.

¹⁰ O svemu prethodnom odlučuje Savjet i države članice su dužne da vode računa o usklađenosti nacionalnih politika sa zajedničkom.

Ljudska prava i Evropska unija

Ljudska prava nijesu tretirana institucionalnim reformama EU već je ovo područje regulisano Evropskom poveljom o ljudskim pravima koja inače nije sastavni dio ugovora o EU pa samim tim ovaj akt nije obavezujućeg karaktera. Ipak značaj povelje je u tome što su u njenoj pripremi ozbiljno učestvovali organi EU i što njeno usvajanje predstavlja pokušaj snažnijeg približavanja Unije i njenih institucija građanima EU. Kreirana je u vrijeme kada je počelo da se intenzivnije sumnja u evropsko ujedinjenje i kada se kod evropskog građanstva počeo osjećati zamor od silnih strukturalnih reformi EU. Slijedi pregled odredbi osnivačkih ugovora o ljudskim pravima kao važnog segmenta političkih kriterijuma i sadržaja Evropske povelje o ljudskim pravima.

Odredbe o ljudskim pravima u osnivačkim ugovorima Unije

Članom 12. Ugovora o osnivanju EZ zabranjena je svaka diskriminacija po osnovu državljanstva.

Ustanovljeno pravo građanstva (državljanstva - Citizenship of the Union) ne zamjenjuje već samo kompletira nacionalno državljanstvo i pri čemu je građanin Unije svako lice koje ima državljanstvo neke od država članica¹¹. Evropsko građanstvo nosi i pravo građana koji imaju samo boravište u nekoj državi članici, da biraju i budu birani na lokalnim i izborima za Evropski parlament, pod istim uslovima kao i državljani te države kao i da se obraćaju Evropskom parlamentu (peticija), ombudsmanu i svim drugim tijelima EU.

Unutar Zajednice odnosno EU je obezbijedena sloboda kretanja radne snage što podrazumijeva ukidanje svakog oblika diskriminacije¹². Zajednica i države članice usklađeno djeluju u pravcu razvijanja strategije zapošljenosti i obezbjeđenja kvalifikovane, obučene i mobilne radne snage i prilagodljivog tržišta sposobnog da blagovremeno i efikasno reaguje na sva dešavanja u ekonomiji. Krajem 2000. godine u EU je bilo oko 8% nezapošljenih. Ciljevi politike zapošljavanja u EU, uz pomenute kao što su koordinacija nacionalnih politika i razvoj strategija jeste unaprijeđenje visokog nivoa zapošljenosti.

Poseban dio ugovora donosi i odredbe o socijalnim pitanjima, obrazovanju, stručnom osposobljavanju i mladima¹³. Podržava se i podstiče

---

¹¹ Član 17. Ugovora o osnivanju EZ.

¹² Član 39. Ugovora o osnivanju EZ.

¹³ Evropska politika za mlade se bavi pitanjima i oblastima u kojima su mladi nalaze u nezavidan položaj zbog drugih politika i mjera unutar EU i cilj joj je da

saradnja država u oblasti socijalne politike posebno politike država članica u oblastima: unaprjeđenja radnih uslova, zaštite zdravlja, bezbjednosti, socijalne sigurnosti i zaštite radnika u slučajevima prestanka ugovora o radu, borbe protiv socijalne marginalizacije, ravnopravnosti između oba pola na tržištu rada i tretmana na radnom mjestu¹⁴ i uslova zapošljavanja nedržavljana koji legalno borave na teritoriji EU. Evropski socijalni fond, kojim upravlja Evropska komisija, osnovan je cilju povećanja mogućnosti zapošljenja radnika (pokretljiva radna snaga) i time unaprjeđenja njihovog životnog standarda¹⁵. Socijalnoj politici na usluzi su programi poput Evropskog fonda za socijalni razvoj i «Equal»-a za suzbijanje diskriminacije i neravnopravnosti na tržištu rada. Prema dokumentu «Evropska socijalna agenda» socijalna politika se smatra produktivnim činocem koji stvara političku, ekonomsku i socijalnu stabilnost i posebno potencira investiranje u «humani kapital».¹⁶ Mnogi analitičari ističu pitanje, poslije istočnog proširenja EU, o perspektivi socijalne politike i uslađenosti konkurentnosti i socijalne pravde. Zajednica doprinosi razvoju kvalitetnog obrazovanja kako kroz podsticanje međusobne saradnje država članica tako i kroz «dopunjavanje» njihovih politika u pogledu sadržine obrazovanja, organizacije obrazovnih sistema i njihove kulturno-jezičke raznovrsnosti, mobilnosti akademske zajednice, razmjene mladih, podsticanja obrazovanja na daljinu.¹⁷ Zajednička evropska obrazovna politika temelji se na postulatu «obrazovanje kao faktor ekonomskog uspjeha». Zajednica doprinosi razvoju kultura uz isticanje zajedničkog kulturnog nasljeđa.

Takođe u EU obezbjeđuje se visok stepen zaštite ljudskog zdravlja kroz upotpunjavanje nacionalnih zdravstvenih politika u cilju poboljšanja javnog zdravlja, sprječavanja bolesti i infekcija i unaprjeđenja istraživanja.

Posebni djelovi Ugovora odnose se na unaprjeđenje i zaštitu interesa i prava potrošača (u cilju stalnog poboljšanja uslova života) kao i jačanja ekonomske i socijalne kohezije u pravcu smanjivanja razvojnih i regionalnih razlika (regioni, ostrva, sela). Ostvarenju ovih ciljeva doprinose strukturni fondovi¹⁸ kao i Evropska investiciona banka.

---

unaprijedi evropski identitet mladih, omladinski rad, prekogranične kontakte, razmjenu i saradnju.

¹⁴ Obezbjeđuje se jednakost plaćanja za rad bez diskriminacije utemeljene na polnoj razlici.

¹⁵ Članovi 146, 147 i 148. Ugovora o osnivanju EZ.

¹⁶ Aktivno učešće u društvenom i privrednom životu, borba protiv marginalizacije i siromaštva.

¹⁷ Članu 149. istog Ugovora.

¹⁸ O njima sam više govorio u radu „Regionalna politika EU i Kohezivni fond“, predmet „Ekonomija EU“.

Ciljevi politike Zajednice u oblasti životne sredine su: očuvanje, zaštita i poboljšanje kvaliteta životne sredine, zaštita ljudskog zdravlja, racionalno i razumno korišćenje prirodnih resursa i unaprijeđenje brige o regionalnim i globalnim problemima životne sredine. Politika Unije u ovim oblastima temelji se na principima predostrožnosti i preventivne akcije, ispravljanju štete na izvoru zagađenja kao i na načelu da zagađivač plaća posljedice ekološke štete.

Politika Zajednice u oblasti saradnje na razvoj je dopuna politika država članica koja doprinosi borbi protiv siromaštva u zemljama u razvoju, učvršćivanje demokratije, pravne države i poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Evropska povelja o ljudskim pravima

U Uvodu Povelje usvojene 17. decembra 2000. godine u Nici ističe se da Unija doprinosi očuvanju i razvoju zajedničkih evropskih vrijednosti uz poštovanje raznolikosti kultura i tradicija i svakako nacionalnog identiteta država članica. Unija poštuje organizaciju vlasti na svim nivoima te podstiče ujednačen i održiv razvoj osiguravajući slobodu kretanja ljudi, dobara, usluga, kapitala kao i slobodu preduzetništva. Povelja je u stvari reafirmacija temeljnih principa Unije i ciljeva kojima je posvećena.

Prvo poglavlje posvećeno je dostojanstvu i u njegovim odredbama se ističe da se ljudsko pravo mora poštovati i štiti, odnosno da je nepovredivo, da se svakome garantuje apsolutno pravo na život kao i da svako ima pravo na poštovanje ličnog duhovnog i fizičkog integriteta. Posebno je istaknuto da se u oblasti biologije i medicine mora poštovati slobodan pristanak dobro obaviještenog lica, zabrana vršenja eugenetske prakse posebno akcije u pravcu selekcije ljudi, zabrana da ljudsko tijelo i organi budu izvor finansijskog profita i konačno zabrana kloniranja ljudskih bića.¹⁹ Takođe niko, prema članu 4. Povelje, ne smije biti podvrgnut mučenju, nehumanom ili ponižavajućem tretmanu ili kažnjavanju. Član 5. zabranjuje trgovinu ljudima, bilo koju formu prisilnog rada i ropstva.

Drugo poglavlje govori o slobodama. Garantuje se pravo na ličnu slobodu i bezbjednost odnosno pravo na poštovanje privatnog i familijarnog života.²⁰ Svako ima pravo na zaštitu ličnih podataka kao i pravo pristupa prikupljenim podacima koji se konkretne osobe i tiču pri čemu se predviđa nezavisna kontrola usaglašenosti sa ovim pravilima²¹. Član 9 garantuje pravo na brak i zasnivanje familije. Naredni član govori o

---

¹⁹ Član 3. Povelje.

²⁰ Članovi 6. i 7. Povelje.

²¹ Član 8; Isto

slobodi mišljenja, savjesti i religije što uključuje i slobodu promjene religije ili uvjerenja, slobodu da samostalno ili kroz zajedništvo sa drugima, privatno ili javno, iskazuje svoju religiju ili uvjerenje kroz obožavanje, propovijedanje, vršenje službe i posmatranje. Istim članom priznaje se pravo na prigovor savjesti. Član 11. govori o poštovanju slobode i pluralizma štampe, odnosno generalno o slobodi izražavanja i informisanja što obuhvata slobodu zauzimanja stavova i pravo na primanje i davanje informacija i ideja bez obzira na granice i bez ometanja. Prema članu 12. svako ima pravo na slobodu okupljanja i udruživanja. Članom 13 se promovira akademske slobode, odnosno sloboda nauke i umjetnosti, bez ikakvih ograničenja. Garantuje se pravo na obrazovanje, profesionalnu i trajnu obuku, odnosno da svako ima pravo na slobodu izbora profesionalne orijentacije i zanimanja i pravo na zapošljenje²². Član 17 ističe da svako ima pravo na imovinu i eventualni gubitak imovine mora biti pravično nadoknađen. Istim članom zaštićena je i intelektualna svojina. Pravo na azil garantovano je u skladu sa Ženevskom konvencijom i osnivačkim ugovorima EU (član 19). Istim članom su zabranjena kolektivna protjerivanja i garantovana zaštita u slučajevima preseljavanja, protjerivanja ili ekstradicije.

Treće se poglavlje odnosi na pitanja jednakosti ističući prije svega jednakost pred zakonom (član 20.), zabranu svake vrste diskriminacije koja se temelji na «polu, rasi, boji kože, etničkom ili socijalnom porijeklu, genetskim osobinama, jeziku, religiji ili uvjerenju, političkom ili bilo kom drugom mišljenju, pripadnosti manjini, imovini, rođenju, hendikepu, životnom dobu ili seksualnoj orijentaciji»²³. EU prema članu 22. ovog akta garantuje jezički diverzitet odnosno poštuje raznolikost kultura, religija i jezika. Dalje se promovira apsolutna jednakost muškaraca i žena «na svim poljima, uključujući tu i zapošljavanje, rad i platu» (član 23.). Član 24. se odnosi na prava djeteta i ističe da djeca moraju imati pravo na zaštitu i brigu neophodnu za njihovu dobrobit, kao i da imaju pravo na sopstveno stajalište koje se mora uzeti u obzir shodno njihovoj zrelosti. Unija priznaje i poštuje pravo starih lica na dostojanstven i nezavisan život i na učešće u socijalnom i kulturnom životu²⁴. Članom 26. EU priznaje i poštuje pravo lica sa hendikepom na mjere kojima se obezbjeđuje njihova nezavisnost, socijalna i profesionalna integracija te učešće u javnom životu.

Poglavlje IV govori o solidarnosti, odnosno o pravu radnika na informisanje i konsultovanje u preduzetništvu²⁵, pravo kolektivnog ugova-

---

²² Članovi 14 i 15. Povelje.

²³ Član 21. Povelje.

²⁴ Član 25. Povelje.

²⁵ Član 27. Povelje.

ranja i djelovanja²⁶, pravo na besplatne usluge traženja zapošljenja²⁷, na zaštitu u slučaju neopravdanog otkaza²⁸, na pravedne i poštene uslove rada koji poštuju zdravlje, bezbjednost i dostojanstvo²⁹. Članom 32. zabranjen je rad djece, dok su mladi posebno zaštićeni na radu. Familija treba da ima pravnu, ekonomsku i socijalnu zaštitu. Istim pravom se štiti profesionalni život³⁰. Narednim članom Unija priznaje pravo na socijalno osiguranje i socijalne servise uključujući socijalnu pomoć i smještaj svima onima čiji prihodi nijesu dovoljni za pristojnu egzistenciju a sve u cilju borbe protiv siromaštva i društvene marginalizacije. EU je privržena visokom nivou zaštite ljudskog zdravlja. Takođe svako ima pravo na preventivnu zdravstvenu zaštitu i na medicinski tretman³¹. Članovi 37. i 38. govore o zaštiti životne sredine u skladu sa načelima održivog razvoja, odnosno visokom nivou zaštite potrošača.

U petom poglavlju prepoznata su građanska prava – pravo glasa i kandidovanja na izborima za Evropski parlament kao i na opštinskim izborima za sve građane Unije, bez obzira jesu li državljani države članice u kojoj imaju trenutno prebivalište³². Član 41. govori o pravu na dobru administraciju što između ostalog uključuje pravo da svako lice može pisati organima Unije koji mu moraju odgovoriti na istom jeziku. Svaki građanin Unije kao i lice, pravno ili fizičko, sa sjedištem ili prebivalištem u Uniji ima pravo pristupa dokumentaciji organa EU – Parlamenta, Savjeta i Komisije³³. Svaki građanin i lice/subjekat sa prebivalištem ili sjedištem u Uniji ima pravo da Ombudsmanu Unije prijave slučajeve nepravilnosti u radu institucija Unije³⁴. Prema članu 44. Povelja poznaje institut peticije Evropskom Parlamentu. Prema odredbama člana 45. svaki građanin Unije ima pravo da se slobodno kreće i nastanjuje unutar teritorije država članica.

Šesto poglavlje tretira pitanja pristupa pravdi – garantuje se pravo na pravično suđenje i djelotvoran pravni lijek (član 47), garantuje se pretpostavka nevinosti i prava na odbranu (član 48), princip zakonitosti i proporcionalnosti kazne sa krivičnim djelom jamčene članom 49.

---

²⁶ Isto, član 28.

²⁷ Isto, član 29.

²⁸ Isto, član 30.

²⁹ Isto, član 31.

³⁰ Isto, član 33.

³¹ Isto, član 35.

³² Isto, članovi 39. i 40.

³³ Isto, član 42.

³⁴ Isto, član 43.

U posljednjem poglavlju, član 51. govori o oblasti primjene kao i da se Uniji ne daju nova ovlaštenja/zaduženja niti se mijenja bila šta što je određeno ugovorima o EU. Ipak Povelja svoju djelotvornu priliku upravo dobija kroz ugrađivanje u Ugovor o Ustavu Evrope³⁵.

Što je sve Evropska unija danas

Da li je EU federalna država, konfederacija ili savez država ili nadnacionalna međunarodna organizacija? Nije lako definisati prirodu Unije zato što je ona u stvari koncept „između“³⁶. Za EU često kažu i da je upravljački sistem na više nivoa, sui generis tvorevina (Mišćević, 41), „konglomerat organizacija utemeljenih na posebnim, krajnje niveliranim međunarodnim ugovorima“³⁷. EU nema status pravnog lica već je on regulisan za stubove na kojima Unija počiva³⁸.

Evropska unija predstavlja najznačajniji, najintenzivniji kao i najuspješniji oblik udruživanja država. Za Evropsku uniju, sa punim kapacitetom možemo reći da predstavlja najuspješniji model izgradnje mira kao i da je rat između država članica gotovo nezamisliv³⁹. EU je projekat otvorene organizacije koja pod određenim uslovima omogućava pristupanje onima koji su van nje. Istina, značajan broj intelektualaca smatra da je u tom pogledu EU takođe i (neo) kolonijalni i imperijalni projekat koji često pribjegava demonstraciji sile i pritiska. Takođe, EU je projekat poštovanja ljudskih i manjinskih prava. Moraju se poštovati ljudska prava

---

³⁵ «Evropski ustav» prešao je dugi razvojni i istorijski put. Od utopije postao je realnost koja još čeka svoju šansu. Proces ratifikacije Ugovora o Ustavu za Evropu ili uspostavljanja Ustava Evrope je otpočeo na odgovarajuće načine (parlamenti država članica ili izjašnjavanje građana na referendumu). Isti je (referendumom) odbačen u Francuskoj i Holandiji. Ipak prije treba reći da je proces usporio nego zastao. Ambicija Ugovora o Ustavu (koji bi iskazanom voljom građana trebao biti pretočen u istinski evropski Ustav) je zaista velika. Priča o Ustavu donosi jednu sasvim novu, možda i dugoročniju, strukturnu i institucionalnu reformu Unije – osnivački ugovori i dokument o ljudskim pravima inkorporiraju se u jedan sveobuhvatan i jedinstven akt dok se sama Unija, zamjenjujući svoja tri zajednička stuba, izgrađuju u novu nadnacionalnu političku tvorevinu koja po mnogo čemu liči na složenu državu ili bolje rečeno federalnu asocijaciju država članica.

³⁶ „Betweeness“, Tanja Mišćević, *Pridruživanje EU*, ESPI Institut, Beograd, 2005.

³⁷ Vojin Dimitrijević, *Evropska unija kao međunarodna organizacija*, Pravo EU, zbornik, Beograd, 1996, strana 8.

³⁸ To ne znači da Unija ne crpi svoj međunarodnopravni subjektivitet.

³⁹ Najveći istorijski protivnici na kontinentu danas su ostvarili veoma blisku saradnju u svim pogledima. Primjer Francuska i Njemačka.

ukoliko se želi u Evropsku uniju i vlade država ne-članica su toga svjesne. EU je i projekat ekonomskog i socijalnog progressa. Ekonomski napredak stanovništva, nastao po stvaranju jedinstvenog unutrašnjeg tržišta, ranije nikada nije zabilježen. Širenje Unije je trajan i dvosmjerno koristan proces koji znači širenje tržišta i otvaranje novih tržišta. Evropska unija, generalno ima progresivnu ulogu u svijetu i njena je uloga u odnosu na druge svjetske sile donekle specifičnija. Dok se Sjedinjene Američke Države možda previše oslanjaju na vojne snage i upotrebu sile Rusija još uvijek traži svoju novu globalnu poziciju i suočena je sa mnoštvom sopstvenih unutrašnjih problema. Kina se posvetila ekonomskom otvaranju i smanjenju sopstvenog siromaštva. Ipak problemi u svijetu, bez jedine super sile (SAD) se ne mogu riješiti i stoga se, kako kažu iz administracije EU, sa prijateljima preko Atlantika mora voditi konstruktivni dijalog. EU je koncept koji počiva na ljudskoj saradnji i dimenzija je prevazilaženja suprotnosti. Pristupanje EU prilika je, posebno za područje Zapadnog Balkana, za prevazilaženje nasljeđa prošlosti, loših navika i postupanja. Konačno prilika za izgradnju novog imidža zemlje.

Kako do Evropske unije

Svaka evropska država, koja poštuje temeljne principe na kojima počiva Unija, može zatražiti da postane članica EU⁴⁰. Zahtjev se podnosi Savjetu koji nakon konsultovanja Komisije i dobijanja saglasnosti Evropskog parlamenta donosi jednoglasno odluku. Uslovi prijema i izmjene koje taj prijem prouzrokuje u Ugovorima na kojima počiva EU regulišu se sporazumom između država članica i države podnosioca zahtjeva za prijem.

Pridruživanje

Pridruživanje se prepoznaje kao najviši oblik saradnje koji Unija može definisati sa trećim zemljama. Iste, tim sporazumom, dobijaju jedan veoma povlašćen položaj u odnosu na Evropsku uniju. Predmet mog interesovanja u radu je pridruživanje po osnovu člana 310. osnivačkog ugovora. Prvi sporazum o pridruživanju potpisan je sa Grčkom 1961. godine.

EU je za područje zapadnog Balkana⁴¹ (Srbija, Crna Gora, Kosovo, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Albanija i Hrvatska koja je dobila pozitivno mišljenje o kandidaturi za članstvo) usvojila poseban regio-

---

⁴⁰ Prema članu 49. Ugovora o EU iz Mastrihta.

⁴¹ Raniji korišćeni termin Jugoistočna Evropa je prevaziđen zato što geografski uključuje Bugarsku i Rumuniju koje su odmakle u procesu evropskih integracija.

nalni pristupni program u javnosti poznat kao proces stabilizacije i asocijacije⁴² koji kaže da će puna integracija u EU biti moguća tek po dostizanju istinske i održive političke stabilnosti. Sporazum o stabilizaciji i asocijaciji je slijed uslovljenih koraka koji bi zemlje Balkana trebali da dovedu na određeni nivo političkog i ekonomskog razvoja i tek potom će EU razmatrati perspektive i datume učlanjenja. Kako bi podržala proces stabilizacije i pridruženja zapadnog Balkana, Unija je ustanovila i poseban CARDS program pomoći za koji je u periodu 2000-2006 opredijeljeno blizu 5 milijardi eura. Od 2007. godine startuje novi program predpristupne pomoći IPA.

Preduslovi pridruženja - kriterijumi

Na zasjedanju Evropskog savjeta u Kopenhagenu 1993. godine definisani su politički kriterijumi koje države moraju ispuniti prilikom procesa pridruženja Uniji. U tom pogledu članstvo u EU podrazumijeva da je država kandidat postigla stabilnost institucija koje garantuju demokratiju, vladavinu prava, ljudska prava i poštovanje i zaštitu manjina.

Iako se u procesu pridruženja i pri ispunjavanju političkih kriterijuma za članstvo u EU poštovanju i zaštiti manjinskih prava posvećuju ključna pažnja značajan broj autora, analitičara i istraživača kršenja ljudskih prava ističe značajnu nedosljednost Unije u pogledu zaštite manjinskih prava sa aspekta država koje su starije članice EU spram onih koji se Uniji žele pridružiti. Neki čak govore o dvostrukim standardima ili nedovoljnoj internacionalizaciji manjinskih prava u zemljama Unije koje su članstvo ostvarile u ranijem periodu.

Države koje žele pristupiti Evropskoj uniji prije svega su obavezane principima i načelima na kojima počiva sama Unija shodno odredbama osnivačkih ugovora. Preduslov evropskih integracija je funkcionalno prihvatanje demokratije i ostvarenje njene pune djelotvornosti. Veze između demokratije i evropskih integracije su snažne. Integracije su direktno zavisne od procesa demokratskih reformi i demokratske stabilnosti društva koje se želi pridružiti EU.

Kopenhaške kriterijume (koje države kandidati moraju ispuniti) karakterišu tri funkcionalna nivoa: politički, ekonomski i nivo integracijskih kapaciteta. Pod političkim uslovima članstva podrazumijeva se istinska i funkcionalna stabilnost institucija koje jamče demokratiju, vladavinu prava, ljudska prava i poštovanje i zaštitu prava manjina. Evropski parlament, Savjet i Komisija zahtijevaju od država koje pristupaju EU da poštuju manjinske jezike i kulture i u potpunosti poštuju član 22 Evrop-

---

⁴² Stabilization and Association Process – SAP, 1999.

ske povelje o osnovnim pravima kao i da striktno slijede preporuke iz Godišnjih izvještaja o ostvarenom progresu u pogledu pristupanja.

Ekonomski uslovi treba da osiguraju funkcionalnu tržišnu ekonomiju sposobnu da se nosi sa konkurencijom i odnosima na jedinstvenom evropskom tržištu. Cijena pridruženja EU nije mala. Gotovo se svi analitičari slažu da je ona znatno niža od onog što zemlja dobija po prijemu u EU. Prema statističkim podacima u svim novim članicama prisutan je rast društvenog proizvoda po glavi stanovnika u odnosu na EU prosjek. Pridruženje prije svega treba odgovorno iskoristiti za postizanje sličnosti strukture sopstvenog izvoza strukturi izvoza zemalja koje su već ostvarile članstvo. Sa aspekta spoljne trgovine troškovi pridruživanja će za zemlju kandidata biti daleko niži. Pristupanje velikom i novom tržištu neminovno vodi unaprjeđenju konkurencije, efikasnosti poslovanja, obrazovanosti i specijalizaciji odnosno mobilnosti radne snage. Pošto mi nije namjera da se ovim radom bavim bilo kojim drugim aspektima evropskih integracija sem dimenzijom političkih kriterijuma, a upravo u želji da afirmišem njihovu važnost, kojima se na prvi pogled ne posvećuje dovoljno potrebna pažnja, pomenuću profesora Davora Savina koji ističe da prije svega treba zadovoljiti političke uslove i pretpostavke jer je politički i bezbjednosni okvir prostor unutar kojeg funkcioniše ekonomija, preduzeća i finansijske organizacije i konačno pravna i socijalna infrastruktura.

Pod razvijenim funkcionalnim kapacitetima za integraciju računa se spremnost prihvatanja obaveza koje nosi članstvo u EU i time ciljeva sveobuhvatnih politika.

Blizina članstva u EU direktno zavisi i od uspješnosti tranzicije, procesa kojeg uglavnom vežu za ekonomske reforme ali koje ne mogu biti uspješne bez paralelnog odvijanja demokratizacije društva i istinske vladavine prava. Brzina procesa evropskih integracija zavisi i od razvijenih pregovaračkih vještina zemalja kandidata i posebno je važno formirati trajan i kvalitetan tim koji će započeti, voditi i uspješno okončati taj posao. To znači opredijeliti se za institucionalizaciju nacionalnog konsezusa o evropskim integracijama.

Proces pridruženja treba doživjeti kao priliku za prevazilaženje nasljeđa prošlosti, loših navika i postupanja, priliku za izgradnju novog imidža zemlje. Pridruženje je na Balkanu opterećeno brojnim preprekama – osim pomenutog nasljeđa prošlosti prepoznajemo odsustvo društvenog dijaloga i konsenzusa, neriješena pitanja državnog statusa, pitanje granica, bezbjednosna pitanja, međunarodni protektorat, u različitim formama, nad dobrim dijelom Balkana. Tu su i dalje snažne velikodržavne i nacionalističke ambicije, koje prijete regionalnoj i evropskoj stabilnosti, sa kojima se u EU ne može. Kao ograničenje neki stručnjaci vide i zamor

koji je prisutan na strani EU (od proširenja) ali i na strani potencijalnih članica (zbog preduge i spore tranzicije).

Neophodan preduslov članstva jeste i potpuno usaglašavanje – harmonizacija domaćeg zakonodavstva sa pravom, procedurama i standardima EU. Harmonizaciju treba shvatiti kao mehanizam funkcionisanja Evropske unije. Usaglašavanje propisa (harmonizacija je početno dobrovoljna a po zaključenju sporazuma o stabilizaciji i asocijaciji obavezna) doprinosi boljoj praksi, usklađenoj ekonomskoj politici uz baratanje istim instrumentima, pokazateljima i mjerama, unaprjeđenju zaštite životne sredine i prava potrošača, pravila konkurencije. Harmonizacija doprinosi prilivu znanja, novih tehnologija i svježeg kapitala. Procesu asocijacije treba se prilagoditi i domaća statistika koja je veoma važna zbog efikasnog praćenja efekata kako pridruženja tako i članstva.

Treba istaći da je Crna Gora posljednjih godina značajno unaprijedila kvalitet svog zakonodavstva u svim oblastima što svakako ima dugoračan i pozitivan efekat. Sami početak pregovora za priključenje EU znači da su i Srbija i Crna Gora ostvarile značajan napredak u demokratizaciji i razvoju tržišne privrede.

Posljedice evropskih integracija

Paralelno sa promovisanjem procesa evropskih integracija mnoštvo autora razmatra posljedice koje evropske integracije imaju ili mogu proizvesti kod različitih društvenih, socijalnih, ekonomskih ili političkih grupa. Već smo istakli da je generalni utisak, a o tome govore i iskustva onih koji su već tamo, da su veće i značajnije pozitivne implikacije. U zemljama u kojima se izvodi ali i kasni tranzicija, poput naše, evropske integracije se doživljavaju i kao politička i javna podrška ekonomskim reformama.

Pozitivne posljedice su i otvoreno i slobodno tržište i bolja pozicija potrošača sa aspekta kvalitetnijih i jeftinijih proizvoda, snažnija zaštita životne sredine itd. Ipak zadržao bih se na društveno-političkom aspektu posljedica. Značajna se pažnja mora posvetiti upravo onim grupama koje su rizične sa aspekta negativnih posljedica evropskih integracija, jer se smatra da oni koji nijesu dobro prošli u procesu tranzicije da neće bolje ni u procesu integracija.

Stoga su neophodne korektivne mjere kod osjetljivih, ranjivih i rizičnih grupa:

- Nacionalne manjine – primjeri govore da su pripadnici manjina često isključeni iz najvažnijih društveno-ekonomskih tokova. U literaturi se često ističu primjeri Rusa u Litvaniji ili Roma u zemljama srednje i

istočne Evrope. Ukoliko se ne preduzmu podsticajne mjere i bolja strategija te grupe neće biti samo „gubitnici“ tranzicije već i procesa evropskih integracija. Poruka je da proces pridruženja EU treba shvatiti i kao proces jačanja socijalne sigurnosti i pravne zaštite. Često se ističe primjer neophodnosti donošenja djelotvornog Zakona o besplatnoj pravnoj zaštiti. Važno je da se manjine nauče/osposobe nositi sa procesima „integracije, globalizacije i transformacije“.

- Kao osjetljiva grupa prepoznaju se stare osobe.
- Važan aspekt jeste i obrazovanje jer od procesa evropskih integracija najveće koristi imaju univerzitetski obrazovana lica kao i oni koji odlično barataju stranim jezicima.
- Smanjenje broja zapošljenih, posebno u organima uprava, jeste određena prijetnja integraciji jer se time povećava broj oponenata životu zemlje u EU.
- Postojanje siromaštva i diskriminacije takođe je prijetnja jer se, prema publikaciji Svjetske banke „Pobjednici i gubitnici EU integracija u srednjoj i istočnoj Evropi“, oni koji su duže u situaciji nezapošljenosti i gubitka dostojanstva, teško mogu pretvoriti u pobjednike. Stoga je važno efikasno raditi na suzbijanju nejednakosti i siromaštva.

Redžep NUROVIĆ

UZ KAHVU

Veli mi čovjek da voli što mu kuća nije prostranija nego što jeste - voli, kune se, da joj zidove osjeća uzase. Ne treba tu lufta, svaki je luft, inače, praznina i hladnoća. A posebno između kuće i čovjeka. Kuću je, kaže, gradio godinama, od zarade iz „Razvitka“. Takvu kakva je, kao taman košulju. I još bi štošta na njoj imalo da se radi, ili da se doradi, i na krupnije, da sam nije zidao i malterisao, krov krojio. Našlo mu se to neimarskoga zanata. Sad veli svakom da nije njegovo vrijeme, možda što više ne majstoriše, ni sebi ni drugima. Tijelo ga izdalo.

Napokon skućio, poravnao brda i doline, ne bi se ni predsjedniku kojemu mijenjao, ono - rat. A on se trefio čovjek koji ništa nije znao o ratu. Dosta se vremena survalo preko glave mu, dok je zaključio da je bilo bolje da kuće nije ni imao, ove ovakve - tijesna kuća, a bombe. Kud ćeš, majčina brigo? Kao da si pod uzrelu željeznu krušku. Oni što bi da unišane u kuću ne bi ni znali gdje će, kad kuće ne bi bilo. I ne shvata zašto su joj toliko kivni. A i njemu. No, pogadati koga zapravo gađaju, niti je mudrost ni glupost. Sad se ni ta dva ljudska ispoljavanja ne uspoređuju.

Bio, bio bogme, ali i prestao rat - a evo ih tu i kuća i čovjek, hvala Bogu. Čovjeku ostala strava u kostima. Ali je još domaćin. Jedino mu nekud pobjegao štenac Šapov. Kaže gazda da će se vratiti, makar podstarost - nanjuše psi kad više ne puca, a i koliko vrijedi krov nad glavom. Sad sjedimo u avliji, pijemo kahvu. Čovjek zna i da sam pisac, čuo sa televizije, ali ne haje što sam to. Neće, jednostavno. I bolje, možda. Što da sam pisac? Doja, to važno. Osjećao bi se čovjek nikakvim sugovornikom. Ne haje on ni za Pamuka.

Kažu da niko pouzdano ne zna šta čovjek radi dok pije kahvu, osim što pije. Gledam u čovjeka, vidim ga samo spolja, čini mi se da mu je pogled sparušen kao dvadesetak struka suncem sprljena kukuruza ukraj bašče.

Odjednom, povuče me odlučnim pogledom. Sastavio vrhove prstiju obje šake i širi ih loptasto, da dinja koju mi tako pokazuje bude što krupnija. U plateniku, čija ga je gradnja koštala oko tri hiljade, ne računajući njegovu muku i prosut znoj, ima, veli, tolike dvije. To suša nije stigla, zalijevao čovjek.

Odjednom, učini mi se da ga ugledah iznutra. Spoznah nešto od njegove tuge i radosti. I bi mi žao što čovjek sve vezuje za dvije dinje. I država ga svrstala u ratare, premda se zna da niko na dvadeset ari posne zemlje ratar nije. Poslije i zadužila čovjeka porezima i taksama. Potonuo u dugove. Djeca mu zarad toga nijesu zdravstveno osigurana. Dvoje njih su ženskinja, možda budu s nafakom pa se udadu u Njemačku. Ako-bogda. Tamo su drugačiji zakoni.

Neko pronio da je vidio Šapova. Ne kažu gdje je, ali vele - Šapov je. Što se priča da hramlje, ko da vjeruje dok se okom ne vidi, u tuđini se sto puta i umire. A da se navašljao, u to vjerujemo.

„Šapo, Šapo, Šapoveeee!“, ponekad izglasa doziva ga gazda. Među brdima, tom ogromnom puklinom, njegovo dozivanje psa liči na prigušen podzemni vapaj. Ljudi svikli, oguglali, te i ne čuju to.

A onomad sjedim na terasi jedne od mnogobrojnih kahvečajnica u Pazaru, gledam, čini mi se vidim jedino ljepotice. Hodaju, prolaze. I ne pomišljam da s kim o tome progovorim, ni riječ jednu. Dosta je što ih, mator, gledam. Pred samim se sobom sramim: zaboga, samo zavidim onima kojima pripadaju. I dinje koje mi sad pokazuje čovjek liče više na njihovo tijelo u koje gledah. Od kratka ljudskoga vijeka čovjek makar trećinu poharči gledajući u ženska dupeta. Bože mi oprosti.

Poslije vidjeh dva čovjeka. Jedan za drugim, uparadeni. Vješto gušteraju među vozilima azginih sinova dojučeranih prosjaka, a današnjih kulaka. Iz komunalnoga su, ako su bilo odkud. I, da vidiš, onaj prvi visok, uzdigao dvije metle pa vitla njima kao bajracima. Opazih da je star - u kosu mu se ugnjijezdilo najmanje šeset godina. Odijelo na njemu kao prožvakano. Nije zadovoljan sobom, znam, ali je srećan što je onaj za njim još hupotniji. Odviše sitan, drugi čovjek skakutaše za njim, ne idaše. Metle mu pod pazuhom, nalik bajracima na pola koplja, slobodna mu ruka mlataru kao bez koske. Pristao da onaj prvi bude bajraktar. Pokorio se. Tako zamakoše iza parkirana džin kamiona s njemačkim kič reklamama na ceradi.

„Popih ja kahvu“, udarih šakama po kolenima. Vidjeh popio i čovjek koji ima dvije dinje.

„Šapo, Šapo, Šapoveeee!“, odhuća uz dolinu, nakon što se pozdravismo. Te i ja odmakoh.

Nadija REBRONJA

PJESMA NEDOGLASNA

Ja zalutah tako jednom
U Zemlju čudesa.
Zahefteni mozgovi
I jezici svezani
U mašnu
Vodiše monologe
Jedni sa drugima.
U daljini negdje tamo,
Neko puhnu u sviralu
Neku pjesmu nedoglasnu,
Pa i nju začepiše
Čepom od katrana.
Zapitah se:
Da li zalutah tako jednom
U Zemlju čudesa,
Ili namjerno stigoh tamo.

TAKSIRAT

Prokukaše grdne vrane
-prepale se mozgova.
Pocrkaše futne vrane
Prepijene, prejedene.
Dokona fukara
Prdnu u čabar,
A vrane niko
I ne oplaka.

MAHANA

Kad god zinem
Da kroz usta
Mudrost pustim,
Prepadne se;
Vrne se unutra.
Napolju joj
Bude zima.
Ispade mahana
- pamet brža
Od jezika.

***

Neka neko prospe brašno
Da se bar malo
Nasmijem.

***

Dok udišem
Tuđ, izdahnut nikotin
I slušam tuđe
Lažno cmakanje,
Samoživo čitam
Samo svoje
Stihove.

***

Doći će dan
Kada ću klesati
Noževе od riječi
I bacati ih
Na sebe,

Kada će zboriti
Ožiljci nijemi
I čuće se odjek:
Tišina.

***

(Aladinu Lukaču)

Niz istu liticu strmu
Da l da ogrebem
Dlanove?
Da l će mi zapasti pod nokte
Crnilo dileme?
Nekad je bolje, ko ti,
Otići kad kažeš
Dovoljno.

RIJEČ

Prvo mi se za
Zakopca u umu
Praćaka se
Dok se ne osili.
Zatim me ščepa
Za grkljan
Iznutra,
Izgrebe mi nepca
Čupa mi jezik.
Pobijedim je,
Al padnem od umora
A ona sa ostalim
Kapima znoja,
Iscuri kroz olovku.

***

Kad pratih te od sebe
U rat,
Prosuh pregršt pijeska za tobom
Da ništa ko od vode ti ne ide;
I još danju vezem, noću param
Stihove tvoje
Na jastuk naš.

***

(Ocu)

Moja se ruka
U lednu vodu godušku
Izli
Te ti ona zadnja
Usne skvasi
I čelo umi.

SASTANAK KOD KALEMEGDANA

Gledah te na suprotnoj strani ulice
Na kraju Knez Mihajlove.

Otimah se krčanju pokvarenih semafora
I skičanju čopavog kera.

Ti na mojoj lađi odbrodi,
Ja nemadoh svoju,
Pa na Miloševoj ostrvo oplovih.

STVARANJE

Nepomičnost
Svega u kući
Cijepam
Zajedno s hartijom
Pa onda opet
Škripim olovkom.

U GODUŠI

Kiša je u pilulama
Niz grane naše smreke
Bolnoj zemlji spirala
Staračke pege.

Krvarila je smreka smolu
Ranjena hirom plavušnog dječaka.
Česma je pred kućom grcala
Kao da je žali.

Rosa-druid je provračala,
Od starice nevjestu izlila.

***

Dvije škrinje u očima nosim
Prašnjave, škripave.
Dva su ključa u tvom glasu
Davno zahrđala.

***

Ne nudi mi kapi
Kad ja za tebe
Imam more.

Safet HADROVIĆ VRBIČKI

EZOPOV VRT

Godinama sam odlazio, svakoga jutra
U određeno vrijeme. Lijepo uređen
Obrijan. Kako i dolikuje
Jednom mladom gospodinu, mog kova

Dakle: odazio sam svakoga jutra
U Ezopov vrt. Na jutarnji –
Ugovoreni sastanak
Sa životinjama

Dočekivali su me:
Konj
Lijepo utimaren
Osedlan
Pripravan za puta
I jako, jako zadovoljan
Onim što jeste

Njegov prvi komšija
Magarac
Koji je uvijek znao
Svoje pravo vrijeme
Njakanja

Lav
Tigar
I sva familija te sorte
Nije primala bez vizit karte

Najteže sam prolazio
Sa majmunima !

KONJ

Nikud bez samara
Nikud bez tovara

Na plećima mojim
Sav teret svijeta

Bem ti sudbinu
Konjsku!

LAV

Prvo ga nauče da sluša
Dok je još u kavezu

Potom ga nauče da igra
U svim mogućim cirkusima

Zatim ga bičem gone
Da zna izbjeći bič

Na kraju
Od njega naprave budalu
Zalud mu što je lav.

OVCA

Uporno je izmuzaju
Do zadnje kapi
Strižu
Do gole kože

Ona
I dalje ovca
Ni da zableji!

PAS

Oko nogu ti se uvijam
Na svaki tvoj mig
Poslušno podvijam rep

Tebi po volji
Zvijezde olajavam

Pa šta više hoćeš od mene
Pobogu!

EZOP LIČNO

Lijevom iskorači preko praga
U gluhu noć, duboku
Otrgni se od sise materine

Neka ti jednom bude jasno
Krenuti moraš na putovanje

Na putu tom
(A svi su putevi Gospodnji, isti)
Iz tajnog brloga svog
Očima vrijeba vuk

Ko bi bio lud
Da bez vučje krvi u sebi
Orgne se u pustolovinu?

Mnoge će; nebrojene
Na tebe huškati zvijeri
Načulji uši
Izoštri vid oku sokolovom
Ojačaj mišicu

Samo ne budi ovca
Samo to ne!

ZEC

Ah, srce, srce
Ne izdaj me

Dopusti
Da makar jednom u životu
Ne budem zec!

ARIFOV SAT

Kada je u Crnoj Gori uvedeno srednjeevropsko vrijeme, Arif s Kose to nikako nije mogao da razumije.

- Kako to, pobogu, da se sat pomjera čas naprijed, čas unazad? – čudio se.

- Ada nije, Arife, nego je to zimsko i ljetnje računanje vremena. Prihvatamo evropske mjere. Ako hoćemo u Evropu, moramo i sat po evropski da navijemo – pokušavao je rođak Ramčo da mu objasni stvar. Ali, uzalud. Arif je čovo starog kova. Navikao da je sve po njegovom – i tačka. Navikao ženu kad pogleda da zna šta hoće. Navikao na volove kad vikne da znaju na koju stranu da krenu, da se konj upravlja prema njegovom glasu. Kad grad počne da pada, Arif prouči dovu i grad stane. Nije šala, čak i žito brže raste dok ga on gleda. Možda bi i kamen mogao zdrobiti pogledom.

I kako sada da on podešava sat prema nekakvom vražjem srednjeevropskom vremenu, koje je izmislio bogapitaj ko.

Arif udari pesnicom od sto i odluči:

- Nek pomjera ko god hoće, ja moj sat ne mrdam ni za minutu. Nego sve kao i dosad! Moj dedo, odavno rahmetlija, bio je prvi u našem selu nabavio sat i po tom satu se kod nas sve ravnjaljo, nije tu bilo ni naprijed, ni nazad, taman posla. I sada kad bih ja navio moj sat po tom srednjeevropskom, dedu bi se kosti u grobu prevrnule.

- Nemoj, Arife, protiv Evrope. Ne može to na jednu stranu ti, na drugu Evropa. Evo, razmisli. Mućni glavom – nije se Ramčo predavao.

- Ja sam svoje rekao – veli Arif. Izvadi željeznički sat iz džepčića na prsluku: – Podne – ustade.

- Kakvo podne, Arife? Podne je prošlo još prije sat vremena – veli mu Ramčo.

- Ti, Ramčo, imaš tvoje, a ja moje vrijeme.

Nekoliko seljana podrža Arifa. Neki izabraše Evropu. Tako se Košani podijeliše, pa su neki klanjali namaz sat prije, neki sat kasnije.

I žene su tako muzle krave.

Tako se u selu živjelo i po srednjeevropskom i po Arifovom vremenu.

Pa i kad umrije rođak Zuhdo, jedni rekoše da je ispustio dušu tačno u pet ujutru, drugi – nije no u šest.

Nikako da se dogovore čije je vrijeme ispravnije – u pet ili u šest.

Saletjeli ljudi Arifa, ubjeđuju ga da podesi vrijeme kako ga podešavaju svi.

- Nemoš ti, Arife, mimo svijeta – rekoše mu.

Niz Arifove prsi sjajkao se lanac njegovog željezničkog sata, a iz džepa na prsluku se čulo njegovo jasno kucanje.

- Evo, otidi gdje god hoćeš, vidjećeš da svi poštuju srednjeevropsko vrijeme. Poslušaj nas, majka mu stara. Nijesmo to vrijeme mi izmislili i nemamo mi nikakve koristi što bi ti pomjerio sat, nego je to za tvoje dobro. Nemoj biti dijete, no dognaj sat kako se dogoni. Moraš tako, ako hoćeš u Evropu.

- Ja, bogomi, s Kose neću niđe – reče Arif. – Šta ću u Evropu kad me tjeraju i sat po njihovom da navijam. Tako mi ga ni stari nijesu navijali, pa neću, vala, ni ja. Šta bi reko moj rahmetli dedo kad bih ja sad ovaj moj sat...? Ma jok, batalite tu priču. Dedov sat je radio isto kao ovaj moj i ne možete me ubijedit da to sad nije dobro. Ja ništa ne mijenjam, pa neka se Evropa ljuti koliko hoće.

- Dobro, Arife - ugnuše ramenima Ramčo, Huko i Zlata i odoše.

Poslije njih su dolazili učitelj Zuko, poštar Reko, trgovac Isko i imam Aljo, pokazivali Arifu njihove satove, nagovarali ga da pomjeri kazaljke, jer sav svijet je to učinio, staro vrijeme sad ne važi.

Arif je tjerao po svome.

Nakon nekoliko dana u Arifovu kuću banuše File i Vehbo.

- Znaš li ti, Arife, koliko je sati – upitaše ga.

- Znam, podne – pogleda Arif u svoj sat.

- Pogledaj ti to malo bolje. Podne je davno prošlo – rekoše mu.

- Po mojem vam je toliko, a moj sat nikad ne laže. Otkako je na Kosi satova, u ovo doba je uvijek bilo podne.

- Arife, vrijeme se pomjerilo. I sad ti nije dvanaest nego trinaest.

- Kako kome – veli Arif.

- Neće biti tako. Nego, ili ćeš pomjeriti sat po srednjeevropskom, ili stoku više nećeš moći da pojiš na seosko pojilo, niti da melješ žito u seoskoj vodenici, niti da koristiš seoski pašnjak. Razmisli šta ćeš i kako ćeš. Hoćeš li da živiš sa nama, ili sam? Proberi – rekoše File i Vehbo i odoše.

Od tada kod Arifa niti je ko dolazio niti je on kome išao.

Čak i oni Košani što su u početku bili uz njega, dognaše svoje satove po novom vremenu.

Arif je sam klanjao namaze, sam čuvao stoku na svom imanju, gdje je iskopao bunar i napravio pojilo, a ubrzo je kupio i električni mlin.

Vrijeme je prolazilo a Arif nikud od kuće nije išao.

Željeznički sat je otkucavao vrijeme samo za njega.

Jednoga dana taj sat pokaza tačno dvadeset sati. Vrijeme kada je trebalo da pripremi večeru za stoku, a njegova žena da pomuze krave i ovce.

Jedva je Arif donio sijena i očistio štalu. Žigalo ga je u slabinama, mučila ga vrtoglavica, malaksavale mu noge i ruke.

- Moraš sjutra otići kod ljekara – veli mu žena.

Ujutru Arif ustade i uputi se na autobusku stanicu.

Međutim, na stanici nije bilo putnika.

Autobus otišao još prije sat vremena.

Arif uzdahnu i pješke krenu u grad.

U ambulanti mu rekoše da je zakasnio na pregled, isteklo vrijeme.

I kod privatnog ljekara čekalo ga isto to, a na vratima apoteke, gdje je htio da kupi neki aspirin protiv bolova, dočeka ga katanac: Isteklo radno vrijeme.

Arif pogleda na sat i pohita prema stanici, kako bi stigao na zadnji autobus za Kosu.

Međutim, na šalteru mu rekoše da je zakasnio.

Arif sjede na drvenu staničnu klupu.

Dođe mu da vrisne od muke.

U džepu na prsluku njegov sat je spokojno brojao minute.

Arif ga izvadi i tresnu od asfalt.

MITRALJEZ GAJA BRĐANINA

Kad bi mitraljez Gaja Brđanina zaštektao, brdo je stenjalo kao nevjesta u đerdeku, planina pištala, kamen se drobio, oblaci bježali po nebu, potok bi presušio. Kosio je Gajo neprijateljske redove, jurišao na njih od 1941. do 1945. godine.

- Bravo ti ga, družo Gajo! – tapšao ga je brkati komandir čete po plećima.

Gajo bi poslije tih riječi porastao za čitav pedalj.

Protutnje rat, a Gaju se činilo da su sve zvijezde na nebu crvene petokrake. Da sijaju kao orden «Hrabrost za narod» na njegovim grudima. Noću bi ih gledao i uživao kao kad mu poštar donese boračku penziju.

Uz promjene vremena Gaja su boljele rane. Zbog toga su seljani, kada bi htjeli da sakupljaju ljetinu, dolazili kod njega da ga pitaju kakvo će vrijeme sjutra biti.

Poneko bi ga ubjeđivao da se ženi, nalazili mu prilike, provoda-džisali, ali Gajo za to nije htio ni da čuje.

- Jok!

Otkada je došao iz rata, volio je da sjedi sam na brežuljku pored kuće i da sluša huk Lima. A kada je pruga prošla kroz Limsku dolinu, Gajo je, sa svog mjesta na brežuljku pored kuće, ispraćao vozove. Njihova tutnjava ga je podsjećala na rafalnu paljbu, i činilo mu se da se od treska vozova lome vrbova stabla što su se uzdizala nad Limom. Kad bi metalna lomljava vozova «pomjerila linju fronta» Gajo bi osjetio na svom ramenu ruku brkatog komadira čete.

- Bravo ti ga, družo Gajo!

Komšije su i dalje dolazile da ga pitaju kakvo će vrijeme sjutra biti, ali mu ženidbu više niko pominjao nije. Gajo je stario. Kako je njegovo lice dobijalo oblik izgužvanog papira, tako je on više vremena provodio na brežuljku pored kuće. Uprste je naučio raspored vozova. Gdje koji ide, šta se prevozi u teretnim vagonima. Napamet je znao raspored kamenih ploča u Limu, tišica, brzaka, virova, kolovrata. Znao je kad riba najbolje grize, kad se koji mamac koristi.

Gajove godine su se trošili kao meci sa njegovog redenika kad bi paljbu podesio na rafalno. I, jednoga dana, usahnu Gajov život. Komšije su pričale da su vozovi odnijeli dane njegovog života, da se njegovo vrijeme izgubilo u limskim brzacima. Žalili su što nemaju više koga da pitaju kakvo će vrijeme biti sjutra.

Na sahranu su došli drugovi, održan je govor, a zatim je prisutne presjekao gromki glas:

- Pali!

Jeknuo je plotun iznad Gajovog groba.

Voz je protutnjao prugom.

Lim je zahučao jače.

Na brežuljku ispred prazne Gajove kuće, na mjestu gdje je sjedio, ostalo je udubljenje u zemlji, kao gnijezdo od ptice.

Sait Š. ŠABOTIĆ

DVA NEOBJAVLJENA DOKUMENTA O EKSPROPRIJACIJI ZEMLJIŠTA HADŽI-ISMAILOVE DŽAMIJE U NIKŠIĆU

Uvažavajući i podržavajući vrlo korisnu rubriku časopisa „Almanah“, koja nosi naslov „Dokumenti“, u prilici smo da čitalačkoj javnosti prezentiramo dva do sada neobjavljena dokumenta koji se odnose na eksproprijaciju zemljišta Hadži-Ismailove džamije u Nikšiću (džamija u Grudskoj mahali), koja je izvršena tokom 1947. i 1949. godine.

Normalizacija političkih odnosa nakon donošenja prvog Ustava FNRJ 31. januara 1946. godine, kojim je proklamovano odvajanje crkve od države, škole od crkve, validnost građanskog braka i niz drugih značajnih pravnih normi, omogućila je i posvećivanje veće pažnje svim vjerskim zajednicama na prostoru FNRJ. Jedna od njih bila je i Islamska vjerska zajednica. Partijsko i državno rukovodstvo je u tom periodu izvršilo vrlo dobru procjenu, kada su namjeravali da svoje idejne i praktične ciljeve sprovedu u djelo. Naime, oslanjajući se na sveštenstvo, vodeći komunistički političari su znali da će na taj način ostvariti najveći uticaj među muslimanskom populacijom. U tom smislu na području Crne Gore preduzeto je niz značajnih akcija koje su vodile ka stvaranju povoljne klime na relaciji država – rukovodstvo vjerske zajednice – stanovništvo (vjernici). Već početkom februara svoj rad započela je Komisija za rješavanje agrarnih sporova na području Plava i Gusinja¹, da bi 27. aprila 1946. godine Predsjedništvo narodne skupštine Narodne Republike Crne Gore, donijelo Zakon o obrazovanju Suda za likvidaciju nepravilno regulisanih agrarnih odnosa u vremenu prije 6. aprila 1941. godine. Odredbe ovog Zakona su priznavale pravo vlasništva na zemlju i licima koja su se iselila u periodu od 1918. do 1941. godine ili su izbjegla usljed sukoba s predratnim jugoslovenskim vlastima.² Takođe je u pomenutom periodu povedena velika kampanja za opismenjavanje i školovanje muslimanskog

---

¹ Opširnije o radu ove Komisije vidjeti: Zvezdan Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*, Podgorica 2001, 170.

² Službeni list NR Crne Gore, br. 10, 1. jun 1946; Zvezdan Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori...*, 170-171.

stanovništva. Sve je to imalo pozitivnog odjeka, naročito među muslimanskom ulemom (sveštenicima) koja je djelovala na tlu Crne Gore. Tokom 1947. godine, prema mišljenju vodećih crnogorskih političara, gotovo svi muslimanski sveštenici su bili lojalni vladajućem režimu i nesebično su pomagali brojne akcije Narodnog fronta Crne Gore.³

Rad na uređivanju odnosa između države i vjerskih zajednica naročito je bio aktivan tokom 1947. godine. Pitanje ukidanja pomoći sveštenicima u Crnoj Gori bilo je riješeno na sjednici Ministarskog savjeta NR Crne Gore održanoj 11. januara 1947. godine, tako što je Blažo Jovanović Predsjednik crnogorske vlade, predložio ukidanje pomoći sveštenicima, obrazlažući svoj predlog činjenicom da su vjerske zajednice odvojene od države, te da iste raspolazu svojim sredstvima koja obezbjeđuju materijalnu sigurnost sveštenika. Za one sveštenike koji smatraju da su ponuđena materijalna sredstva nedovoljna, bilo je omogućeno zaposlenje u državnoj službi.⁴ Naredni korak u uređivanju odnosa između države i vjerskih zajednica bio je donošenje Osnovnog zakona o eksproprijaciji zemljišta, koji je Predsjedništvo Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ usvojilo 4. aprila 1947. godine.⁵ Imajući na umu da prvi jugoslovenski Ustav nije predviđao ukidanje privatnog sektora kao oblika nove ekonomike, već da ga je, vodeći računa o opštedruštvenom interesu, postavljao u određene okvire,⁶ opšte odredbe ovog zakona predviđale su da se nepokretna imovina može eksproprijirati kada to zahtijeva opšti interes izvođenja korisnih radova u cilju društveno-ekonomskog i kulturnog razvitka naroda. Čin eksproprijacije mogao je biti izvršen isključivo na temelju predmetnog akta ovlašćenog, nadležnog državnog organa. Slijedeći odredbe donijetog Zakona, nadležni organi NR Crne Gore su pristupili realizaciji zakonskih normi koje su predviđale i eksproprijaciju zemljišta koje je bilo u vlasništvu vjerskih objekata. Pod udar Zakona došli su i zemljišni posjedi Hadži Ismailove džamije u Nikšiću podignute početkom XIX vijeka.⁷

---

³ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd 1986, 133, 287. Tokom 1948. godine u službi Islamske vjerske zajednice bilo je ukupno 99 imama (Živko M. Andrijašević/ Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, 457).

⁴ Zvezdan Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori...*, 182.

⁵ Službeni list FNRJ, br. 28, 4. april 1947.

⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, 443.

⁷ Obično se navodi da je Hadži Ismailova džamija podignuta 1807. godine, mada je tarih na ulaznim vratima, pisan arabicom, datiran sa hidžretskom 1219. godinom koja, prema tabelarnom pregledu hidžretskih godina preračunatih u godine nove ere, koji je sačinio Zejnil Fajić, odgovara 1804. godini. O vakufima ove džamije pisao je i

Prvo oduzimanje zemljišta ove džamije uslijedilo je Rešenjem Pretsjedništva Vlade NRCG br. 5297, od 12. decembra 1947. godine, kada je eksproprisana parcela površine 1.344 m² zemljišta za potrebe Ministarstva prosvjete NRCG iz razloga što „*eksproprisana imovina nije bila važan izvor prihoda za održavanje džamije*“.

Drugo oduzimanje zemljišta Hadži Ismailove džamije uslijedilo je Rešenjem Pretsjedništva Vlade NRCG br. 1676, od 29. marta 1949. godine, kada je Eksproprijaciona komisija eksproprisala parcelu površine 2.900 m² zemljišta za potrebe GNO u Nikšiću.

Rješenje o oduzimanju parcele površine 2.900 m², donijeto je 19. maja 1949. godine (označili smo ga kao dokument br. 1 – priređivač), nakon „*održane usmene i javne rasprave*“, dok je Rješenje o oduzimanju parcele površine 1.344 m² donijeto 28. oktobra 1949. godine takođe „*nakon održane usmene i javne rasprave*“ (ovaj dokument smo označili kao dokument br. 2 – priređivač). Preduzetim mjerama eksproprijacije uveliko je sužena ekonomska osnova Hadži-Ismailove džamije u Nikšiću, koja je do tada počivala na navedenim zemljišnim parcelama.

Dokumenti koje priređujemo za objavljivanje čuvaju se u Državnom arhivu Crne Gore - Arhivskom odjeljenju Nikšić i pripadaju fondu Narodnog odbora opštine Nikšić. Kao istorijski izvori ovi dokumenti su značajni po svojoj autentičnosti, informativnosti i mogućnosti sagledavanja jednog istorijskog procesa kojim su bili obuhvaćene i vjerske institucije. Oba dokumenta su rađena po tada važećim obrascima, dakle na obrascu formata A-4, na dvije stranice, uz korišćenje ćiriličnog pisma. Tako propisani obrazac popunjavao je rukopisom zapisničara ili ukucavanjem potrebnih podataka pisačem mašinom latiničnog pisma.

Dok. br. 1:

Посл. Бр. 2/49

Експропријациона комисија при Gradskom⁸ народном одбору у Никшићу, састављена од судије Среског суда Лакчевића Крста, као претседника комисије и чланова:

---

dr Šerbo Rastoder. Prema njegovim istraživanjima Hadži Ismailova džamija u Grudskoj mahali imala je sredinom dvadesetih godina XX vijeka 8 rala livade, livadu od 5 rala, jedno ralo zemlje oranice, 1 ralo bašte, 2/4 rala zemlje, zidinu, 1/4 rala bašte, 6 rala zemlje (koju je bivša crnogorska vlada darovala nekom Hercegovcu), grobilište od 5 rala, 2 rala zemlje (koja je pretvorena u pazarište) i 3 rala zemlje. Jedno vrijeme je mutevelija vakufa nikšićke džamije bio Tahir Burazerović (Šerbo Rastoder, *Vakufi u Crnoj Gori krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka*, Rožajski zbornik, 8, Rožaje 1998., 50).

⁸ U originalu ovo Rješenje popunjeno je pisačem mašinom latiničnog pisma (prim. – priređivača).

Banićević Dušana i Aleksić Milivoja, članova GNO-a u Nikšiću uz sudjelovanje zapisničара Dedović Danice службеника Среског суда у Никшићу, по предмету експропријације имовине досадашњег власника Управе Дžамије, из Никшића, а у корист ФНРЈ, након одржане усмене и јавне расправе дана 19-V- 1949 године, донијела је

Р Е Ш Е Њ Е

Експроприше се у корист државе ФНРЈ а за потребе Gradskog narodnog odbora u Nikšiću имовина досадашњег власника Управе Дžамије а која се налази у атару grada Nikšića а у границама: Од истока imovina Mićunović Živka, од сјевера imovina Vujačić Nikole, од запада ulica Baja Pivljanina и од југа imovina Vujačić Nikole. Имовина се састоји из једне парцеле а у површини 2900 м². На овој имовини налази се .....

Као накнада за ову имовину одређује се износ од 29.000 (dvadeset devet hiljada) динара, а иста се има исплатити у državnim obveznicama.

Решење доставити досадашњем власнику Управи дžамије, финансијском отсјеку при GNO u Nikšiću, Среском суду у Никшићу ради укњижбе права својине на корисника експропријације, и Јавном тужиоцу у Никшићу.

О Б Р А З Л О Ж Е Њ Е:

Решењем Претседништва Владе НРЦГ Бр. 1676 од 29-III-1949 године ријешено је, да се имовина досадашњег власника наведеног у диспозитиву овог решења експроприше у корист ФНРЈ а за потребе GNO u Nikšiću.

На основу доказа проведених на данашњој јавној расправи утврђено је, да се односна имовина налази у реону grada Nikšića а у границама и површини у диспозитиву наведеним.

Процјенитељи су наведену имовину процијенили на тај начин što su 1 metar kvadratni procijenili po 10 dinara rukovodeći se mjesnim prilikama i okolnošću što se zemljište nalazi na periferiji grada.

При оцјени свих доказа и записника о процјени експроприсане имовине комисија је нашла, да су процјенитељи одредили цијене за наведену имовину и да је иста правилно одмјерена, те да одговара просјечној прометној вредности и мјесним приликама.

Комисија је у смислу чл. 15 ОЗОЕ одлучила, да се досадашњем власнику исплати накнада у državnim obveznicama, како је то у диспозитиву наведено, а ово из разлога што Управи дžамије експроприсана имовина није била ни једини ни најважнији извор прихода.

На основу изложеног одлучено је као у диспозитиву.

ЕКСПРОПРИЈАЦИОНА КОМИСИЈА при GNO-у у Никшићу,
дана 19-V-1949 г. 1949 године.

Записничар,
Претседник комисије,
Д. Дедовић
Крсто Лакчевић

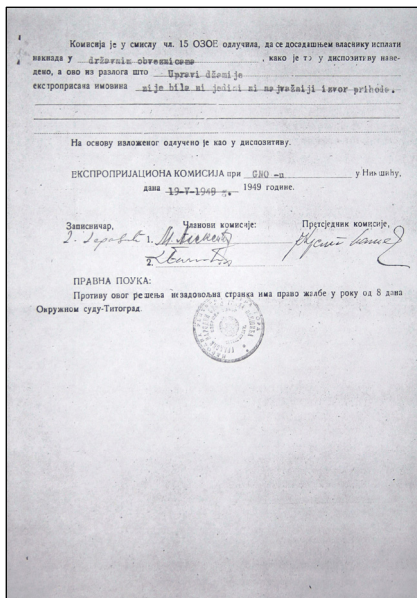
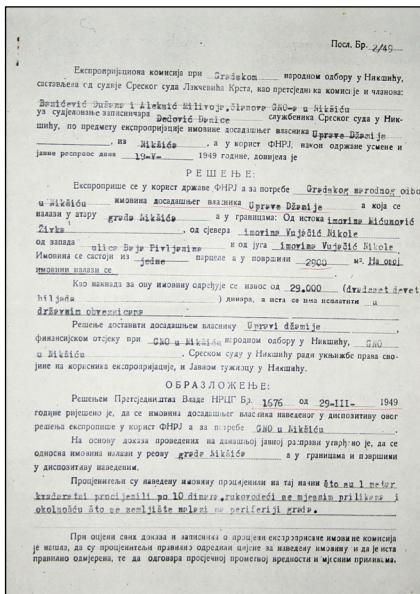
Чланови комисије:

1. *М. Алексић*
2. *Д. Банићевић*

ПРАВНА ПОУКА:

Противу овог решења незадовољна странка има право жалбе у року од 8 дана Окружном суду – Титоград.

Печат

Rješenje o eksproprijaciji iz maja 1949. godine

Dok. br. 2:

Посл. Бр. 2/47

Експропријациона комисија при Градском⁹ народном одбору у Никшићу, састављена од судије Среског суда Лакчевића Крста, као претседника комисије и чланова: Пајовић Илије, нач. Мин. Просвјете и Банићевић Душана члана Г.Н.О. уз судјеловање записничара Дедовић Данице службеника Среског суда у Никшићу, по предмету експропријације имовине досадашњег власника Управе џамије, из Никшића, а у корист ФНРЈ, након одржане усмене и јавне расправе дана 28. X 1949 године, донијела је

Р Е Ш Е Њ Е:

Експроприше се у корист државе ФНРЈ а за потребе Министарства просвјете имовина досадашњег власника Управе џамије а која се налази у атару града Никшића а у границама: Од истока имов. Мићуновић Живка, од сјевера имов. Вујачић Николе, од запада Градским путем и од југа имовина Пиранића Шућа. Имовина се састоји из једне парцеле а у површини 1344 м² . На овој имовини налази се .....%.....

Као накнада за ову имовину одређује се износ од 21.504.- (двадесет једну хиљаду петсто четири) динара, а иста се има исплатити у државним обвезницама.

Решење доставити досадашњем власнику Управи џамије, финансијском одјеку при Градском народном одбору у Никшићу, Министарству просвјете, Среском суду у Никшићу ради укњижбе права својине на корисника експропријације, и Јавном тужиоцу у Никшићу.

О Б Р А З Л О Ж Е Њ Е:

Решењем Претседништва Владе НРЦГ Бр. 5297 од 12. XII 1947 године ријешено је, да се имовина досадашњег власника наведеног у диспозитиву овог решења експроприше у корист ФНРЈ а за потребе Министарства просвјете НРЦГ.

На основу доказа проведених на данашњој јавној расправи утврђено је, да се односна имовина налази у реону града Никшића а у границама и површини у диспозитиву наведеним.

---

⁹ У originalу ово Решење попуњено је руком, ћиричним писмом (prim. – priređivača).

Процјенитељи су наведену имовину процијенили на тај начин што су по 1 м² са лица процијенили по 32 динара, а унутрашњост по 1 м² = 16 динара.

При оцјени свих доказа и записника о процјени експроприсане имовине комисија је нашла, да су процјенитељи правилно одредили цијене за наведену имовину и да је иста правилно одмјерена, те да одговара просјечној прометној вриједности и мјесним приликама.

Комисија је у смислу чл. 15 ОЗОЕ одлучила, да се досадашњем власнику исплати накнада у државним обвезницама, како је то у диспозитиву наведено, а ово из разлога што..... %
..... експроприсана имовина није била важан извор прихода за трошкове иамије.

На основу изложеног одлучено је као у диспозитиву.

ЕКСПРОПРИЈАЦИОНА КОМИСИЈА при Град. Нар. одбору у
Никшићу,

Дана 28. X 1949 године.

Записничар,

Даница Дедовић, с.р.

Чланови комисије,

1. *Илија Пајевић, с.р.*

2. *Душан Банићевић, с.р.*

Претсједник комисије,

Крсто Лакчевић, с.р.

ПРАВНА ПОУКА:

Противу овог решења незадовољна странка има право жалбе у року од 8 дана Окружном суду-Титоград.

*Да је препис вјеран своме изворнику
тврди*

(Печат)

Пр. референт Г.Н.О.
Ђурић

JEDAN DOKUMENT IZ OSMANSKE ARHIVE

Osmanska dokumenta nam često mogu pomoći u razumijevanju odnosa između osmanske države, s jedne strane, i njenih susjednih država, s druge strane. Međususjedski odnosi država nisu bili uvijek neprijateljski, kako se nerijetko razmišlja, već često dolazi i do uspostavljanja prijateljskih odnosa. To je stoga što su narodi s obje strane granice bili upućeni na saradnju i zbližavanje. Nekada su do toga dovodili ekonomski uzročnici, a nekada zajednički politički interesi. Poznato je da neprijateljstva nisu vječno trajala, a interesi su bili svakodnevna pojava. Do saradnje dvije susjedne države, pogotovu u vrijeme mira, dolazilo je, najčešće, u pograničnim oblastima, odnosno tamo gdje su njihovi sukobi bili najžešći. Dodirne tačke susjednim državama su donosile dobra onoliko koliko i neprijateljstva. To su bile kako najčvršće čuvane tako i najtješnje linije međusobnih dodira saradnje i prijateljstva.

Dokument koji ovdje objavljujemo nam donekle pomaže da razumijemo način kako su one međusobno saradivale. Prema ovom dokumentu saradnja je uspostavljena između osmanskih vlasti sa susjednim vlastima u gradovima Kotor i Bar. Na osnovu dokumenta osmanska vlast potražuje od kapetana gradova Kotora i Bara graditelje koji će učestvovati u renoviranju utvrde Spuš. Od ranije je poznato da su Osmanlije često koristile graditelje s primorja, čije su vještine u graditeljstvu njima bile prijeko potrebne. U ovome slučaju radi se o graditeljima sa crnogorskog primorja, tačnije iz gradova Kotora i Bara. Dokument nam, ujedno, otkriva način komuniciranja, za koji se može reći da nije samo naredba.

Dokument koji se ovdje objavljuje je iz dijela Muhimme deftera. Muhimme defteri su vrsta prepisa fermana i naredbi koje je osmanski dvor upućivao svojim zvaničnicima u raznim provincijama svoga carstva ili zvaničnicima drugih država. Njihov značaj za istraživanje je ogroman. Dokument donosimo u transkripciji i u prevodu.

Transkripcija:

Yazıldı.

Tur Ali Beğ kethudâsına virildi. Fî 12 Ramazân, sene: 972

Kotor Kal'ası hâfızına hüküm ki:

Hâlen Memâlik-i Mahrûsem'den Iskenderiyye sancağına tâbî' İsboş nâm kal'anun ta'mîri fermân olunup binâsına ve sâyir lâzîm olur kerestesine livâ-i mezbûr mukâta'asından kifâyet mikdârı akça ta'yîn olunmuşdur. Eyle olsa; tasarrufunda olan yirlerden kifâyet mikdârı bennâ ihrâc olunup kal'a-i mezbûre ta'mîrine irsâl olunmasın emridüp **buyurdum ki:**

Vusûl buldukda, bu bâbda onat mukayyed olup Atebe-i Âlem-penâhum'a olan ubûdiyyetün muktezâsınca aslâ te'hîr ü tevakkuf itmeyüp zikrolunan kal'anun ta'mîri husûsı için bennâ tedârük idüp gönderüp ücret ile işletdürüp itmâm-ı maslahat eyleyesin. husûs[-i mezbûr] mühîmdür; ihmâl ü müsâhele itmeyüp ikdâm ü ihtimâm eyleyüp emr-i şerîfüm mücebince göndermeyince olmayasın.

Yazıldı.

Bu dahi.

Bir sûreti, Bar Kal'ası hâfızına.

Prevod:

Napisano je.

Predato je kethudi Turalije bega, 12. Ramazana, godine 972 (12. april 1565).

Naredba kapetanu Kotora:

Izdata je naredba da se renovira utvrda po imenu Spuž koja je u stavu skadarskoga sandžaka i dio je osmanske države. Za njenu izgradnju i druge potrepštine u građevinskom materijalu obezbijedena je potrebna količina u akčama od mukaata iz spomenutog sandžaka. Zapovijeda se da se u mjestima koja su pod tvojom upravom obezbijedi dovoljan broj graditelja i pošalju radi renoviranja spomenute utvrde. **Naređujem:**

Kada stigne (naredba) nikako ne odlaži i ne odugovlači nego kako zahtijeva tvoja potčinjenost mom dvoru u vezi sa ovim pitanjem dobavi graditelje i pošalji ih da završe posao oko renoviranja spomenute utvrde za koji će biti plaćeni. (Pomenuto) pitanje je značajno; ne pokazuj nebrigu i ne prihvati olahko (već) pokaži brigu i napor i u skladu sa mojom naredbom nemoj da je ne izvršiš.

Napisano je.

Također ovo.

Jedna kopija kapetanu utvrde Bar.

Dušica MINJOVIĆ

EP U SVOJOJ POSTOJBINI

(Zlatan Čolaković, *Epika Avda Međedovića – The epic of Avdo Međedović, knjiga 1: Ženidba Smailagić Meha, volume 1: The wedding of Smailagić Meho, knjiga 2: Izabrane pjesme Avda Međedovića, volume 2: The selected poems of Avdo Međedović.*
Almanah, Podgorica, 2007)

Ono zbog čega je dvotomno delo dr Zlatana Čolakovića posvećeno Avdu Međedoviću i njegovoj epici pre svega značajno jeste to što je njime Avdo Međedović u naučnom i uopšte kulturološkom smislu vraćen u prostor i podneblje kojima istinski i pripada ili, kako je to urednik izdanja dr Šerbo Rastoder, pišući o odnosu Almanaha i epike Bošnjaka Crne Gore zapisao, *po prvi put se objavljuje tamo gdje je i zapisan – u Crnoj Gori*. Iako je istorijat proučavanja lika i dela Avda Međedovića dug i uglavnom se vezuje za univerzitetske centre van prostora Crne Gore, delo Avda Međedovića je svoju uobličenosť kakvu zasluđuje dobilo u dvotomnom ostvarenju Zlatana Čolakovića.

Kratko ćemo nabrojati one koji su se do sada bavili pre svega Međedovićevim epom *Ženidba Smailagić Mehe*.¹

– Avdo Međedović, *The wedding of Smailagić Meho, Notes and Commentary by Albert B. Lord*, SCH III, Collected by Milman Parry, HUP, Cambridge, Massachusetts, 1974;

– Avdo Međedović, *Ženidba Smailagina sina, ed. David E. Bunum with Albert B. Lord*, Center for Study of Oral Literature, Cambridge, Massachusetts, 1974;

– *Ženidba Smailagić Mehe, junački ep*, priredio Enes Kujundžić, Sarajevo, 1987;

– Avdo Međedović, *Ženidba Smailagić Mehe*, priredio Enes Kujundžić, Preporod, Sarajevo, 2002, Edicija *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*.

---

¹ Podatke navodimo na osnovu sledećeg izvora: Šerbo Rastoder, Almanah, Epika Bošnjaka Crne Gore, u: *Epika Avda Međedovića, knjiga 1: Ženidba Smailagić Meha*, Almanah, Podgorica, 2007, str. 14.

Na nemački jezik je profesor Bečkog univerziteta dr Georg Danek preveo Međedovićevo delo *Vlahinjić Alija* (Georg Danek, *Bosnische Heldenepen*, Wieser Verlag, Klagenfurt – Celovec, 2002).

Iz priloženog se da videti da je Međedović imao mnogo višu reputaciju u evropskim i svetskim naučnim krugovima i centrima, nego na prostorima na kojima je ponikao sa svojim zamašnim talentom. Ne osporavajući Avdove vrednosti, naučnici svetskoga renomea, kao na primer Albert Bates Lord i Milman Parry, često su ovog balkanskog Homera koristili kao produktivan epski materijal uz pomoć koga su pre svega tražili odgovore na uvek zapretno pitanje u nauci, a to je homersko pitanje. Rad dvojice američkih naučnika čini se da je mnogo više koristio kasnijim neimarima koji su zidali građevinu Međedovićevog raskošnog epskog talenta, a svakako je jedan od najznačajnijih Zlatan Čolaković.

U prvoj knjizi posvećenoj epici Avda Međedovića nakon prigodnog, ali i instruktivnog teksta Šerba Rastodera i reči zahvalnosti koje je Zlatan Čolaković uputio svojim saradnicima, otvara se serijal tekstova nastalih na osnovu proučavanja pesničko-pevačkog opusa Avda Međedovića.

Tekst “Homersko pitanje” Roberta L. Fowlera je neznatno revidirana verzija eseja koji je ovaj autor objavio u knjizi *The Cambridge Companion to Homer* (Cambridge University Press, 2004). Fowler razmatra pitanja ko je i na koji način ispevao i sačuvao *Ilijadu* i *Odiseju*, dajući uputstva za dalje čitanje. Nakon navedenog teksta Fowler navodi obimnu bibliografiju značajnu za rasvetljavanje homerskog pitanja.

Zlatan Čolaković piše o post-tradicionalnoj epici Avda Međedovića i Homera ustanovljavajući dve pesničko-pevačke tvorbene tehnike – tradicionalnu i post-tradicionalnu. Čolaković Međedovića rasvetljava kao bošnjačkog Homera, a Homera kao starogrčkog Avda Međedovića. Autor se bavi i analizom Parryjevog sakupljanja Međedovićeve epike i konačno postavlja pitanje valjanosti upoređivanja Međedovića i Homera. Pesme Avda Međedovića “Dolazak vezira u Travnik”, “Smrt Ličkog Mustaj-bega” i “Osveta pogibije Ličkog Mustaj-bega” posebno uzima u razmatranje jer smatra da one naročito ilustruju pesničko-pevačku veštinu Avda Međedovića i da predstavljaju *tvorbu u istinitijem svjetlu* od “Ženidbe Smailagić Meha”. U svom tekstu Čolaković se bavi i epom “Ženidba Smailagić Meha”, kao i pesmom “Osvajanje Kandije”.

Autobiografska kazivanja Avda Međedovića o svom životu, pesmama i pevačima Čolaković je prvi put objavio u časopisu *Almanah*, broj. 33-34, Podgorica, 2006, 9-76. Verziju ovih kazivanja Čolaković je objavio i u delu o kome je u ovim redovima reč, ali sa neznatnim dopunama i izmenama. Kao izvor autobiografskih kazivanja Čolakoviću je poslužio izvorni Vujinovićev rukopis, jer je Vujinović transkribovao Perryjev rukopis.

U prvoj knjizi dela *Epika Avda Međedovića* Zlatan Čolaković je objavio uz kritičke napomene ep Avda Međedovića “Ženidba Smailagić Meha” u 12 311 stihova.

Čolaković čitaocima pruža mogućnost da po prvi put pred sobom imaju do sada neobjavljen Parryjev rukopis “Pitanja u Bijelom Polju” koji se sastoji, kako Čolaković uz određene napomene ističe, od tri beležnice sa šezdeset stranica ispisanog teksta. Iz ovog rukopisa jasno se da sagledati odnos Parryja i Vujinovića, kao i koncept uputstava za razgovore koje je Vujinović od Parryja dobijao.

Čolakovićev tekst “Homer: Ćor Huso ili Avdo, rapsod ili aed” prvi put je objavljen u časopisu *Almanah*, broj 27-28, 2004. godine. Ovaj tekst je podelio naučnu javnost i izazvao silnu polemiku, ali je u Čolakovićevom delu s pravom našao mesto koje neko može opravdati, a neko ne, ali je svakako korisno da čitalac pred sobom ima tekst koji će u njemu pred postavljenom tezom izazvati potrebu za iskazivanjem stava, bilo potvrđujućeg, ili negirajućeg.

U knjizi se nalazi i izbor radova o Avdu Međedoviću Alberta B. Lorda, Huseina Bašića, Georga Daneka. Značajno je pomenuti da je Čolaković pred čitaoca stavio i hronologiju Parryjevog sabiranja pesama i kazivanja Avda Međedovića, bibliografiju Avda Međedovića i rečnik epike Avda Međedovića koji je sačinio Adnan Ćirgić.

Drugi deo knjige *Epika Avda Međedovića* čitaocima nudi tekstove na engleskom jeziku koji svoje paralele na maternjem jeziku imaju u prvom delu. Drugi deo knjige zanimljiv je zbog toga što u njemu Čolaković daje izbor epskih pesama Avda Međedovića, a to su sledeće pesme: “Dolazak vezira u Travnik”, “Smrt Ličkog Mustaj-bega”, “Osveta pogibije Ličkog Mustaj-bega” i “Sultan Selim uzima Kandiju”.

Od nemalog značaja je i informacija o sabiračima bošnjačke epike, a to su Milman Parry, Nikola Vujinović, Ćamil Sijarić, Albert B. Lord (s Međedovićem), Husein Bašić, Ljubiša Rajković-Koželjac, Zaim Azemović, Zlatan Čolaković, Marina Rojc-Čolaković.

Zanimljivo je i poglavlje sa ilustracijama u kome se mogu videti faksimili harvardskih dozvola, faksimili Univerziteta Cambridge, fotografije arhiva Parryjeve zbirke, kao i fotografije učesnika simpozijuma “Epika Bošnjaka u Crnoj Gori, Murat Kurtagić i Avdo Međedović” (Rožaje i Bijelo Polje, 2005).

Čolaković uvodi i naslov “Likovi u Međedovićevim epovima” (“Ženidba Smailagić Mehe”, “Dolazak vezira u Travnik”, “Smrt Ličkog Mustaj-bega”, “Osveta Ličkog Mustaj-bega”, “Sultan Selim uzima Kandiju”), koji se realizuje u popisu lica i kataloškog je tipa.

Na kraju ovog dvotomnog ostvarenja autor navodi indeks kao nužan deo svake temeljne naučne aparature..

U radu na delu *Epika Avda Međedovića* Zlatan Čolaković je ispoljio izuzetnu metodičnost, što je rezultiralo sistematičnošću i preglednošću ovog kritičkog izdanja koje nam daje obilje informacija. Međutim, u izboru tekstova koje je u ovo izdanje uneo, Zlatan Čolaković je ispoljio dozu jednostranosti. Naime, mesto u ovom značajnom delu našli su tekstovi koji potvrđuju teze samog Čolakovića, dok su oni koji bi Čolakovićeve teze mogli dovesti u pitanje ili se bar sa njima sukobiti, ostali van Čolakovićeovog ostvarenja. U ovom delu još se uočava i nedoslednost u upotrebi termina ep, odnosno epska pesma, jer se na različitim mestima jedno te isto Međedovićevo ostvarenje katkad svrstava u ep, a katkad u epsku pesmu.

Dvotomno kritičko izdanje knjige *Epika Avda Međedovića* treba preporučiti proučavaocima usmene epike, a posebno usmene epike Bošnjaka, pre svega zbog obilja informacija koje pruža, što ne uslovljava direktno slaganje ili neslaganje u vezi sa tezama iznetim u njemu.

Ipak, ono što je najbitnije, a u čemu će se svi ljudi dobre volje složiti, jeste da se u Crnoj Gori dogodio praznik kulture objavljivanjem knjige Zlatana Čolakovića *Epika Avda Međedovića* u izdanju Almanaha iz Podgorice.

Srdan KATIĆ

Olga Zirojević, SRBIJA POD TURSKOM VLAŠĆU 1459-1804,
Drugo, pregledano i ilustrirano izdanje, Beograd 2007.

Dr Olga Zirojević, istoričar-turkolog, decenijama se bavi historijom srpskog naroda pod osmanskom vlašću od XV do XVIII veka. Iza nje je nekoliko izuzetnih monografija, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459-1683*, *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku*, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine* i druge, i na desetine stručnih članaka objavljivanih kod nas i u svetu. Posle dugogodišnjeg istraživačkog rada na temama iz vojne, crkvene i društvene istorije, odlučila je da pristupi pisanju sintetičkog pregleda istorije Srbije pod Osmanlijama, za šta kod nas već dugo postoji potreba.

Svoju nameru ostvarila je 1995. godine, kada je izdavačka kuća «Damad» objavila prvo izdanje njene knjige. Drugo objavljivanje, dvanaest godina kasnije, u izdanju «Etnološke biblioteke», potvrđuje nesmanjeno interesovanje čitalačke publike za ovom vrstom literature. Celovit, vrlo informativan i slikovit, a opet sažet pregled istorije Srbije u rasponu od tri i po veka, osnovni je razlog dobrog prijema knjige u javnosti. O. Zirojević nas, jednostavnim i lepim jezikom, neopterećenim suvišnim stručnim, osmanističkim terminima, samouvereno vodi kroz vrlo kompleksnu problematiku.

U slučaju političke istorije to su najvažniji događaji: tursko osvajanje Smedereva 1455. i propast srpske Despotovine, tursko-ugarske borbe, pad Beograda 1521., ratovi Osmanskog carstva i Habsburške monarhije vođeni na našim prostorima tokom XVII i XVIII veku, kratak period austrijske uprave, vlast dahija u Beogradskom pašaluku i pripreme za dizanje Prvog srpskog ustanka.

U isto vreme, autorka nas upoznaje sa osnovnim odlikama osmanske uprave u Srbiji i sa državnim i društvenim institucijama koje su u sebe inkorporirale deo pravoslavnog domaćeg stanovništva. Takođe vrlo uspešno analizira odnos Srba prema sultanu i osmanskoj vladajućoj eliti, kao i odnos crkve prema jednoj tipično teokratskoj, u ovom slučaju islamskoj državi. Tokom 350 godina ove relacije varirale su između mirnog suživota i tolerancije do narodnih ustanaka i otvorenog priklanjanja Austriji-

skoj monarhiji. S tim u vezi je O. Zirojević zanimljivo i živo obradila poglavlja o hajdučiji, razbojništvu i migracijama, posebno se osvrnuši na Veliku seobu Srba i ličnost patrijarha Arsenija III Crnojevića.

Autorka nije zanemarila ni pitanja koja se tiču društvene i ekonomske istorije, kako u vremenima napretka, tako ni u vremenima kriza. Ona nam vešto dočarava, na orijentalnim i zapadnim izvorima rekonstruisane, slike zemlje i ljudi; opisuje gradove, palanke, sela i puteve, narodne običaje, jezik, nošnju, način ishrane, privredu i uopšte život u okvirima patrijarhalnog društva. Dužnu pažnju posvećuje i pojavama kao što su islamizacija i prodor orijentalne kulture.

Na kraju knjige nalazi se rečnik tuđica i manje poznatih reči, odnosno onih osmanističkih termina koji nisu mogli biti izbegnuti u tekstu.

Živopisnom izlaganju odličnu dopunu predstavljaju brojne ilustracije: stare geografske karte, prikazi bitki, vojnih utvrđenja, portreti znamenitih i anonimnih ličnosti, prizori iz svakodnevnog života i dr, koje čitaocce nenametljivo prenose u minula vremena i doprinose realnom sagledavanju prošlosti.

Alija DŽOGVIĆ

FALCO PEREGRINUS

Poetsko-filozofska falkonika Ferida Muhića

To je prof. dr. *Ferid Muhić* – najkraće rečeno: to je *Ferid*. Onaj o kojem sam s najvećim poštovanjem govorio, i esej napisao za knjigu “*Štit od Zlata*” – za ovu veliku metaforu *Znanja*. Pa sam etimološki tumačio i ovo izazovno ime, koje ovom čovjeku nije slučajno. Ono mu je dato po Božjoj volji, po sudbini, da bude “*ferid*”, da je podudarno, čak i semantički, sa latinskim “*falco*”, i još onome “*peregrinus*”. Feridu Čovjeku predodređeno je da bude “*ferid*”, i “*falco*”, a i “*peregrinus*” – da putuje dunjalukom od Kanade i Amerike do Malezije, i po cijeloj Evropi svakako. Ali ne kao turista, ili “*tjeraj vjetar kapom*”, već kao *Znalac* svih mudrosti svijeta od *Veda* i Konfučija pa do danas. Vrlo je indikativno kako je to meni izletelo iz pameti da je Ferid *AKADEMIJA ZNANJA*, pa ga zato Svijet poštuje i poziva da govori – jer ga je lijepo slušati kako mudro govori.

Nazvao sam Ferida *Putujućom Akademijom* (velika slova pišem po pravopisu poštovanja). Konačno, on jeste *Akademija*, jer i ovaj apelativni lik *peregrinus* saopštava svojom semantičkom sadržinom, figurativnošću po Božjem određenju. On putuje, on je *peregrinus*, on je *falco* – a to znači da je “*iznad*”, “*gore*” – na sunčevoj putanji, na Vrh...

Ovo pišem po istini – i s poštovanjem. Nisam romantik koji se kočoperi, iako volim romantičarsku estetiku: ono što je lijepo, a znanje je lijepo, o njemu se mora govoriti “umivenih ruku”, uvijek imajući pri svojoj pameti kur'ansku stilemu “*uči*”.

Vjerujem da je sudbina učinila da atributi “*ferid*” (izvanredan), “*falco*” (soko), “*peregrinus*”, *znanje*, i još takvih – pripadaju njemu. Takvog ga ja čujem i vidim i u pisanoj riječi i u govoru. Nije morao biti Ciceron, htjeo je biti Ferid: i Ciceron, i filozof, i pjesnik, i publicista, i profesor, i putnik. Vidio sam ga takvog u stvarnoj pozi, vidio sam ga i na jednoj slici. Tu mi je sliku poslao prijatelj (moj i Feridov) Šemso Agović iz Ljubljane (prevodilac “*Štita od Zlata*”, na slovenački jezik). Možda je snimak napravljen na Triglavu, baš tamo gdje se iznad visokih vrhova viju falconi (sokolovi). To je to. A čini mi se da je ta slika snimljena na

Šar-planini, negdje u predjelima Radike, onog mjesta u čijem semanti-konu stoji etimon *radix* – dakle, *izvor, voda, centar, krug* – izvor sa kojeg piju sokolovi. Oho, evo sad koincidencije! Ferid je ovdje naslikan u hodu čovjeka koji se prepustio ljepotama i visinama planine. Ali ono što je indikativno, nije onaj kožuf koji su mu gorštaci darovali da ga vjetar ne oprlji, već je tu “nekakav” štap. Ovu leksemu *nekakav* stavljam ne pod navodnike već kao odrednicu uzetu iz kakve stare knjige – iz biblijskog vremena i biblijske sadržine, možda iz nekog sumerskog biblosa, odnosno iz one kedrove šume koju je ljudima ostavio junak Gilgameš. Takve slike sam negdje vidio na glinenim pločama, na grčkim vazama, na fasadama egipatskih piramida, u hijeroglifskom pismu... Ali ova slika Feridova je nešto drugo. Oko Ferida nije voda, ali jesu vjetar i trava... Vjetar i trava – vidi se kako se sve to njiše, kako se oko putnikovih stopala prede i zavija; a čuje se i šapat toga vjetra i trava – pretvaraju se talasi trava, vjetra i svijetla u zvuke, u simfoniju koju čuju i vide samo rijetki hodočasnici planinom.

Ovaj štap nije bilo kakav, nije za poštapanje. Ni Ferid se na njega ne oslanja, niti se poštapa. Shvatio sam taj štap kao *knjigu* u kojoj je nešto zapisao, kao neki *čarobni štap* kojim se može more razlučiti na dvije strane. Ili je to možda neki zapis vremena, nekakav kalendar. Ali je najprije totemskog značenja. Dugačak je oko 2-3 metra, tako se čini dok ga Ferid drži uza se. Sav je izrezbaren, ali te crte i reze nisam mogao protumačiti. Jedino glavu štapa. Čini mi se da je tamo neki zoomorfni motiv. Sve ima osobiti simbolički sadržaj: i dužina štapa, i crte, i zoomorfna glava i druge šare.

Ovaj štap Ferid drži u desnoj ruci. Hoda planinskim tepihom, a oko njega vjetar i trava. Puno svijetla. Ferid je tražio ovo svijetlo. Je li to na ovoj planini ostalo od nekih pradavnih šamana? Može biti. U jednoj svojoj priči u knjizi “*Štit od Zlata*” Ferid pominje neke šamanske kultove i relikte koje je viđao i čuo na ovoj planini. Kao na Tibetu, kao među Mongolima, kao oko izvora Jeniseja. Možda su neki protomongoli ili protoseldžuci hodočastili ovim krajevima. Davno i davno... Možda oni Juruci koji snivaju svoje snove u onim Juručkim grobištima na Šari. Davno je to bilo, ali su štapovi ostali i prelazili iz ruke u ruku, ostala su šamanska vjerovanja i kultovi, ostala je Radika, ostali su sokolovi (falconi) da kruže iznad planinskih vrhova. Može li biti da je iz ovih starostavnih zapisa i njihovih poruka nastala i Feridova knjiga? O veličini Visine, Vrha, Vremena, Svijetla. *Zato Ferid zrači optimizmom, snagom duha, znanjem...*

*

...Počinjem ovaj esej o pjesniku i filozofu, ili bolje reći o pjesniku-filozofu, *Feridu Muhiću*, a već mi je na umu misao da ću ga završiti

istom filozofemom i stilemom. Ako ne uspijem u svojoj želji i namjeri, da ovaj esej učinim onakvim kakav treba da bude iskazan o Feridu, *to će značiti da je Ferid zaista nedokučiv u svojim visinama.*

Odavno imam knjigu o kojoj namjeravam da pišem esej. Mnogo puta sam se vraćao ovoj knjizi – da je čitam, i da o njoj pišem. I zapisivao sam, analizirao, pročitavao i dočitavao, pa smišljao da treba stvar još malo da stane – “da sazri” – da je bolje vidim, čujem, osjetim...

Imam ovu knjigu odavno, od njenog izlaska u bijeli svijet 1988. godine. Prilegla mi je uz čitačku dušu isto onako i onoliko kao knjiga poezije *Đakoma Leopardija, Tita Lukrecija*, i knjige *Sörena Kjerkegora*... I te sam knjige skrivao u biblioteci – da ih moji prijatelji ne pozajme a zatim zaborave da vrate. Preživjele su te knjige svašta – preživjele su rat... Nosio sam ih u ruksaku za vrijeme bježanije. Oni iz *Balkanske krčme* (po Krleži) su se čudili, ljutili što to ja nosim, zar nisam imao što pametnije. Na sreću, ove knjige preživješe sve racije, ratno plijenjenje, utjerivanje straha u kosti...

Sve je u Feridovoj knjizi privlačno: naslov “*Falco peregrinus*”, autoportre pjesnika na prvoj strani korice, naslovi stihova, strukture stihova, racionalnost riječi i prostori misli.

Sa pjesnikovim portretom desilo se ovo: Policajac koji je preturao po knjigama, izbečio je i džidnuo knjigu nazad u ruksak. Prepoznao sam motive tog straha. Policajac je pobjegao od portreta kao što vrana bježi od sokola – od falca peregrinusa. Poslije sam i ja dobro zagledao taj portret. Pretvorio se u ljutitog *falco peregrinusa* – nakostriješenog. Bio je na nebu, obrušavao se na one balkanske lešinare.

Prijećam se još jednog važnog detalja, iz vremena mojih studija. Tada sam prilježno čitao dubrovačkog pjesnika Mavra Vetranovića. I on je nešto pisao o peregrinusu (meni se činilo o pelegrinu – a valjda je to dubrovačka varijanta izgovora ove lekseme, neki latinizam, u dubrovačkom izgovoru)¹. Kao da je to bilo nešto o putniku, neka tema hrišćanske osmišljenosti i poučnosti. Ali za mene bijaše to izazovno i ja sam tu poetiku upijao kao svjetlost u mojem Laholu ubrizganu u kaćunima i jaglikama. To sve dobro pamtim. Čujem još i te kaćunice kako žubore uz lelujanje svijetla koje klizi sa Materidže kao cvjetanje trešanja u Osaki (u Japanu). Poslije sam tvrdio, i sada tvrdim, da su trešnje u Osaki i Laholu potpuno iste slatkoće, boje i slikovnosti. Tako su nastajali moji stramboti, moje haiku strofe, i moje pjesničko *pelegrinovanje*, a Ferid bi rekao *peregrinovanje*. I još nešto: čitajući Vetranovića, i mnogo kasnije Muhića, potvrdio sam koliko afiniteta tinja u meni prema pjesmi, riječima, peregrinovanju – da sam se otiskivao u svijet (od Pompeje do Kirune,

¹ V. Bratoljub Klajić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1978. godine, str. 1026.

Karadaga (na sjeveroistoku Turske) i do vrha Olimpa - sa strane Litokhorona, i svuda tražeći *falcona* u oblacima, među tankim zracima sunca. Ovih *falca/falconea* ima i u mojem kraju, u Bihoru, na onom pepelu bigora i sagorjelog žita, i tu on poslije svake nedaće feniksira i uzlijeće visoko, visoko. Eno ih, u onom legendama obavijenom *maljihorosu (horosmaljios)*² zvanom Đerekare. Sve sam to uvezao u bošču sjećanja, i sve ovo iz Feridovog "*Falco peregrinusa*"...

Pišem ovaj esej kao pjesnik o pjesniku, kao onaj koji voli ljepotu i akciju, riječi koje liječe, cvijeće koje liječi teške rane, riječi od sokolova perja i vidika, od naših bošnjačkih riječi - ljepote koja se njima može iskazati...

Ferid je u svemu dosljedan, potpun i cjelovit. Tipičan predstavnik grandiozne ljudskosti i učenosti, i one moralne, i još one optimističke. On nikada ne žmirka i ne rasteže obrve u pijavice, već gleda otvorenim zjenicama, siguran u sve što kaže. On je junačina bez mahane - i u peru i u riječi. Dobro opremljen naukom, i smislom za poetiku. Ovo govorim i tvrdim bez alternacije. Naime, u kontekstu njegove *falkonike* stoji sve što je iz njegovog *umnog pera* proizišlo. Da potvrdim i onom pjesmom (Feridovom) "*Bio sam u Bosni*". Kakav smisao! Kakav entuzijizam! Kakva ljubav Bosni u čast! To je velika poema, skroz bošnjačka, čista kao suza, od užarene krvi. Poruka, ideja, govor poetike i etike, Muhićeva stilistika. To je naš, bošnjački, program - naš *sumatraizam*, naš *falconizam*, *peregrinizam* naše historije i sudbine, muhadžirovanje, putovanje (čak i u *nalanama*, kako je pjevao Rifat Burdžović) - izmaštano putovanje na Mjesec, tamo gdje Mujo hata potkiva... I opet novi život, svuda - i na kamenu. Mi smo Bošnjaci asli ona Nazorova šuma, drača - te nam ne mogu ništa ni bradva ni vatra. Ničemo iz pepela, iz Srebrenice, iz Foče (mi smo Fočaci), iz Šahovića. Eno nas svuda, a u one druge udarila kuga - udario po njima Bog.

"*Bio sam u Bosni*" - to je bošnjački program: nacionalni, historijski, kulturni, pjesnički; Avdo, Avdov Meho, Tale Ličanin, Merima, Fatima... Tu smo - u "Bosni ponosnoj" - na stećcima, među makovima, s Makom, s Umihanom Čuvidinom...

*

"*Bio sam u Bosni*" - i sve čuo, sve vidio, govorim i pišem Bosnu... Bosna je svuda: Drina i Sana, Neretva i Sava, more i mramorje, nebo i zemlja, zvuci i svijetlo. I još tamo: do Kirune, Olanda, Australije, Kanade... *Eh, kolika je ta Bosna! Srce u falconu - u srcu Bosna.*

Eto Ferida. Isti je kao Avdin Meho. Bošnjak bez premca.

---

² Piši kao što čuješ.

U tekstu “*Avdin Meho*” promovisao je lik ovoga *bošnjačkog Ajaksa* (kako sam Ferid reče): apoteozu junaštva, etike, ljepote, humanosti, tolerantnosti, - svega dobrog. Muhić je ovu apoteozu Bošnjaka i junaka objavio u podgoričkom “*Almanahu*”, 2006. godine. Valja ga čuti i čitati.

*

Kako čitati Muhića?! Moram naučiti engleski po onom oxfordskom rječniku, šekspirovskom... Moram znati francuski, makedonski. Nećemo koriti Bosnu – biće Muhića i tamo. Neka prođu ove bure i vjetrovi. Biće boljih vremena, Bošnjak mora imati vremena i kuveta. Bošnjak mora znati sve jezike, jer hoda po cijelom dunjaluku.

To što je Muhić napisao: je Sorbona, Oxford, Harvard. To je Bošnjački Akropolis, Bošnjački Olimp (ša velikim slovom, naravno).

Muhić je Veda, Rilke, on je Čajld Harold...

Nema u njegovoj poetici splina (pariskog splina), ali ima Bodlera, ima *Šekspirovog* duha i energije, ima od *Sokrata* do *Kjerkegora*, a ima i nježnosti – sevdalinke, one uz saz...

“*Falco peregrinus*” se čita i uči. Čitajući ga, prolazi se kroz sfere filozofije i poetike, kroz vrtove znanja i ljepote.

Sve je ljepota: od riječi do riječi...

*

U rječniku latinskog jezika prezentira se značenje riječi *falco* i *peregrinus*:

falco, –onis, m. – soko

peregrinus, adj. – tuđ, stran

peregrinatio, –onis, f. – putovanje, boravak u tuđini

peregrinator, l. – boraviti u tuđini, putovati

*

Komparativno ili šta je pisac rekao u ovoj knjizi:

Generalno posmatrano, kao prvi korak analize značenja *poetike* “*Falco peregrinus*”, ona je sva u polju simbola i meditacija o svijetu u cjelosti, i svjetovima u čovjeku. Ko bi drugi mogao biti Falco nego Ferid? Pa on je taj putnik i hadžija kroz nauku i dunjalukom. Koja bi druga Bosna mogla biti taj Falco, nego Feridova Bosna. Druge nema, sem one na istočnim obalama Egeja koju muhadžiri iz Stare Bosne preniješe u bošči i tamo načiniše još jednu – da im duša ne potamni, da im se ne ugasi onaj helikonski plamen u suzama...

Dakle, dvostruka simbolika, metafora, komparacija, i gradacija Bosne, Bošnjaka, čovječnosti, mudrosti, feniksovog plamena...

Kako napisati esej o Muhićevoj knjizi “*Falco peregrinus*”? Hoće li se sva ta *materija Uma* shvatiti i uokviriti u jednu formu i mjeru zvanu esej? Ni manje ni više već onoliko da to bude esej i sa teorijskog i sa praktičnog smisla – da budu zadovoljni i čitaoci i pjesnik-filozof Ferid Muhić. Koju vrstu eseja treba primijeniti? Koji stil esejističkog žanra? Sve smišljam da krenem u ovu teorijsku avanturu - ne kao teoretičar po zanatu već kao čovjek koji je i sam pisac i koji djelo i piše i doživljava na svoj način, po unutrašnjim impulsima, dubinama duše i srca, impresivno, doživljavajući pjesnikove (Muhićeve) metafore, metonimije, parabole, kontraste, filozofeme, teze i antiteze, stihovane besjede, polemike sa filozofima koji su mu bliski i onima koji su na drugim relacijama, razmišljanja o Svijetu i Svijetlu, o Prirodi i njenom Beskonačnom, Bezvremenskom, Svevremenskom, Bliskom i Dalekom – o Čovjeku u svemu što jeste i što nije. Ovo moje tematsko nabranje odvelo bi me u stotine stranica, jer Muhićeva *filozofska poetika* (hrabro je ovako nazivam) ne može stati u jedan subjektivni esej, onaj od ličnog doživljaja njegove *poetike, filozofije, falconike*... Ne može, jer smo rekli onu istinu: pa on je *Akademija znanosti i učenosti*, za pisanje o toj *Akademiji* potrebni su timovi interpretatora poezije, filozofije, retorike, apologetike, religija (od onih primitivnih do današnjih), od i do svih epikura, hegela, marksova, kantova, šopenhauera (ovo pišem malim slovima – da bi bilo u funkciji apelativa, pravaca i krivudanja u tokovima historije filozofije i historije poetike, što ja doživljavam na svoj način stvarajući od svega toga svoj *lirski apolo*; a Muhić je nešto drugo – filozof u plejadi najboljih, filozof-pjesnik koji sve vidi i doživljava, pa zatim interpretira, na svoj – *muhićevski način*, onako kako je to upisano na onom čarobnom šamanskom štapu – hijeroglifima poznatim, za sada, samo njemu.

Hoću da napišem esej o ovoj Muhićevoj knjizi, onako kako ja tu knjigu iščitavam po mnogo puta, hoću da svemu što je u njoj budem blizak, da osjetim i shvatim, da te *biljke ljepote Uma* prenesem u svoje vrtove učenja. Hoću da odslušam, sam, svojim čulima, Muhićevu simfoniju lirike i falkonike, lingvistilistike, sintakse svojstvene njegovom govoru – njegovom poetikonu. Neka moj esej bude i subjektivne mjere, subjektivnih impulsa i damara, jer ja pišem kako osjećam Muhićevu estetiku, njegov racionalni govor sa ljudima, sa samim sobom, jer on to sve saopštava i sebi, kako osjeća i misli da treba i da bi to bilo i poetika i falkonika...

Pročitati Muhića je pitanje kategorije vremena. Muhić se može samo čitati. Od njega se može učiti, on može biti slušan. Ja njegovom djelu ne mogu vidjeti kraj, ali ovo što hoću, u ovom eseju, to je moj pristup njegovoj poetici i njenoj falkonci. Onako i onoliko koliko ja to osjećam, da

meni bude dovoljno, a drugi će po svojoj inicijativi čitati i Muhića i sve o njegovoj *falkonici* i po mjeri svojih čula.

Šta je to “*Falco peregrinus*”?

Prvi glas: “*Falco peregrinus*” je jedna velika knjiga, oko šezdeset stranica tehničkog sloga, ali atomske gustine misli koje čine svemir ljudskog uma i ljudskog duha. Ne znam da li je ova komparativna stilema sveobuhvatna i ispravna. Sve se u ovom svemiru kreće, od jezika do onoga što se tim ljudskim darom može označiti.

Drugi glas: “*Falco peregrinus*” je Muhićeva *poetika*, Muhićeva *sumatra*, Muhićevi *aleuti*, Muhićeva čitanka mišljenja, *Muhićev filozofski sistem*, *njegove vede i dove o Svijetu i Svijetu*, *o Vrh*... Muhić vjeruje: u dobro čovjekovo, a Tamu je ostavio u Tamnom vilajetu. Muhić je savremeni *Manihej*, *bogumil*... Ali najviše – bez ostatka, *on je Bosna*, *on je Bošnjak*. *On je falcone*...

Treći glas: Muhića treba čitati, i razumijevati.

*

“*Falco peregrinus*” je knjiga stihova, biblijske strukture, lukrecijevske strukture, rilkeovske, đakomoleopardijske, a mjestimično i epske. Ima u ovoj stihotehnici i strofa, ali su one slične ajetima iz Kur'ana, odeljcima iz velikih poema... Rima je sporedna, prirodna, samonastala ali ne slučajna – jer ovdje ništa nije slučajno niti sporedno. Sve je po redu i zakonima *racionalne poetike i falkonike* (ja ovu stilemu upotrebljavam kada hoću da uputim na *Muhićev filozofski sistem*); *Sve je ovdje – sve*. Sa aspekta teorije književnosti, stilistike, sintakse poetike, retorike, morfologije leksike (leksemologije) – ima i inovacija za drugačija tvrđenja od do sada utvrđenih i isprobavanih. Dakle, da prokomentarišemo, školskim primjerima: Ovo je knjiga stihova, nejednakih odjeljaka (ne strofa) – onolikih koliko je potrebno da se izrazi kompaktnost jednog mišljenja, ideje, jednog sloja velikog sistema zvanog *falconika*. Tu su i brojni lajtmotivi, ili ono što se naziva *moto* za pjesmu, za mišljenje, citat, interpretirani citat, mikrotema za neku drugačiju ili blisku veliku temu. Ali sve je to, ta misaona, jezička, poetska materija – sve je zgusnuto, racionalno izgovoreno...

U početku ove knjige je, indikativno, jedna prozna sekvenca: uvod, *najava falconea*, *filozofski ključ*. Šta li! Biće da je muhićevska prolegomena. Pri njenom podnožju stoji fusnota: *Falco peregrinus – sivi soko, soko skitač*.

Dakle, pogodili smo sve o *falconeu*, o *peregrinusu*...

Ferid usklikno, zadivljujuće počinje ovu prolegomenu: “*Rub sveta – buknu!*” Šta je to? Je li to neki *big beng*? Je li to zora na Šar-planini, više

izvora Radike? Je li to muhićevska misao planula – da započne ovu veliku knjigu, njegov *falkonizam*... Sve jeste. Izenađen ljepotom Prirode, ljepotom *ljudskog Uma*, darom koji se naziva *mišljenje*. Pa onda: “*Falco peregrinus – lovac na sunce!*” Znam li razlog što je Ferid na kraju ove sintakseme stavio uzvičnik? Trebalo bi da znam, kako je to iz njega buknuo i uzletjelo. Ta metafora, ta metonimija, ta hiperbola, ta alegorija... Šta je to buknuo iza ruba svijeta? Je li to svijetlo, ili *vatrena kola* kojima se Medeja uzdiže na onaj Drugi svijet? Je li to *feniks iz pepela Tame* buknuo plamenom, svjetlošću, životom?! Koliko li je toga mišljenja i nadahnuća u Feridu Čovjeku, u Feridu Falconeu!

Što jeste jeste, potvrđujem (po Leibnitzu)...

Zatim slijedi jedan katren sa naslovom “*Pravo mjesto*”. Muhić izriče, aksiomatično, gnomično, filozofično...: “*Ako znate za mjesto, // na kom Diogenu nikada // ni na kraj pameti ne bi palo // da užga onu svoju baklju // e, to vam je pravo mjesto*”...

Muhić je stekao to *Pravo mjesto*. Na pravom je mjestu – da se divi “lovcu na sunce”, čestici života u svemiru, ideji, *Umu Čovjekovom*, šamanu koji obožava Sunce...

Ovo je naglasak za ulazak u svijet “*Falco peregrinusa*”... Prva riječ, kao ono “*Prvo bijaše riječ*”... A zatim, odmah, susrećemo *Zenona*. Zašto baš *Zenona*? I to u naslovu “*Melanholični Zenon*”. Ja tvrdim da Muhić nije melanholik. Muhić je mislilac. On je letač prema Suncu. To što je buknuo sa *Ruba Svijeta*. Ali Muhić pita onoga pametnoga *Zenona*. Drži da je pametan, pa mu čini čast da prvo sa njim polemiku zapodjene. Veli mu: “*Može li se, uopšte igdje stići?*”. I što Ferid baš ovdje stavi ovaj zarez, i šta sve ovaj drugi dio monoreme treba da znači? Tako misli Ferid, *kao što je govorio Zaratustra*. Hoću sve da citiram, Muhićevo, o *Zenonu*, bez melanholije, već kao *Istinu o Životu*: “*Možda je Zenon – melanholik, znao da onaj smrtni Ahil u svakom od nas, nema izgleda da dobije trku protiv spore, ali neumitne kornjače vremena; ali, onda je, svakako znao i to da se prihvatanjem da se ta trka trči, dobija sam život...*”

“*Kodeksom filozofa*” ulazi se, dalje, u Muhićeve sfere, kao u one *danteovske*, kristalne. *Dante* je najavio: “*Ostavite sve nade, vi koji ulazite*”, a Ferid: “*Filozof što svoje misli skriva*”. *Diogen* je to oglasio svjetlećom bakljom. Muhićeva zrna zlatnog pijeska, sa dna *Okeana (Oceana)*, već u prvim strofama, pokazuju da “*Do ničega nema puta // ni pristupa*” (*Georgijas*). *Što jeste – jeste*. Jer “*Na kraju krajeva; // Ako uistinu sve teče, onda i - // sve stoji. // Sem nas ništa drugo ne putuje, ne ide // Samo mi prolazimo // Opipljivi i stvarni*” (“*Kratilova diskusija sa Heraklitom*”). Ja čvrsto stojim na gledištu da Muhić ovo nije kabinetски konstruisao,

ova načela filozofije, Kamena mudrosti... Već negdje Gore, Visoko, na Vrh, ono kada *Bukne Plamen* iza *Ruba*, a gore litice – ili nema Pristupa. Smrtniku. Samo *Mislina*, tom Falconeu, toj Žar-ptici.

Dođoše mi u *Svijet sjećanja Kranjčevići stihovi*. Kao, velim, njegov ciklus pjesama misaone osmišljenosti, lirsko-epske teme, slobodne strukture (po stilskoj definiciji), ne one stegnute rimom i klasičnim silabemama, lirskim aršinom *od – do*. Sjećam se, bijaše to, “*Posljednji Adam*”, “*Insurekcio*”, i još.... Pa dobro je i *Strahimir Kranjčević* mislio, neustrašivo letio *Gore* – falkonski, i to iz *Pravog mjesta – iz Bosne* (iz Sarajeva). Muhićevski – tolerantno, ljudski, nekonzfesionalno ali ljudski, kao onaj *Avdin junak Meho*, onaj “*bošnjački Ajaks*”. Neki drugi bauljaju po ovoj planeti, nose mošti “vitezova nadutijeh prsi” (eufemizam za *laž*) namamljujući neuke i bezumne. Uzalud je onaj *Diogen* osvjetljavao put. Ali, to se ne računa, po knjigama zabludjelih fariseja. Od Vizantije ni slovca. Ošlo, za svagda!

Konsultujući poetiku S. Kranjčevića, nisam pravio digresiju. Već to je u sistemu mišljenja. Sličnog “*Kratilovoj diskusiji sa Heraklitom*”...

Muhić filozof, i pjesnik-filozof, zna da je “*Puls srca*” mjera svake *Riječi*, *mjera čovjeka*, *Konačnog Čovjeka*, *Znanja* – sve dokle se može umom obuhvatiti. Da li je, ponekad, ovaj *Falco filozof ili dijete*, ili ono Kjerkegorovo “*ILI ILI*”, ili Hamletovo “*Biti ili ne biti*”, ili “*Jeste ili nije*”. Jer “*Ne može u konačno // Beskonačnost stati*” (Pronicanje u Descartesa). Amfibolija: “*A ipak, baš tako jeste! // Konačni čovjek, beskonačnost zna*”.

Knjiga “*Falco peregrinus*” je filozofija u poetskoj likovnoj frakturi, i materijalu pjesničkih filozofema i racionalno formiranih stilema osmišljenih tako da bi se pogodilo ono *Pravo*, ono što *Jeste*, a da bi sve zatim bilo *Poezija*.

Hoće li biti sve tako, i nije tema ovoga eseja. *Bitno je – biti, pročitati Muhića* (u metonimičnom značenju). A, niti se može pročitati ad hoc. On se može čitati, i to je za nas čitače i čitaoce dobro. Razumjećemo ga. Naš je sasvim, kao što je onaj *Ajaks Avdov*, kao *Tale* iz Ličkog *Talesa*, kao što je *Meša* (za kojeg *grakću* – da nije, a jeste, kao što su njegov babo, i njegova nana, i njegov bosanski jezik).

Jedno objavljeno izdanje ove Muhićeve knjige nije na maternjem bosanskom jeziku. Njemu je to bilo žao. Htio ga je na jeziku *Maka Dizdara*, *Meše Selimovića*, *M. Ć. Ćatića*, i mnogih, od “*Hasanaginice*” i *Čavidine* do nas koji smo svuda, ali uvijek u Bosni, uvijek smo *Bosna*. I evo tog novog izdanja, na lijepom bosanskom jeziku. Evo: “*Puls Božjeg srca*” – upotrijebljena semantema u metaforici, kao supstitucija u sintaksičkom sloju *Muhićeve falconike*.

Po strofu *Spinozi* (za njegov osmijeh) i *Leibnitzu* (*Pohvala* – za ono što jeste, jeste). I za ono: “*A gdje nema ničega sem kretanja, tu nema ni bića, ni svijeta, ni čovjeka – ničega što je drugo sem kretanja*”. Definicije, formule, markirane brojevima, pisane upoetičenom proznom sintaksom, rasprave, tvrdnje. Šta govori Leibnitz, šta kaže Ferid? Čitalac mora biti “*potkovan znanjem*” – pa razumjeti obojicu. Ja se trudim da razumijem Muhića, i da zatim o njemu pišem ovaj, i drugi, esej, da o njemu još mnogo pišem. Ali to će biti onako kako ga ja po srcu primam, *moje razumijevanje Muhićeve falconike i poetike, i moje divljenje njegovom peru...*

Muhić gradi, u svojoj originalnoj *muhićevskoj stilistici*, sjajne metafore, ne samo u onome što pruža jedna leksema – jedna stilema, već metaforu kazuje cijelim stihom, pa i cijelom pjesmom. Teško je razlučiti njegove stilističke forme, funkcije tih formi, njihovu misaonost. Kod Muhića je to stilsko umnožavanje i manir njegove poetike. Umije on da govori i ciceronski, i epski – kako samo zamisli, i lirski intonirano. Sve je u vrhu stilske višeznačnosti, slojevitosti, pa se analitičkom postupku čitalac/čitač mora vraćati sve dok ne pronikne u ono *pravo mišljenje* i u sve stilske komponente koje mogu da se glasnu iz njegove poetske usloženosti. Gdje je tu kraj metafori a gdje metonimiji, gdje počinje amfibolija? Piše li to pjesnik pjesmu ili libreto za neku davno aktuelnu muziku? Gdje je sve to slušao, u kojem *nomadološkom odjeljku* neke starinske priče, ili u kojem nebeskom amfiteatru gdje su panovi *rasvirana* publika? Muhić orkestrira jezikom, jer je on i lingvist i filozof – zna *kvantitet i kvalitet svake semanteme*, svake riječi u funkciji retorike i poetike. Njegov stilski postupak za onoga koji se bavi stilističkim pretraživanjima, predstavlja osobit predmet i izazov. Kakvim se to stilom raspjevao Muhić pjesnik i filozof: *književnim – slikovitim, intelektualističkim, stilom rasprave i dokazivanja* da nešto jeste tako ili nije tako, odavde dovde, *razvijenim stilom* ili?... Ja mislim da u njegovom književnom i filozofskom stilskom maniru prevagu nosi konciznost – *koncizni stil*, svakako jasnoća i čistota svega rečenog, i usmeno i pisano. Dakle, *konciznost i čistota* sadržaja upotrijebljene leksike i prostora njihove semiotike. *Ruso* je govorio o naučnicima, i književnicima, naravno – o onima koji rade iz ljubavi prema *istini*, jer ako im *istina i ljepota govora* nisu cilj – onda im nauka nije nauka niti je književno djelo – književno. Muhić gradi *stilistiku koja jezički djeluje smireno i čisto – harmonično* do dna svakog semantičkog zvuka. *Antiteze*, koje su njegov metod govora od svake vrste, simetrično i na pravom mjestu stoje u korpusu njegovog stilskog manira, *u formuli koja sačinjava njegovu stilistiku*.

O mogućnostima stilskog govora pisao je *Rejmon Keno*, ali svoje sudove o stilu svakako bi proširio da je Muhićev savremenik i čitalac. Imao bi još ponešto reći i dodati svojim *sudovima o stilu*. U panorami

stilskih formula našla bi mjesto još neka aksioma, obrt, oblik sintagme, supstitucija u kontekstu fonološke strukture, inverzija ili konverzija – morfološka i sintaksička... Kod Muhića je nešto specifično. On nije pravio stilske vježbe, uvježbavanja – kao mnogi drugi. *Kod njega je stil dar, obdarenost, način svekolikog govora i pisane kreacije.* Jednostavno – kao da je rođen sa svojom, muhićevskom, stilistikom. Taj govor je, najvjerojatnije, ponio iz kuće, iz doma. Tako se tu govorilo i pisalo: da se razumije, bez tautologije, niti u riječima oskudno, već taman (tamam). Nastajala je tako jedna *osobita stilistika, kod Muhića se prelistava u estetiku govora i književne kreacije*, sa svim odlikama duhovne ljepote. Zato je u njegovom *stikonu* sve privlačno, lijepo, sadržaj i forma su skladni – skladaju se. *Bifonova definicija: “Stil je sam čovjek”* u slučaju *Feridov “Falco peregrinus”* je teorija praktične definisanosti. Jer Feridov *“Falco...”* je stil, kodeks stilske mjere i funkcije stila, način govorenja i pisanja.

Muhićev stilski manir je uzor *slikovitog stila*, onako kao što je *Danteov stil primjer slikovitosti i čistote*. I Muhić ima svoju *“La divina komedija”* – *La divina falkonika*. No, Muhić ne opisuje grešnike, kao Dante u svojem *Paklu*, Muhić svojim “likovima” daje govor, dopušta im da govore, da kazuju svoje misli i svoja mišljenja, svoje sudove i rasuđivanja. Kod Muhića nema glavnog junaka u klasičnom smislu, kod njega su svi *“junaci” mislioci*. *Kod Muhića sve misli: i ljudi, i drveće, i svjetlost...* Logično, to je Muhićev profesionalni, stvaralački, poziv. Možda je, u nekom drugom stvaralačkom (lirskom, novelističkom...) oprobavanju Muhić i *lirik drugačijeg senzibiliteta*. I sve se ispostavlja da jeste – jer se upušta u slušanje onih najtananijih tonova sa frula šarskih panova, i simfonija koje stvaraju snopovi sunčane svjetlosti u visokim predjelima *nebeskog akropolisa*.

Ukoliko se upusti u opisivanje, onda su to njegove originalne *slike od riječi racionalne semiotike*, potpune, jasne, valerne u sadržaju i značenju. Opis je kratak, onoliki koliko je dovoljno da bude slika, da bude pojam, da bude zvuk.

Ima kod Muhića, u *falconici*, kao u onom *“Štitu od Zlata”* i *pastoralnih stilema*, i motiva, i pastoralne muzičke slojevitosti. A to, zbog toga što je Muhić, putujući u planinske predjele, na visinama uspostavljao kontakte sa nomadološkim pojmovima, susretao panove i njihove vjerne hrtove (šarplanice), saživljavao se sa rustikalnim i pastoralnim svijetom u stvarnosti – jer su bili dio njegovog interesovanja i radoznalosti. Otuda kod Muhića i *pastoralnih slika*, i poneka začeta *vilandela*, koja se zatim svodi na *sud, sliku, impresiju...*

Nema kod Muhića *vorticizma* (književni period 1914-1915): *nema romantike, niti hladne klasicističke stilistike*. *Njegov stil je stvaralački, sud dovoljan da sve bude lijepo i jasno. Što jeste – jeste...*

Stil Muhićev je izmjeren i u onom pitanju postavljenom *Ajnštajnu*, neovisno šta će Ajnštajn reći, ali je ovaj aksiom na pravom mjestu: “*I onda – postati svijetlo, znači STATI, // Postati svijetlo, jeste i prestati (jer bivanje je pokret)...*”? Ajnštajnu je rečeno to, a *Ajnštajn* bi to i razumio.

Evo, došli smo i do *Zavičaja umnih*, preko stranputica i raskršća *Svijeta*, jer mišljenja uopšte i jesu moguća. Ovako, do ciklusa “*Čovjek i svijet*”, do velike *pjesme nad pjesmama*, ja tako mislim i čujem čulima, kako reče ona plavokosa princeza Edita Dautović u sonati “*Čula*”.

Napraviti ili ne napraviti komparaciju sa Kranjčevićevim *Posljednjim Adamom*? To se, mislim, samo svjetlo dodiruje u prolazu, među ljudima, među zvijezdama. Koliko to traje, Bože Jedini! Od Gilgameša, vedskih kiša i oblaka (po *Tilaku*), od starogrčkih, i nordijskih, pjevača...

Ferid je i uz ciklus “*Čovjek i svijet*” stavio moto, nekoliko stihova. Nekom se pjesnik okrenuo, ustrijemio se *Sivi Soko*. I neka je. “*Neka ih...*” *Jer “Sve stranputice i raskršća svijeta // Bolja su od najšireg puta // Kojim se mora // kojim te vode”*... Eto tako, rekao je pjesnik. On zna zašto, i kome.

Ovaj Muhićev ciklus oformljen je od trinaest pjesmolikih poetskih jedinica, koje su i poezija i filozofija. *Spoj poetskog i misaonog fenomena, racionalnog jezika* u poetskoj strukturi, sa strofama i stihovima usklađenim sa mjerom da to bude pjesma, forma, metrika, ritmičnost – sve što pjesmu čini pjesmom, da se zgusnuto kažu misli, i gledišta, i zaključci – po zakonima *Lukrecijevih književno-filozofskih načela*.

U kontekstu sa prvom pjesmom (I), moguće je, da *Sivi Soko* (Falco) intonira neku latentnu inspiraciju, začuđenost, zadivljenost, lorkinskim tonovima neke nebeske simfonije. Vrijedi je citirati, lijepa je i za slušanje: “*Povija se duga trava // Dugu travu svija vjetar // Vjetar oštar kao strijela // Presječene mačevima // Mačevima duge trave // početak traganja – čovjek // Otvoren za tajnu*”...

Zanimljivo, pjesnik je ovu *veliku poemu* ispisao bez interpunkcije. Možda da bi mislima i osjećanjima dao širinu, veličinu, da bi osvijetlio *apoteozu Onoga u Prirodi, Viđenog, Doživljenog. Sve je Lijepo: u stvarnosti i u čulima pjesnika*. Možda neko sunčano jutro negdje na nekom šarskom Olimpu. Neki zadivljujući *trenutak pobjede Svijetla nad Tamom*. Ova Muhićeva strofa s *Početka* ima ritam zvukova sa nebeske harfe (tako je govorio i V. Nazor), kao da se slušaju uzletjeli zvuci *Lorkine gitare*, one iz Andaluzije, o *Ljepotici na mjeseci*. I metrika je usklađena sa zvucima u kretanju, sa vjetrom, sa lelujanjem trava. U “*Mačevima duge trave*” imamo i metaforu, i metonimiju, i onomatopeju – zvuk. Simbioza stilskih likova, stilema, semantičke slojevitosti.

Ne može se reći *sve o svemu* što je Muhić rekao, što je stavio u pjesmu. Prostrano je, kao svijetlo kada se ospe po Svijetu. To je Svijet,

Muhićev Svijet mišljenja i *apologija Svijetla*. Čitalac će sam to osjetiti, vidjeti svijetlo, čuti njegov šum.

Zanimljivo, Muhić je ovu pjesmu spjevao u ijekavskom slogu, u prvom izdanju ove knjige, a ostale – ekavicom. A ova pjesma stavljena je u muzičko-fonetski sistem ijekavskog izgovora. Valjda i s razlogom, možda zbog stalnog korišćenja makedonske fonološke prakse. Možda, bilo je takvo vrijeme, da se piše i govori: *ne piši kao što govoriš, može i drugačije. Ali je Muhićeva želja da se ova knjiga transformiše u onu lijepu – vokalno privlačnu intonaciju, muziku ijekavice.*

Pjesmu-ciklus nije preporučljivo ni čitati ni o njoj pisati “u jednom dahu”, jer ona nije samo pjesma, ona je djelo, ona je djelo pjesnika-filozofa, njegovo kondenzovano mišljenje o *Čovjeku i Svijetu*, o atomima mišljenja koji čine i *Čovjeka i Svijet u hronotropu Vremena i Prostora*, od najsitnije čestice koja je korijen *Misaonog Svijeta*. Ova ciklus-poema nema početka ni kraja – ona je svezremenska, ona je sistem, *ona je Knjiga Postanja, Knjiga Mudrosti, Knjiga Života, Knjiga Svega do Sudnjeg dana. Ali najprije Knjiga Mišljenja Filozofa-Pjesnika Ferida Muhića*. Čitalac ovu knjigu treba da čita, drugačije je neće razumjeti niti osjetiti. Može o njoj stvarati svoje sudove, ali poslije iščitavanja svake stihoreme, i tumačenja svake sintagmatske strukture i svake stileme. Ferid je sve ovo stavio u onu formu kojoj se ne može ništa smanjiti niti dodati. Narušio bi se cio sistem, misaoni i stilski, njegova forma i njegov jezički korpus, njegova (muhićevska) *falconika* – njegov *sumatraizam*, njegov *manifest* i njegova idejna (*prometejska*) *formacija*. Formacija po Muhićevom konceptu, ne po konceptu *stilskih formacija Aleksandra Flakera*. *Muhićevsko načelo, manifest, je osnovna ideja i u pjesmi “Bio sam u Bosni”*. Možda Muhić to nije učinio po načelu “*ovako hoću da bude*” već po načelu *osjećanja i sopstvenog mišljenja* – ne onog tuđeg, knjiškog, već svojeg – koje teče *iz izvora u Njemu, kao što rijeka Bosna teče iz Srca Zemlje Bosne*.

Muhića treba iščitavati, sve što je objavio kao knjigu, ili kao “*slobodan tekst*” u kakvoj publikaciji. Sintagmu “*slobodan tekst*” uzimam kao uslovnu oznaku za sve ono što je Ferid napisao a nije uvezano u posebnu knjigu (a toga je mnogo, mnogo).

Pokušaću da se udaljim od improvizacije i od citatološke pretjarnosti – od citatomanije. U te predjele neću ulaziti, jer i Muhić to ne voli niti praktikuje. Muhić je sam svoj pjesnik, sam misli i osjeća, ne oslanja se na nikakve “autoritete” – pjesničke i filozofske. *On je poštovalac Čovjeka i Njegovog Djela*.

Izbjegavaću citatološku praksu, tautologiju izraza; ali njegove “strofe”, one “*stožerne*” želim apostrofirati i čitaocima skrenuti pažnju

na njihovo misaono jezgro i ljepotu stilske forme gdje je Muhić apologetski primjenjivao lingvističke pojmove u strukturi *odgovornosti za upotrebu jezika i jezičke funkcije u svojoj falconici-poetici*.

Da počnemo od *Početka*: “Prva Riječ – SVIJET // Sve zatvara jer SVE jeste // Samo ja nisam // Sve je vječno, sve traje // Samo čovjek prolazi, tone // Za njega nema nade”. Pjesnik-filozof Muhić u svojim “strofama” ponavlja Riječi: SVIJET, SVIJETLO, ISTINA, VIŠE, MIR, LJUBAV SVIM LJUDIMA... To ima poruku drugačiju od one u pravopisnim normama. To je mjera višeg stepena leksičke semiotike, to je mišljenje, to je STAV. To je: JA TAKO VJERUJEM. To je Muhićev MITSKI SISTEM, njegov monolog, njegova epopeja o POSTANKU SVIJETA – O SVIJETU I ČOVJEKU U TOM SAZVJEŽĐU...

I riječ *priča* napisana je (jednom) ovako: PRIČA. “Otvorimo sva vrata i sve prozore // Gledajmo u daljinu” ... “tamo je čovjek”... “On je (...) // Heraklitovo zaigrano dijete!”... “Zar je moguće da iz kosmičkog vira // čovjek ne ispliva!?”

Ferid je siguran kada tvrdi: “Ima istine, ima! // U nama je! // U svakom ponaosob, od nas!”...

U izboru iz ove poetike, tako misli Ferid.

Ferid vjeruje u sadržaje upotrijebljenih riječi. “I nisu riječi varka, nisu” // Jezik je prapjesma ljudi // Svaka riječ je lijek, spasonosje”. Riječ “saže u svu prošlost Univerzuma // Svu budućnost uma”... Riječima se može reći SVE. I ono nježno, lirsko: “Stabla ljubavnih maslina”... “Čovjek je Pjesnik”... A zatim usklik iz “sveg srca i duše”, eksklamativno, u tonu Bergsonovog stava o životnom elanu, lirski na najvišoj tonskoj skali: “Osipaju se latice breskvinog cvijeta // Vino se sliva, MUZIKA zove: // Ljepotice! // Ti si ŽENA – ona od koje sve // Počinje.” Poput onih Solomonovih: misaona, metaforična, simbol, miris kedrove šume i vinograda... “Mogu li ja biti – tvoj!?... // Evo me: Kralj sam!... A ništa nemam // Ako sam bez tebe, KRALJICE, // Neveseo – ako na tvoje usne ne // Mirišu vina!... Ti i ja smo vječiti – Ona i On”... Zeleno – “Odlaziš (...) // sa dna polaziš prema Vrhu // ideš iz tame prema svijetlu”... (Sto koraka iznad, str. 22).

Ovu poemu od strofa i vijenaca, ovaj lirski ep od umnosti i srca, ovaj usklik Sivog Sokola u uzletu ka Suncu – pjesnik ne završava, ne odustaje od života, i pjesme. Sve to teče pjesnikovom bujicom, “jer vjetar sam, putovanje, (...) // Uzrok svim čudima”...

Muhićev spontani izliv srca pristizhe “sa svih strana”, jer (kao kod Homera) “Blistavo okićeni, lakoprsti muzičari, // Svirači vedri ... // Pjevači vični veselju i ljepoti // (...) // Puni su svjetla!” A zatim dionizijski motivisano: “Vino se sliva, (...) Velika himna bruji, proslavlja // Najveći

pir.”... *Bahovska atmosfera, Velika Radost (luj- aragonovski poetski usklik i unutrašnji raspored po ekspresiji).*

U ovom lirsko-epskom štimungu indikativno je da Muhić ovu poemu od *vedskih strofa* završava *ditirambom*, slavljem vinu, muzici, *Kraljici Ljepote*, životu. *Veličanstvena apoteoza*, kliktaj *Sivog Sokola*, *bodlevskog Galeba*...

U prologu ovoj pjesmi, pjesnik, u gnomi, izriče: “*LJUBAV SVIM LJUDIMA, LJUBAV // RADOST I MIR!*”

Najljepša poruka *Svijetu, Čovječanstvu*...

I, na kraju ove pjesme, nezaobilazni *lorkinski tonovi*. A jesmo i Alkej, i Sapfo, i Sokrat, i Kjerkegor... Jesmo i Kajam, i Lorka, *tinovski akord* “*umrijeću od ljepote*”...

Kako je lijepo osjećanje pisati i raspričati se o Muhićevoj poetici. Na primjer samo i o jednoj pjesmi, kao što je “*Čovjek i Svijet*”. Ali, da bi čitaočev *doživljaj lijepoga u umjetnosti* bio dosljedan, ja ga nagovaram da sam čita *Muhića* i da ga sam doživljava na *estetskom i saznavnom planu – književnom i filozofskom*, i naravno – *filološkom*. Šta se sve riječima može iskazati – da bude lijepo! I za nas i za druge. Jer: Ako mi prolazimo, dolaze drugi, možda slični ili drugačiji. *Svejedno – ljudi koji će pisati pjesme, slušati muziku, piti vino, voljeti*...

Čovjek, po Muhiću, nije *broj plus*, niti *broj minus*. On je *Čovjek*. “*Bićemo opet tamo gdje smo bili*”.

Ovu knjigu Ferid je zaključio smireno, *stihovima*: “*A ono, kada ljudi kažu ... da je // ... neko umro ... // ... to nije ... // ... to samo njegov soko ... // ... Krila sklopi ...*”

Ima još u knjizi “*Falco peregrinus*”, i još da se o njoj govori. Dobar je pokušaj da se ova poetika uči napamet. Bilo je pokušaja – da se otkrije kakve to misli filozof skriva (v. “*Kodeks filozofija*”). Pa “*Šta je to, ako nije ono*”. Pa “*Ako ne može konačno*” // u “*Beskonačno stati*”...

Ništa ne prolazi, moj Feride, ni *Mi*, ni *Sunce*, ni *Vrijeme*. Samo smo *Peregrinusi*. Dobro je da tako mislim – *lijepo je*.

Jedna je *Zvijezda* uzletjela na *Vrh*, u *Polja Svijetla*. Rekao si, Feride: “*Samo se ONA ne može rastati od NJEGA!*”

Zaključak, po Feridu (“Sto koraka iznad”):

“*Ako nema Vrh, nema ničega*”;

i po Leibnitzu: “Što jeste, jeste”...

Faruk DIZDAREVIĆ

GAJRET U PRIJEPOLJU

Nadir Dacić, *Društvo Gajret u Prijepolju i njegova kulturno-prosvjetna djelatnost*, Ikre, Prijepolje 2007.

Knjiga gospodina Nadira Dacića *Društvo Gajret u Prijepolju i njegova kulturno-prosvjetna djelatnost* posjeduje najmanje tri centralne odlike koje treba istaći.

To je (još uvijek) jedna od rijetkih knjiga koje govore o ovom Društvu uopšte, a samim tim i njegovoj ulozi u Sandžaku. U vremenskom luku od preko stotinu godina od osnivanja Kulturno-prosvjetnog društva *Gajret* (1903 godine), naročito od prestanka njegovog rada (1941. godine) nedovoljno mu se posvećivala pažnja, malo se izučavala njegova aktivnost, rijetko se o njemu pisalo pa je svaka knjiga koja se odnosi na ovu temu dragocjen doprinos rasvjetljavanju naše kulturno-prosvjetne prošlosti.

Njena odlika je umjesno i znalački prikupljen i odabran reprezentativni materijal relevantan za obradu ove teme. Nije nimalo bilo lako tražiti i pronalaziti građu, činjenice i detalje koji se odnose na pomenuti temat jer su oni rastureni po depoima Gazi Husrevbegove biblioteke i Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, zatim Arhivu Srbije u Beogradu, do Muzeja u Prijepolju i privatnih arhiva i foto-albuma potomaka nekadašnjih prijepoljskih članova *Gajreta*.

Svojim objedinjujućim konceptom i odabirom velikog broja dokumenata koji se najvećim dijelom odnose na Prijepoljce ili one ljude koji su tu živjeli, omeđenih istom temom, vremenom i prostorom, oblikovanim kao zapis postupkom svojevrsnog palimpsesta, Dacić će mnogo toga i mnogo šta spasiti od zaborava. Samim tim ova monografija artikulirana je tako da pretpostavlja aktivitet i one druge strane – čitalačke; to jest ona računa da će biti čitana, ona traži svog sabjesednika.

Da bi se bolje razumjele činjenice vezane za *Gajret* i njegovo djelovanje u Sandžaku potrebno je bar u osnovnim crtama naznačiti istorijski okvir. Događaji tokom Balkanskog i Prvog svjetskog rata, kada je ovo područje definitivno oslobođeno, muslimanski dio stanovništva Sandžaka zatekli su nespremljeni za novi život i promijenjene prilike. Nakon više

vjekova života u duhovnim, materijalnim i političkim sferama koje su bile čvrstim nitima, prvenstveno putem religije, vezane za orijentalno-islamsku civilizaciju započinju novi i drugačiji procesi na jednom prostoru koji se na ekonomskom, socijalnom i političkom planu nalazio u stanju opšte anarhije. Njegovo stanovništvo je živjelo u posvemošnjoj zaostalosti i materijalnoj bijedi. Skoro da je izlišno reći da kulturno-prosvjetne prilike ni za dlaku nisu bile bolje. Nepismenost je bila preko 80 procenata. Na prostoru Sandžaka početkom XX vijeka nije postojalo ni jedno organizovano muslimansko kulturno-umjetničko društvo. O takvom stanju pisao je istaknuti sociolog Sreten Vukosavljević i još poneko. U novostvorenim društvenim i političkim okolnostima muslimansko stanovništvo Sandžaka našlo se na razdjelnici dweju kultura - orijentalne, kojoj su vjekovima pripadali u prošlosti, i evropske koja je predstavljala njihovu budućnost. *Gajret* se snažno zalagao za ovu drugu opciju. I zbog toga je prihvaćena njegova programska aktivnost kod najistaknutijih ljudi sandžačkih gradova, a pogotovu kod mladeži. Treba istaći još jednu karakteristiku programske orijentacije ovoga Društva, a to je njegova otvorenost prema svim ljudima dobre volje bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. To nije bila formalna deklarativnost jer se u njegovim organima i tijelima, među njegovim stipendistima, u njegovim internatima nalazio značajan broj i pravoslavaca i ljudi drugih vjerskih nazora. Podvlačenje istorodnosti i zalaganje za bratsku slogu naroda različitih vjerskih provinijencija emanacija je programske orijentacije *Gajreta* i vizionarski pravac budućnosti ovih naših prostora.

Formiranje „Gajretovih“ jedinica u Sandžaku, sa akcentom na Prijepolje, pregledno je opisao gospodin Dacić u svojoj knjizi. Dvadesetih godina prošloga vijeka ovdje će se, znači, pojaviti prva organizovana kulturno-prosvjetna društva, formirati zabavni i kulturni život; početi sa radom razne sekcije (muzičke, folklorne, dramske, čitalačke...); držaće se predavanja sa interesantnim i aktuelnim temama, opismenjivati narod preko analfabetskih tečajeva; otvaraju se biblioteke, čitaonice i domaćičke škole čiji je pokrovitelj kraljica Marija; mladež odlazi na školovanje: na zanate, u srednje škole i na fakultete. Programi i okupljanja koje je *Gajret* inicirao postali su veoma primamljivi posebno mlađem svijetu i bili su stjecište društvenog, kulturno-prosvjetnog, nacionalnog i drugog korisnog stremljenja ovdašnjeg muslimanskog življa u kome su učestvovali i njihovi pravoslavni sugrađani. Od *Gajretovih* pitomaca i polaznika Velike medrese kralja Aleksandra u Skoplju nastaju naši prvi intelektualci. Iz Prijepolja je veći broj mladih ljudi krenuo na školovanje, a njih devet je pohađalo Veliku medresu. Da su medresanti bili prvi sandžački intelektualci evropske provinijencije, da je to poznato i danas, može se konstatovati sa minumom obrazovanja.

Svoju veoma razgranatu programsku aktivnost *Gajret* je realizovao i uz pomoć države. Naime, od 1923. godine ovo Društvo je uzelo pod svoju visoku zaštitu kraljevska kuća Karađorđevića. Kraljevskim ukazom od 28. aprila 1924. godine formirana je u Skoplju posebna srednja škola namijenjena učenicima čiji su roditelji pripadali islamskoj religiji sa nazivom Velika medresa kralja Aleksandra I. Škola je bila internatskog tipa sa dobro organizovanom nastavom koju je izvodio kvalitetan nastavnički kadar na srpskohrvatskom jeziku. Puno školovanje trajalo je osam godina (od I-VIII razreda). U toj renomiranoj školi podsticane su i afirmisane kreativne nadarenosti pitomaca kroz brojne sekcije: literarnu, muzičku, horsku, dramsku likovnu i dr. Treba podvući još jedanput da je Velika medresa u Skoplju u bukvalnom smislu riječi otvorila put stvaranju muslimanske inteligencije Sandžaka. Većina medresanata (kako su nazivani diplomci ove škole) nastavila je dalje školovanje na raznim univerzitetima, najvećim dijelom na fakultetima Beogradskog univerziteta. Prije nešto manje od godinu dana od formiranja Medrese u Skoplju u Beogradu je otvoren Gajretov studentski dom „Osman Đikić“ (27. novembra 1923) koji je bio u funkciji smještaja „omladine željne nauke“, to jest mladih ljudi koji su studirali u Beogradu. Pomenućemo nekoliko imena studenata koji su se školovali zahvaljujući *Gajretu*. To su Ćamil Sijarić, Muhamed Abdagić, Behaudih Selmanović, Selmo Hašimbegović, Rifat Burdžović Tršo, Šućro Dizdarević, Abaz Redžepagić, Muhamed-Mule Musić, Kasim Hadžić, Abdulah Čičić, Mustafa Memić, Muris Idrizović, Junuz Međedović, Hamdija Šahinpašić... Oni su dali ogroman doprinos, u različitim aspektima, afirmaciji naroda čiji su pripadnici i državi čiji su bili građani. Samo to da je doprinos *Gajreta* moglo bi se reći da je time ispunio svoju funkciju. Znači, prorežimsko opredjeljenje pojedinih i izvjesnih grupa iz vodećih krugova i članstva *Gajreta* nisu dovodili u pitanje njegov osnovni cilj a to je kulturno i obrazovno-prosvjetno uzdizanje muslimana na tadašnjem jugoslovenskom prostoru.

Gospodin Nadir Dacić se u svojoj knjizi *Društvo Gajret u Prijepolju i njegova kulturno-prosvjetna djelatnost* nije dublje upuštao u analize pod kojim uslovima i u kakvim okolnostima je djelovalo Kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“ na prostoru koje je pokrivalo. On se je usredsrijedio na Prijepolje gdje je kroz osamnaest poglavlja, sa preko sedamdeset fotografija i više faksimila dokumenata, uglavnom prvi put objavljenih, umješnim korištenjem izvora i literature, razgovijetnim tekstom dao iscrpnu i vjerodostojnu sliku *Gajreta* u ovom gradu i okolini, od formiranja njegovog pododbora 1921. godine pa do njegovog gašenja 1941. godine. Trudeljubivi i ambiciozni doprinos autora ove knjige je važan prilog budućim istraživačima istorijata ovoga Društva u Sandžaku i šire.

Nebojša VUČINIĆ

ISTORIJSKO I POLITIČKO SVJEDOČANSTVO

Aleksandar Saša Zeković, *Ljudska i manjinska prava u praksi*,
Centar za građansko obrazovanje i Centar za razvoj nevladinih
organizacija, Podgorica, 2006

Studija Aleksandra Saše Zekovića o nekim važnim aspektima primjene manjinskih i ljudskih prava u Crnoj Gori u posljednjih nekoliko godina, predstavlja značajan publicističko-teoretski doprinos sagledavanju i razumijevanju ove izuzetno osjetljive i delikatne pravno-politiko-loške, socijalne i kulturološke problematike. Ovo zbog tematike koju Zeković analizira, kao i načina na koji to čini.

Predmet analize su socio-političke prilike u Crnoj Gori posljednih godina u kontekstu raspada bivše SFRJ i teži slučajevi kršenja ljudskih, posebno manjinskih prava značajnog dijela građana Republike Crne Gore. U tom smislu Zeković razmatra pitanja uloge crnogorskih vlasti, posebno policije, u ovim procesima, nužnost suočavanja sa prošlošću, denacifikacije i lustracije, saradnje sa Haškim tribunalom, uloge medija, uopšte pitanja društvene i pojedinačne odgovornosti za zloupotrebe vlasti i česta kršenja ljudskih prava u ovom periodu u Crnoj Gori. Posebnu pažnju Zeković posvećuje problemima manjina u ovom kontekstu, ukazujući na konkretne slučajeve kršenja manjinskih prava, diskriminacije i nejednakog tretmana pripadnika većine manjinskih naroda u ovom periodu u Crnoj Gori. U tom smislu studija je važno istorijsko i političko svjedočanstvo o ovim događajima, koji se ne smiju zaboraviti da se ne bi nikada više ponovili.

Analizirajući konkretne slučajeve kršenja ljudskih i manjinskih prava u Crnoj Gori, Zeković, pored uzroka i posljedica ovih događaja, dolazi do veoma korisnih zaključaka i sugestija u vezi konkretnog regulisanja i zaštite pojedinih, važnih pitanja ostvarivanja ljudskih i manjinskih prava, posebno upotrebe jezika, zastupljenosti manjina u sadržajima reformisanih nastavnih planova i programa, obrazovanja na manjinskim jezicima, ispoljavanja slobode vjeroispovjesti i sprječavanja njene političke zloupotrebe.

U svakom slučaju studija će obogatiti inače prilično skromnu literaturu posvećenu problematici ljudskih prava u Crnoj Gori, i u tom smislu predstavljaće obaveznu literaturu za sve poslenike ovog humanističkog i emancipatorskog koncepta na praktičnom i teorijskom planu.

Fatima PELESIĆ-MUMINOVIĆ

POSLANSTVO RIJEČI

Zaim Azemović, *Moć riječi na terazijama vremena*

Ništa tako moćno ne određuje čovjeka kao riječ, mistificira njegovo božansko porijeklo, otjelotvoruje njegov duh i distancira ga u odnosu na druga bića kao jedino koje misli, stvara poticaj komunikacije, izražava subjektivni doživljaj svoje percepcije kao objektivnu sliku svijeta. Riječi su vrela inspiracije pjesnika **Zaima Azemovića** pretočeno u zbirku izabranih stihova *Moć riječi na terazijama vremena*. Pjesnik “mjeri” riječi, estetski izvajane, metaforički jednostavne, originalne ekspresivne idiome, otežale dubinom smisla, snagom značenja, on se riječima ne igra, niti olako razmeće, njegov stih slobodan, pun asocijacija i komparativnih veza odlikuje misaonost, lirska sublimiranost, ekspresivna narativna komponenta, jednostavnost kao težnja za savršenijim izrazom.

Tu, eksplicite, u poeziji Zaima Azemovića, zavičajni milje stvara homogenu cjelinu riječi i slike, koja pulsira svim refleksijama značenja, autohtono, spontano, snagom otvorene pouke, poente ili jednostavno rečeno univerzalne poruke.

Poezija Zaima Azemovića čitavim habitusom korespondira sa svevremenom, od prošlosti koja se ponavlja, sadašnjosti sa elementima prošlog i budućeg, do vizije budućnosti na način svojstven pjesniku analitičaru, misliocu koji traga za bilostima svoga žića, prebire najtananije niti tajni koje sapliću život ili mu podižu krila. ”Možda stremim nemogućem kada pokušavam da suštinu svog života izlijem u riječi ili knjigu“, govorio je pjesnik Halil Džubran. Azemović ne sumira ishod svoga puta, on poput Bodlerova albatrosa nadlijeće prostor svakodnevice visinom koja ga oslobađa tereta trivijalnosti, koraka utabanim stazama, / “Ispod krila ptica u vazduhu se pale/ bijele buktinje” (Jesenji predio). Začudnost svojstvena pjesnicima, “pjesnici su čuđenje u svijetu” u duhu A.B.Šimića, suočava ga sa nepoznatim, slučenim, ili teško izrecivim kada “čutanje prevodi na jezik čuđenja”. Pjesnikova imaginacija nadržasta poznato, “Oblaci ostanu ispod ramena, / u ponebljenim očima” (Nigdje smirka), nema fiktivnih granica u njegovoj spoznaji niti smirenosti njegova sna: ”melju me neučtkana pitanja, / remete smjenu noći i svitanja” (Dobrota zemlje).

Jasno je da pjesnikov zavičaj nije samo nužni krug u kojem obitava, već ozavičavanje pjesnikova kosmosa zahtijeva širi prostor, podrazumijeva planet zemlju, svemir. Zahvaljujući moći da se izdigne duhom iznad prozaičnog, Azemović ponire u dubinu tragajući za smislom ljudskog bitisanja i nestajanja koju i ne naslućuju oni što plutaju u sigurnoj površnosti.

Uz pjesnika Azemovića pristaje konstatacija da je pjesnik probuđena svijest naroda, vrh piramide koji misli, osjećaj što stidno prati nesigurnosti, nesporazume, pogibeljna riječ koja brani, napada, smiruje, uvijek nepobjedivi borac čiji agensi za pravdu, slobodu, ljepotu i dobrotu ne priznaju poraze. Širinom duše pjesnik zastire svekoliko čovječanstvo o kome se stara, brine: “Strepim za ovu kuću svijeta/ kada crni ljudi naoružani/ pokušaju da prodru u dječiji san” (Strava).

Strah je iskonski osjećaj podjednak svim bićima, ali strah pjesnika Azemovića za “kuću svijeta” podrazumijeva strah za sve ljude svijeta ma koje su boje kože, vjere, otkuda su. Strah za uništenje ljudskog roda iznutra, ljudskom rukom sijača zla što baca razno sjeme u polje dječije radosti, čiste snove muti i budućnost pretvara u košmar i nesigurnost. Kosmopolita ne može previdjeti slabosti vladara tla, koji uvijek odlaze, a ono ostaje, kako se bore da ovladaju i vremenom, malim isječkom svoga trajanja, koje uzimaju za početak povijesti, a ne vide da time zasijecaju svoje duboke korijene, drže se mladih, tankih žilica i busaju u prsa da sa starom žilom nemaju ni mrvu iste klice. Krhki ljudski izdanci. Azemović sagledava vrijeme kao vječnost i svoje godine porodičnog stabla vidi u slavenskoj zajednici: “Noćas osjećam mojim godovima / praslavenski predak kruži, / kroz majčinu gatku nadamnom šapuće, / drevnim me formulama brani” (Korijen riječi). Ono čega se bojao i Ono čemu se divio, čovjek je svojim strahom ogrnuo, poklonio se, klekao. Moja rahmetli majka bi podigla ruke prema mladom mjesecu na nebu i učila Kulhuvallahu ehad. Kad bih je upitala zašto to čini samo bi mi odgovorila da je džaz, vjerom dozvoljeno, dopušteno. Ti stari slavenski običaji manifestiraju se i danas kod njihovih potomaka. Oспорavanje na povijesnu kolijevku uvod je u potiranje tragova povijesnog rasta. Maloljetstvo čovječanstva mnogim narodima je došlo glave i izbrisalo trag na zemlji.

Pjesnika boli nesigurna budućnost “dječijih snova”, on ne brine za sebe, koliko za sve ljude, pjesnik je majka ljudima. Poput majke koja se ne odriče zločeste djece nego ih priziva pameti, riječju, lijepom riječju. Majka rijetko autoritet spasava prutom, iako je strah glavni gospodar koji ljudima vlada iznutra. Analogija pjesnik - majka je vrlo ekspresivna. Mati nesebično svojim dlanovima podiže dušu koja kipi u djetetu, što niti hodi, ni govori, ne zna jesti, samo što je u njenoj utrobi raslo da dobije lik čovjeka, a pjesnik od riječi stvara pjesmu koja već formirana prestaje biti

samo njegova, postaje dobro svih, ljepota za sve koji razumiju njen jezik, vrijednost. On time ne biva nagrađen, ako samo postojanje pjesme nije svrha nagrade. Na činjenje dobra i iskonsku dobrotu čovjeka pjesnik nas podsjeća u vremenu kada je “dobar i lud na istoj deredži”, u vremenu kad je dobrota sama sebi svrha, kad trijumfuje laž, licemjerje, dvoličnost, a iskrenost je u nezavidnom položaju, ponižena. Koliko nas samo pjesnik osvješčuje, “u dobroti srca sjeme nove zvijezde“ vidi (Zrno sjaja). Uzalud se poslanstvu riječi nastoji skratiti put, osujetiti moć!

Individualizam je obilježio 20. stoljeće, oslobodio ropstvo, podastro palim životima slobodu, raširio krila tehnici, stigao do Mjeseca, ali kao nikad nastavio sa usavršavanjem sredstava za ubijanje ljudi, miliona ljudi, uporedo sa bujanjem smrtonosnih bolesti koje uzimaju svoj danak. Egoista i alijenirani homo-sapiens postaje uzor modernog homo-novusa, sveden na interes koji je biće čovjeka izložio osami, nesigurnosti, planetarnom strahu, melanholiji, čamotinji. Forme društvene podrške i solidarnosti, markirane su kao anahroni, prevaziđeni vid komuniciranja. Pjesma Zaima Azemovića slikovito oživljava predjele ljudske duše i neposustalu snagu da se istraje u uspravnom (ljudskom) hodu.

Ljepota okupljanja, potreba da se izrazi plemenitost, susretljivost, gostoprimstvo odslikana u pjesmi “Očekivanja gosta” demonstrira najljepši vid socijalizacije da čovjek s čovjekom podijeli riječ. Siromah koji nudi hljeb, vodu, so i lijepu riječ počašćen je posjetom gosta. Bliskost uliva sigurnost da ljudi nisu sami, da postoje oni na koje se mogu osloniti, “u riječima naći lijeka”, “Ako ne nađeš siromaha / ili brata / Da podijeliš što pretiječe / Doći će uzimač / Da uzme / I što je preče” (Uzimač).

“Najveća dobrota je voda”, reče Lao-Tse. Ona nas kao mati cijelog vijeka poji, umiva, pere. Ona je najzdravije piće, naravno, prirodna voda nezagađena ljudskim nemarom. Mnogi prislone dobrotu duše uz dobrotu vode i “zadužbine svoje česme naprave / da ih žedna usta blagosiljaju / I tako ime svoje uz vodu spoje / dok voda teče da i ono traje. / Takvi su dobrotvori i pjesnici koji pjesmom poje dušu radoznalih. “I ko jednom pije takvu dobru vodu / od žeđi se drugom izliječio nije, / vratiće se opet da je pije” (Česme).

Pjesnika privlači komponenta vječnog u vodi koja je izložena neprestanim promjenama forme, ali ne i sadržaja, “obalu svaku prelijem, / ropstvu oblika izmaknem, / svaka stopa nova mijena”./ (Nigdje smirka), slično riječi koja “vjekuje u ustima ljudi”.

Na granici sna pjesnik ispituje svijet sumnji, prepoznavanja, slikovito dočarava neizrecivo: “Ne pamti se trenutak dolaska sna / Trepavice između dana i noći / Disaj između života i smrti” (Predvorje sna), promišlja tajne koje su vječna zagonetka ljudskom umu. Tu nit vječnosti koja se otima čovjeku od Gilgamešova sna do danas i granicu “bez vre-

mena i prostora / Iza zavjese mogućnosti” pjesnik slijedi tragom riječi: “Riječ jedna sa sto košuljica/Skida slojeve sa lica“/ . Moć majčinih riječi odzvanja kao šapat vječnosti na uho pjesnikova djetinjstva: “O Bože, čuj njene molitve za spas / Vidi njeno srce što u ponoć sija / Jer nikada se nije molila / Da ona spašena samo od zla bude / Nego se prvo molila za sve dobre ljude” /Moć majčinih riječi), nesebično kao i kralj Uruka koji travku vječnosti nije želio pojesti sam, nego podijeliti sa svojim narodom. Kako bi danas na njega gledali političari kojima narod ukazuje nesebično povjerenje? Koliko je riječ sveobuhvatna, teška (“Ubi me prejaka reč”, reče pjesnik Branko Miljković), duboka da zahvati sreću, snažna da izrazi bol, lepršava da ponese radost, tvrda da izdrži muku, topla da sačuva ljubav, osjetljiva da dodirne tajnu, nježna da se približi snu, izdržljiva u vremenu koje svemu ograničava tok trajanja, pjesnik nas navodi na razmišljanje: “I zamislite koliko je od postanja / U knjigama nagomilano znanja!?” (Riječi i vrijeme).

Azemović pjesmom zahvaljuje onima kojima je zrno istine važno kao i sam život, kao što filozof Gazali “debele knjige sažima u jednu riječ” a potom “razmišljajući o toj jednoj riječi piše debele knjige”. Poetični lik Nasrudin hodže (ili Nastradin – u dobru i zlu nastrada), koga čuva sjećanje u različitim varijantama, “pola mudar - pola lud / Čas ćutljivac – čas šaljivac / Koliko hvalio – toliko ružio / I osmijehom i podsmijehom / Ljudskim slabostima / Svoje pokoljenje nadmudrio / (Nastradin hodžini potomci). Pjesnik je i sam poput Firdusija često kušao čemer života i nehata ljudi iz neposredne okoline prema onom što stvara, očekujući da im pokloni knjigu koju je dobio umjesto honorara. Kao znak podrške bljesne lik profesora Ejupa Mušovića, koji je čitavim svojim bićem bio most udaljenim obalama, kosim stranama, hrabrio umjetnike riječi i s njima prijateljevao posebno sa Azemovićem i Rebronjom, po duhu bratski, očinski, nastojao približiti udaljene svjetove. Azemović sličnost vidi u postupcima magistra Redžepa Škrijelja što danas zlatnom nití povezuje sve što um tka, kako god ko to tkanje misli u riječi zvao (povijest, publicistika, umjetnost), neobični zlatar knjigu poklanja kao zlatni dar.

Začudo, ljudi danas barataju leksikom raznih jezika, ali malo drže do velikih riječi, ili precjenjuju lahke riječi, očito nesamjerljiva je “moć riječi na terazijama vremena”. Posebno izvaganim leksemama, ugrađenim metaforama koje svjedoče o bujnosti postojanja svijeta što nadahnjuje pjesnika stvaralačkom snagom, Azemović pomjera granice realnog svijeta, vizije i sna, htijenja i mogućnosti pojedinca da iz malog kuta planete, zvanog Rožaje, isijava djela snažne poruke, otvorena značenja i smisla.

Safet BANDŽOVIĆ

Nihad Halilbegović, BOŠNJACI U JASENOVAČKOM LOGORU

Izd. Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca,
Sarajevo 2006, str. 502.

Brojna historiografska pitanja su u periodu krize i raspada jugoslavenske državne zajednice, «jugoslavenskih ratova» i “procesa demokratske tranzicije”, postala predmet kritičke revalorizacije i reinterpretacije. Raspad ideološke paradigme uticao je, u postjugoslavenskim zemljama na nove temeljne analize, metodološke i sadržajne “prevrate u memoriji”, sporenja različitih “zajednica pamćenja”, preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti. Prelomne situacije uvijek izazivaju promišljanje prošlosti. Svi narodi imaju memorisane različite priče i datume. Iz same biti historijske nauke proizilazi, kako historičari ukazuju, da se istraživanje prošlosti ne može vršiti bez uvažavanja i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara kao produkta svoje epohe. Simbolički rat za interpretaciju donosi dominantnu prevagu u društvu. Isti se dokumenti danas čitaju drugim naočarima. Ne treba zaboraviti da dokument nije «čista prošlost», nego svjedok čiji odgovor ovisi od pitanja koja mu se postave (M. Bloh). Nema u nauci konačnih odgovora. Historija je višeznačan proces. Svaka generacija ima pravo da je iznova i drugačije preispituje. Novo stoljeće nameće nove okvire pamćenja. Kritička historija ne slavi, već detronizira, mada je, doista, lakše vjerovati u stare laži nego prihvatati nove istine. Historija treba da uči o iskustvima prošlosti. Pitanje je, nakon svega, da li je ona učiteljica života ili učiteljica smrti.

U socijalističkoj Jugoslaviji je egzistirala “škola” prilagođene, selekcionirane historije, «osnovne istine» o Drugom svjetskom ratu. Složena ratna prošlost pokušavala se prevazići ideološkim jedinstvom i manihejskim historiografizmom. Ideološka generalizacija deformirala je reljefnu sliku historijske stvarnosti i racionalnog saznavanja prošlosti koja je imala više sastavnica od onih koje je nametala politika «monolitnog jednozvučja». Ideja o jednoj istini osnova je autoritarnog mišljenja i totalitarizma. Prošlost se ipak nije iscrpila niti harmonizirala, traumatične činjenice se, uz ukorjenjena sjećanja, nisu prešutjele i potisnule. Historio-

grafija, između ostalog, nije uspjela da precizno utvrdi ukupne ljudske gubitke na prostoru Jugoslavije u tom ratu. Tinjao je “sukob brojki, statistika i računica” o žrtvama 1941.-1945. godine. Brojka od 1.700.000 žrtava plasirana je, najvjerovatnije, da se izdijeljuje veća ratna odšteta. Ona nije nikada argumentirana, naučno verificirana, niti potvrđena popisom stanovništva iz 1948., kao ni popisom žrtava rata izvršenom 1964. godine. Historičari ustvrđuju da dugo nije bilo javne rasprave, niti diskusije o odgovornosti za velike ljudske žrtve koje bi išle dalje od žrtvenog jarca zvanog “*fašizam*”. Praznine koje su se krile pod tim mističnim zarom djelimično su popunjavane “tajnim historijama” za one koji su htjeli da se sjećaju ili da slušaju. Te interpretacije su izašle iz sjene sa gubljenjem komunističkog primata nad javnim diskursom i normiranom kontrolom sjećanja.

Stradanje Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu slojevito je historio-grafsko pitanje koje, iz više razloga, nije bilo potpuno otvoreno i istraženo. To su svojedobno priznali čak i neki od naučnika – veoma kritičnih u svojim opservacijama prema Bošnjacima. Dr. Darko Tanasković je 1991. ukazivao da je bilo “sramno i potpuno neopravdano dugo prećutkivanje pokolja nad Muslimanima u Istočnoj Bosni, jer su ti pokolji stravična činjenica koja je i dokumentarno neoborivo potvrđena i dokazana... Godinama se tako stvarao i sticao utisak, i to od osnovne škole pa nadalje, da Muslimani u stvari aktivno gotovo da i nisu sudelovali u drugom svetskom ratu. Ni kao žrtve, ni kao partizani-oslobodiodoci, a da su donekle participirali samo u zlodelima nezavisne Države Hrvatske”. Ratna tragedija Bošnjaka se ne može uproščeno interpretirati, niti reducirati samo na četničke zločine u istočnoj Bosni i Sandžaku. Mnogobrojna mjesta pogroma Bošnjaka nisu nakon Drugog svjetskog rata ni obilježena. Skoro pola stoljeća kasnije, opet su, mnoga od njih, bila poprišta novih ratnih stradanja i pustošenja. Nad takvom historijom se mora misliti. Razmjere dramatičnih zbivanja 1992.-1995. zasjenile su bošnjački udes 1941.-1945. godine. Svaki novi rat obuhvata one prethodne.

Primarni problem u socijalističkom periodu, iako malobrojnih, bošnjačkih historičara koji su se bavili izučavanjem Drugog svjetskog rata, bio je, pored čitavog niza institucionalnih i političkih ograničenja, i očiti tradicionalizam koji se ispoljavao u odsustvu višeg stepena profesionalne, ali i nacionalne odgovornosti, u nespremnosti, zaziranju, svjesnom i nesvjesnom izbjegavanju proučavanja «zatamnjenih tema», neracionalnoj pomirljivosti prema nepravdi, čekajući u zavjetrini da se pojave, u predvečerje raspada Jugoslavije, Vladimir Dedijer i Antun Miletić sa zbornikom dokumenata o genocidu nad Bošnjacima, da oni iz jedne vizure, na osnovu problematičnog izbora arhivske građe i literature, postavie, obrazlože i limitiraju razmjere te tragedije. Bošnjaci su tada, tako

dobili svoju «bijelu knjigu», dok je u velikoj mjeri nedirnuta građa iz više arhiva u BiH, i ne samo njih, zajedno sa preživjelim svjedocima stradanja, ostala da čeka na druge istraživače i neko drugo vrijeme. Neoficijelna «usmena historija», uprkos svemu, nastavila je da živi i van okvira koje je određivala politika kao arbitar u svim delikatnim pitanjima struke. Bošnjačka historiografija skoro je bila po strani od prelomnih događaja. Naučni skup održan u Sarajevu u novembru 1991., o genocidu nad Bošnjacima, zbog agresije na BiH i ratnih dešavanja do kojih je ubrzo došlo, nije rezultirao objavljivanjem knjige i referata koji su tom prilikom podnešeni. Slična sudbina je bila, bar kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, i sa saveznim projektom “Zatvori i logori 1941.-1945. na prostoru Jugoslavije” u koji su bili uključeni i neki bošnjački historičari. Nakon rata pojavile su se knjige i značajni zbornici dokumenata (dr. S. Čekić, dr. Š. Tucaković i dr.) koji su bili iskorak u proučavanju stradanja Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu, prekidu šutnje o sopstvenom stradanju i vraćanju “privremeno izbrisane memorije”.

U istraživanjima fenomena genocida i žrtava, Jasenovac, «najveće jugoslovensko stratište i koncentracioni logor u Drugom svjetskom ratu», koji je, po dugo zvaničnim tvrdnjama, “progutao 700.000 Srba, Jevreja, Cigana ali i hrvatskih i muslimanskih rodoljuba i komunista”, zauzima posebno mjesto. Ovaj logor, bez obzira na sve polemike, prije svega, oko broja srpskih žrtava u njemu, neosporno ostaje «najgrozniji zločin koji se ikada dogodio na Balkanu. Jasenovac nije incident nego je najvidniji primer barbarstva koje nosi ime genocid» (B. Kočović). On svakako nije i jedini primjer. Utvrđivanje preciznijeg broja žrtava u ovom logoru onemogućavali su brojni razlozi. B. Kočović je ukazao da nije moguće doći do jedne istine sa velikim «I», nego samo do relativne istine, s obzirom na raspoložive dokumente i izvore. Nepostojanje ustaške dokumentacije, primarnih i pouzdanih izvora, premještanje logoraša iz jednog u drugi logor, iste osobe su više puta navođene u broju žrtava, neki cifre su mehanički ubrojane u logorske žrtve, a da ti ljudi nisu ni dospjeli do logora - sve je to otežavalo objektivniji pristup ovoj temi. Mirko Peršen, publicista i nekadašnji logoraš, govorio je 1989. da su i “subjektivne okolnosti” sputavale brutalnu ustašku politiku: “Točan broj je, dakako, bilo nemoguće utvrditi, ali zasigurno je riječ o rasponu od 80 do 120 tisuća. Moje je uvjerenje da je donja cifra bliža realnosti, ali to nikako ne može dovoditi u pitanje karakter ustaškog režima, zasnovanog upravo na masovnom zločinu i svim oblicima nacionalne vjerske i ideološke netrpeljivosti”. Ukazivao je da se dugo nakon okončanja rata ćutalo o realnim brojkama ubijenih logoraša. Logika funkcioniranja sistema nije dozvoljavala devijaciju službene verzije: “Prisjetimo se, još i mnogo godina kasnije zbog Jasenovca i sličnih tema završavalo se i u zatvoru. Dakle, svi smo mi na neki način bili oportunisti, ali ne bez razloga”.

Različite intepretacije i polemike koje su vođene između srpskih i hrvatskih historičara o broju žrtava u Jasenovcu, kao jednoj od najneuralgičnijih tačaka u historiografskim raspravama, u predvečerje raspada Jugoslavije, samo su više produbile njihove međusobne podjele i isključivosti. Danas već nisu rijetki srpski historičari novije generacije koji uvažavaju rezultate istraživanja hrvatskih naučnika da se realni broj žrtava Jasenovca kreće oko 100.000 ljudi, žena, djece.

Jasenovački logor je bio i ostao osjetljivo pitanje ne samo nauke i politike, otvorena istraživačka tema koja iziskuje oprezan, sistematski pristup. Sve žrtve Jasenovca ipak nisu, u historiografskom socijalističkom kaleidoskopu, bile jednake u svom stradanju, niti su svi istraživači imali prema svima njima istovjetan odnos. Sudbina Bošnjaka u ovom logoru nije bila dovoljno osvjetljena, kao, uostalom, ni čitava njihova historija u tom ratnom vremenu, u kojoj antifašistička orijentacija predstavlja značajnu determinantu. Vrijednost historiografije se može mjeriti i onim što ona nije proučila. Bošnjački historičari i publicisti, pod dojmom razmjera kontroverznih srpsko-hrvatskih sporova oko Jasenovca, koji su prevazilazili granice nauke u neizvjesnim “godinama raspleta” u Jugoslaviji, zatečeni djelovanjem verbalne i medijske artiljerije, agresivnim obnavljanjem “kulta žrtava”, “knjigovodstva smrti”, bili su mahom nespremni da učestvuju u tim oštrim raspravama, da ukažu na činjenice da je i znatan broj Bošnjaka nastradao zbog antifašizma u Jasenovcu, da se to ne može prećutkivati jer oni nisu “kolateralna šteta”, da i oni imaju nacionalni identitet. Antifašizam je odrednica kojom se treba ponositi. Spremnost da se saopšti istina ovisi od čitavog spleta okolnosti.

Udesi Bošnjaka u «logorima smrti», poprištima genocida, holokausta i ratnih zločina 1941.-1945. nisu bili u ranijoj, bošnjačkoj marksističkoj historiografiji predmet posebnih naučnih istraživanja, što knjigu publiciste Nihada Halilbegovića, nastalu u postjugoslavenskom periodu, koja otkriva brojna individualna i porodična stradanja, čini vrijednom pozornosti ne samo stručne već i šire javnosti. Na njenim stranicama predočene su potresne priče o udesu Bošnjaka, koje su trebale čekati više decenija da se zabilježe i objave. Sa istinom se treba trajno suočavati. Ova knjiga o sudbini Bošnjaka u Jasenovcu, aktuelizira značaj ne samo nekih dosadašnjih studija i upitnih statistika o žrtvama ovog logora, već i pitanje bošnjačkog odnosa prema sopstvenoj historiji i njenim «zatam-njenim stranama». Teško je iščitavati literaturu koja proziva, traži odgovore zašto su ovakve dionice te historije bile predugo neistražene, minimizirane, prepuštene zaboravu. Potrebna je veća upitanost što ovi zločini nad Bošnjacima nisu adekvatno i brižljivo istraženi.

Sve dok je historija bila monopol moćnih, sjećanje je bilo jedno od oblika protesta marginaliziranih. Ono je, kažu sociolozi, bilo historija

onih koji nisu imali ili izborili pravo na historiju. Feljtoni i publicistika ipak su u postjugoslavenskom periodu dinamizirali i aktuelizirali niz pitanja, revidirajući i prevazilazeći domete i matrice tradicionalne historiografije. Publicistika je jedno od mjerila društvene zrelosti. Svijest koju ona reproducira prisutnija je od svijesti stručne historije. Solidno fundirana publicistika gotovo je ravnopravna sa historijskom naukom. I književnost je znala preduhitriti ovu nauku, zauzimajući njeno mjesto u «načinjanju» pojedinih «historiografskih problema».

Halilbegović se, boreći se protiv strategije ćutanja, suprotstavlja logici «kratkog pamćenja», da sa protokom vremena sve ide u zaborav. Predočio je niz dokumenata i priloga koji su i ranije, preko drugih knjiga i zbornika, bili dostupni javnosti, ali im objedinjavanje sa novim dokumentima, autentičnim kazivanjima, daje dodatnu dimenziju u proučavanju bošnjačkog udesa ali i njihovog antifašizma. Osnovni njegov motiv bio je taj, da se, uz poštovanje prema svim žrtvama, utvrdi bar približno, imenom i prezimenom, broj bošnjačkih žrtava u Jasenovcu, smatrajući opravdano da raniji podaci nisu potpuni. On je sačinio spisak od 1520 Bošnjaka stradalih, napominjući da to nije i konačan broj. Ova brojka uključuje i oko 370 ženskih imena. Među ovim žrtvama Jasenovca ima dosta Bošnjaka iz većih gradova u BiH. Navedena su imena i nekih nastradalih Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka. Spisak žrtava otvara širok prostor za brojne, interdisciplinarne analize.

Primjenom tehnologije detabuiziranja, deideologiziranja i prevazilaženja prećutkivanja kao oblika potiranja prošlosti, nestanka ideoloških opterećenja, kompleksna pitanja vezane za Jasenovac, kao i za druga “kontroverzna” zbivanja u Drugom svjetskom ratu, mogu se studioznije proučavati, da bi se, osim osvješćivanja, kritički reinterpretilale i ove dionice bošnjačke historije. Na ovakvim i sličnim, zahtjevnim istraživačkim projektima, na kojima individualno radi Halilbegović, o čemu svjedoče i njegove druge zapažene knjige, drugdje bi dugoročno bile angažirane naučne institucije. Mnoge teme su još uvijek, imajući u vidu sve otežavajuće okolnosti, pragmatični znak upornosti i entuzijazma pojedinaca.

Halilbegović je ovom knjigom kao i objavljivanjem imena bošnjačkih žrtava, koje je uspio da prikupi, napravio značajan pomak, ali i izazov na koga bi i historičari trebali odgovoriti u smislu daljeg institucionalnog pristupa i istraživanja. Knjiga ne može ostaviti čitaoce ravnodušnim, uzimajući u obzir fatalna ponavljanja historije, razmjere i posljedice bošnjačkog stradanja, mogućnosti usporedbe ne tako davne prošlosti sa sadašnjošću. Svojim sadržajem upućuje i na promišljanja o Bosni i bošnjačkom narodu u cjelosti, bez obzira na različite historijske i državne granice, na česte kolektivne tragedije i traume koje prevazilaze jedna

drugu, na razmišljanja o poukama prošlosti. Reaktuelizirajući i odgovarajući na historiografske "bjeline", pružajući nove naznake i putokaze, ona dobija na značaju koji nadrasta vremenske i tematske limite.

Fenomen stradanja Bošnjaka mora se sagledavati u svojoj historijskoj vertikali. Ne smije se brisati pamćenje o vremenima zla, posebno kada kolektivne tragedije svojim razmjerama nadmašuju jedna drugu. I preko površnog izučavanja historije, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima *"analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo. Sva egzistencijalna pitanja i muke žive u nama jednako kao što su živjela u našim bližim i daljim precima"*. Sve što se zbililo treba doznati u svijest, da postane sastavni dio historijskog pamćenja, bez obzira na tendencije društvene, ili sa strane zagovarane proizvodnje zaborava i sužavanja historijske svijesti. Redefiniranje odnosa prema sopstvenoj prošlosti mora se bazirati na racionalnim prosudbama. Zločine treba, polazeći od imperativa traženja istine, studiozno istražiti i sistematizirati. Žrtve imaju pravo na satisfakciju. Istina ih ne može vratiti u život, ali ih čuva od zaborava. Treba se suočavati sa kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroslu da u raspravi oko mēda najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Oni koji su ubijali, proganjali i istrebljivali pojedine narode ne mogu biti valjani i isključivi izvori za proučavanje historije tih istih naroda. Bošnjaci imaju pravo na istinu i njeno priznavanje. Prošlost i nedjela se ne mogu potisnuti ignoriranjem. Historija je i na Balkanu neodvojiva od nasilja. Ratovi, u glavama generacija, na tom prostoru mentalno traju i nakon svog fizičkog okončanja. Džon Stjuart Mil je upozoravao da je *"izreka koja kaže da dobro uvijek trijumfuje nad zlim jedna od prijatnih laži koju ljudi ponavljaju između sebe dok ne pređe u frazu, ali koju iskustvo opovrgava. Historija vrvi od proganjanja istine i dobra"*.

Sagledavanje istine i svega što se zbililo iziskuje multidisciplinarnu istraživaču, kritičko znanje o sebi ali i o drugima. Bošnjačka historiografija novijeg razdoblja će, oslobođena ranijih ideoloških tegova, paušalnih ocjena, osuda i presuda, uz uvažavanje novih činjenica i značajnih publicističkih radova, morati smjelije da otvara teme «zatamnjene prošlosti», da historijska zbivanja predstavi kompleksnije, radi pomnije rekonstrukcije prošlosti, preispitivanja i samokritičkog suočavanja sa ogledalom historije.

Blaga ŽURIC

ZAVIČAJNE PRIČE

(Redžep Kijametović: *Život u čvorovima*, Almanah, Podgorica 2006)

Priče Redžepa Kijametovića su originalne priče zavičaja, nabrekle sokovima rodne zemlje, u njoj su klijale i smireno nastajale.

«Život u čvorovima» otima se svakom uticaju i odiše čudesnom autohtonošću stvaralačke moći autora. U svakoj priči, na originalan način, progovara osobena priroda i osobeni karakter života pojedinca i grupe.

Već iz prve priče zbirke, čitalac zaključuje da je riječ o autoru koji je najuže vezan za određeni prostor, za jedan predano njegovani horizont zavičajnog opsega. Međutim, kroz taj mali prostor i svakodnevicu u njemu, autor je široko i moćno dosegao visoke granice naracije.

Iz životne opštosti, potpuno i dalekosežno, otkriva neke elementarne suštine o čovjeku, njegovom opstajanju u jednom mikroskopskom, životnom jezgru makrokosmosa. Prepliću se čvorovi prkosa i plahosti, ljepote i mekote, surove stihije i nagona tradicije, sve za opstanak i dobrobit čovjeka.

Snaga umjetničke riječi nosi zavičaj sa likovima i situacijama, sa prvim ljubavnim iskušenjima i predrasudama. Prikazana je iskrena, bez uljepšavanja, živopisna istinitost kraja iz kojeg je autor iznikao. Ljepotom pisanja nije iznevjerio istinu, ostao joj je vjeran. Dao joj je viši značaj i sveobuhvatniju dimenziju postojanja. Time je, u svijest čitaoca, prikovao, slikovito i trajno, umjetnički doživljaj!

Tako, u priči «Nesporazum» kaže: «Šljapkao sam po kiši i blatu, gazio ledeni snijeg, često mokar do kože... Ramena i leđa su me boljela, kožom se ukazivale modrice i ogrebotine od zalomljenih grančica i čvorica! Često su mi suze nailazile same, plakao sam u sebi».

Autor nas odvodi, nježno, u tajanstvenost zavičajnog orijenta, u zagonetku neispitane tradicije, grije toplinom i magično veže za likove i događaje. Sa ciljem traganja za znakovima na putu u životu našeg čovjeka u ovom našem svijetu.

Potka tkanja devetnaest priča ove zbirke je lokalna patina. To je specifična atmosfera životne sredine. Na jednoj strani, brze transformacije te sredine u tehničkom smislu i rigidnog, običajnog prava, na drugoj strani (Slika u očima).

Pisac s lakoćom ističe i dočarava, naoko nebitne segmente, koji život slažu. Ne samo što ih posmatra i poznaje, on ih lično iskušava i kao živo predanje dariva čitaocu. Čitalac je istinski ubijeden u slijed dešavanja, u životnu toplinu i znalačku oblikovanost umjetničke igre.

Priče ispunjava osobena lirika, sa konzervativnim, poštenim i časnim pravilima življenja koje uvode u poetički relevantne komentare.

«Imam dušu kao planina», «Zlu riječ ne valja ni u šumi izgovoriti» itd.

Najčešće je život junaka intenzivna, zgusnuta borba za egzistenciju, koja često stavlja u pokret mnogobrojna dešavanja i misaone radnje u njemu. Nerijetko se javljaju i duhovite igre riječi, slobodne misaone strasti poput unutrašnjih monologa toka svijesti. Sve je uvezano i utemeljeno u kontrolisanoj smirenosti. Bez prekomjernosti.

Junake ne plaši tjeskoba življenja. Njima je dovoljan najmanji prostor da na njemu zasnuju svoju egzistencijalnu potrebu. I odatle vide cijeli svijet. Čutanje im daje dostojanstvo u savlađivanju prirode i njenih zakona. Svojim ćutanjem još glasnije govore: «Za gornju cijev ograde, u visini pasa, pridržavalo se desetine smežuranih ruku snuždenih čekalaca, lica iscrpljenih, pogleda premorenih... Poneko prihvati pasoš, prelista, zagrlji ga osmijeh, ode ponosno. Drugi, nakon listanja, uperi pogled prema nebu, otetura kao ranjena zvijer» (Želja).

Redžep Kijametović je umjetnički nadaren da beskrajno produžava trenutke koji život znače. Spretno usporava radnju i premješta je iz stvarnosti u imaginaciju i obrnuto. Pojavljuju se efektni detalji svakodnevice koji izoštravaju pronicljivost u zavezanoj životnog čvora. Rezultati života u čvorovima, su osnažene ličnosti u jasnoći poimanja kosmosa. Ne u trijumfu nad njim. Likovi se bore s nedaćama praveći sebi čvrst oslonac. Snalaženje je i pronalaženje izlaza, iz životnog bezizlaza, gradi ličnu filozofiju, utemeljenu na iskustvenoj mudrosti. Mudrost koja je provjerena, nikad iznevjerena.

Pripovijedanje u ovoj zbirci je analitičko tumačenje života u različitim vremenima, čistim prostorima, sa prošlim i sadašnjim iskustvima. Sabrana iskustva su umjetnički prinešena i znalački opisana. Otvoren je bezizlazni krug doživljaja, bojanih spolja i iznutra, prikazanih uporednim kontrastima. Pojavljuju se ogrubjela lica i čvornovate ruke kiradžija naspram nježnih i mekih, gospodskih. Sve u jednom mirnom nizu ne remeću cjelokupnu ljepotu i poruku pričanja.

Opisi su regionalna obilježja mjesta na kojima su nastajale priče. Imaju punu umjetničku vrijednost i opravdavaju svoje postojanje (Tragom): «Tek bjelina zore ošinu uljuljkani mrak». Ova i slične sintagme daju snagu i boju daljem toku pripovijedanja.

Zavičajni pejzaži su surovi ali dragi, pulsiraju zajedno sa likovima i autorom. Razbokorena divljina i ljepota prirode upotpunjuje glavne

junake, nosi ih, i bistri njihov um. Likove prati duhovna superiornost i poštenje, uprkos iskušenjima.

Što se tiče stila, Kijametović ima izgrađeno osjećanje za melodična jezička gibanja. Izražava se snagom prirodnih odrednica svoga zavičaja. Ne napušta životne dubine objektivne stvarnosti. Iskreno ih sagledava i preživljava. Vjeruje u zemaljske i ljudske vrijednosti.

Autor je svjestan sopstvene ograničenosti. Ali i svoje vječnosti koja se višestruko vraća u potomstvu, u Enesu i Mirsadu...

Kad pročitate knjigu Redžepa Kijametovića «Život u čvorovima», svako će na svoj način presjeći Gordijev čvor svojih dilema o smislu postojanja.

Sait Š. ŠABOTIĆ

AKADEMSKI TRAGOVI ROŽAJSKOG ZBORNIKA
– ZALOGA ZA KULTURU BUDUĆNOSTI
(Rožajski zbornik 13/2007)

Da Rožaje s punim pravom može da nosi laskavu tutulu „*Kulturne prijestolnice sjeverne Crne Gore*“, potvrđuje, pored ostalog i izlazak iz štampe novog, trinaestog po redu broja *Rožajskog zbornika*, koji je od, sada već davne 1982. godine, stjecište i zborište kulturnih poslanika i entuzijasta, ne samo Rožaja i njegove okoline, već i znatno šireg područja. Tako dugim kontinuitetom u radu *Rožajski zbornik* je doprinio sopstvenom kulturnom sazrijevanju i sazrijevanju sredine u kojoj je ponikao. Tome valja dodati još jednu vrlo bitnu činjenicu, a radi se o tome da je *Rožajski zbornik* svojim dugim djelovanjem stvorio brojnu porodicu saradnika i prijatelja čije je srodstvo kultura i pisana riječ. Svi članovi te brojne porodice nudili su nesebično svojim čitaocima razna znanja i otkrića ostavljajući ih zauvijek ugrađene u odaje *Rožajskog zbornika*, ali pri tome ni u jednom trenutku nijesu težili zametanju tuđih tragova i onoga što je učinjeno prije njih. Savladavanjem sopstvenog egoizma uvijek se težilo traganju za novim vrijednostima. Upravo takvim djelovanjem *Rožajski zbornik* je poodavno izbrisao svoju "*geografsku legitimaciju*", tako da se danas malo koji časopis sličan njemu, uslovno rečeno "*provincijski*" ili "*lokalnog karaktera*", može pohvaliti takvim uspjehom. Svakako da velika zasluga u svemu tome pripada Redakcijskom kolegijumu koji je, i pored više promjena u personalnom sastavu, uvijek nastojao da što više uzdigne nivo i kvalitet časopisa.

Prva tematska cjelina Rožajskog zbornika uobičajeno i ovoga puta započinje rubrikom *Istorija* (str. 7-61). Pet vrlo zanimljivih priloga ove cjeline čini bogatijom riznicu spoznaje rožajske prošlosti, zahvaljujući vrijednim naporima Redžepa Škrijelja, Zaima Azemovića, Zećira Lubodera, Alije Mađovića, Osmana Kurpejovića i Bećira Kalača.

U radu „*Šemsi-paša Biševac u spisima austrijske diplomatije*“ (str. 7-29) seriozni istraživač sandžačke prošlosti mr Redžep Škrijelj, nastojao je da putem ponuđene studije, kako sam ističe, „*pokaže visoki vojnički i islamski moral, nepokolebljivost i čovječnost*“ Šemsi-paše Biševca, istak-

nutog osmanskog generala koji je rodom iz okoline Rožaja. Mnoge istorijski zanimljive ličnosti, u čiji sam vrh spada i Šemsi-paša Biševac, često se iznova nameću kao tema mnogim istraživačima. I u naše vrijeme ne prestaje interes za rasvjetljavanjem svih važnih istorijskih detalja i faktografskih činjenica iz života *biševske ljudske gromade* oličene u Šemsi-paši Biševcu, čime se uveliko popunjavaju praznine koje su do sada postojale u pogledu poznavanja njegove biografije. U tom pogledu i ovaj rad mr Redžepa Škrijelja predstavlja dragocjen historiografski prilog, posebno zbog njegove dokumentarnosti bazirane na izvorima austrijske provenijencije. Preko devet ponuđenih dokumenata koji predstavljaju dio tajne korespondencije austro-ugarskih konzula u Skoplju, Bitolju i Solunu, moguće je spoznati mnoštvo detalja vezanih za burne događaje u dijelu Balkana s početka XX vijeka. Ono što naglašava i uvaženi kolega Redžep Škrijelj, jeste činjenica da i austrijski izvori za Šemsi-pašu kažu da je bio dobar borac „*čija je bezuslovna vrijednost kod Sultana bila isprobana u svim kritičnim trenucima*“ (dokument br. 5, str. 19). Životna sudbina je izgleda namijenila Šemsi-paši da baš on bude jedna od glavnih ličnosti burnih dešavanja u Osmanskoj carevini tokom prve decenije XX vijeka. Naime, dugotrajna apsolutističko-centralistička vladavina sultana Abdul Hamida II (1876-1909), koga su upravo zbog toga prozvali „*krvavi sultan*“, neminovno je izazvala političke oponente da mu se suprotstave. Na inicijativu tada poznatog intelektualca Ali Riza-bega, na sastanku održanom u Parizu 1907. godine, formirana je organizacija nazvana „*Ittihad ve Terakki*“ („Ujedinjenje i napredak“). Njeni članovi su na vanrednom kongresu u Kairu 1908. godine donijeli odluku o početku oružane borbe sa ciljem uspostavljanja korjenitih promjena u državnom uređenju i socijalno-ekonomskom životu Osmanske carevine. Iste godine kada je formirana pomenuta organizacija (1907.), Šemsi-paša Biševac je bio postavljen za komandanta III makedonske armije i komandanta za vojna i politička pitanja u Sandžaku i na Kosovu. Sudeći prema hronologiji događaja, a i raspletu koji je uslijedio, slobodno se može reći da je sultan Abdul Hamid dobro znao na koga se može osloniti u trenucima koji su bili kritični po njegovu vlast i uopšte cjelokupni osmanski Devlet. Na Balkanu, za koji profesor Beogradskog univerziteta, dr Nikola Samarđžić, na jednom mjestu slikovito kaže da je bio neka vrsta „*zone sumraka koju ne osvjetljava ni bljesak Zapada ni egzotični sjaj Istoka*“, rasplela se poput veziva iz klupka i Šemsi-pašina životna sudbina. U nastojanju da ga ne ogubaju „*sultanov hljeb i so*“, Šemsi-paša je pokušao da spriječi rasplamsavanje Mladoturske revolucije koja je izbila 3. jula 1908. godine i time sultanu obezbijedi siguran presto. Ali, na drugoj strani i protivnici su vrlo dobro znali da će put njihovim idejama biti slobodan tek onda kada uklone sultanov najčvršći oslonac – Šemsi-pašu Biševca. Unaprijed

pripremljeni atentat na pašu Biševca izvršen je u Bitolju (Manastiru) 7. jula 1908. godine. Atentat je izveo oficir Atif Fedai-Kamčil sa svojim pratiocima. Surova egzekucija nad Šemsi-pašom unijela je nemir među pašinim vojnim snagama o čemu rječito govori dokument br. 4 koji je baronu Aloizu fon Erentalu, ministru inostranih djela Austro-Ugarske, uputio konzul Posfai iz Bitolja. U dokumentu se, pored ostalog, kaže: „*Upravo je od strane više nepoznatih lica u uniformi ubijen Šemsi-paša, u trenutku kada je htio iz telegrafskog ureda krenuti za Resen. Ima nekoliko mrtvih i ranjenih. Atentatori su pobjegli. Izgleda da njegovi bataljoni nijesu spremni za polazak u okršaj sa ustanicima. Potpukovnik Saladin-bej, major Hasan-bej i dvojica ađutanata zonske komande su već pobjegli. Velika uzbuna. Vlada izgleda potpuno nemoćna, simpatije prema mladoturcima se povećavaju....*“ (str. 19).

Pucanj u Šemsi-pašu, kako primjećuje autor studije o kojoj govorimo, nije bio pucanj u političara, već u odanog sultanovog vojnika, koji je i sam uviđao „*posljedice prekrajanja osmanlijskog geostrateškog prostora, po kome je kao pravi vojnik i borbeni strateg decenijama suvereno krstarilo*“ (str. 11). Ravno tri mjeseca nakon pogibije Šemsi-paše Biševca, dakle 7. oktobra 1908. godine, uočavajući da je Osmansko carstvo u dosta konfuznoj političkoj situaciji, Austro-Ugarska je, protivno odlukama Berlinskog kongresa iz 1878. godine, izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine. Taj događaj zapravo govori zašto je sa toliko budnosti i pažnje u austrijskoj administraciji praćen cjelokupan tok događaja vezanih za Mladotursku revoluciju i samog Šemsi-pašu Biševca, te otkuda sjajna ideja autoru rada da rasvijetli Šemsi-pašin život i sa te tačke gledišta. Iskreno se nadam da se Redžep Škrijelj neće zadovoljiti samo ovom kratkom studijom, već da će nas uskoro obradovati jednim sveobuhvatnijim radom u čijem bi središtu bio Šemsi-paša Biševac. Usudio bih se svemu ovome dodati i jedno sopstveno viđenje Šemsi-paše, odnosno povući jednu istorijsku paralelu „*balkanske sudbine*“ između njega i isto tako čuvenog Mehmed-paše Sokolovića. Evo zašto: Obojica su poticali sa prostora čije će se ime očuvalo do naših dana, dakle sa područja istorijskog Novopazarskog sandžaka; Mehmed-paša je bio iz njegovog sjeverozapadnog dijela, iz Rudog, a Šemsi-paša iz njegovog jugoistočnog dijela, iz Biševa kod Rožaja. Obojica su još za čobanskih dana otišli na školovanje, ali ni jedan ni drugi nijesu zaboravili svoj zavičaj. Obojica su se potrudili da svom zavičaju nešto podare – Mehmed-paša mostove i saraje, a Šemsi-paša puteve i mezaristane. U vojničkoj karijeri obojica su dosegli zvanje paše. Istina, istorijsko vrijeme je Mehmed-paši namijenilo da prostranim i moćnim Osmanlijskim carstvom, u zvanju velikog vezira, odnosno prve ličnosti do sultana, upravlja u vrijeme njegovog najvećeg uspona i to za vrijeme trojice sultana – Sulejmana Veličanstvenog, Se-

lima II i Murata II (1574-1595). Neminovno, Mehmed-paša je pored vojničkih dužnosti obavljao i političke. Na drugoj strani Šemsi-pašino vrijeme bilo je vrijeme društveno-političke krize i iskušenja kroz koje je prolazilo Osmansko carstvo. Ipak, on se svojim vojničkim vrlinama i sposobnostima nametnuo Porti i sultanu, tako da se krajem XIX i početkom XX vijeka u vojnoj hijerarhiji Carstva uzdigao do jednog od najznačajnijih vojskovođa. Tokom nekoliko kriznih momenata on je uspio da Carstvo spasi od nemilosrdnih udaraca onih koji su ga urušavali, što se u pamćenju naroda očuvalo u sintagmi poznatoj kao „*Šemsi-pašina godina*“. Još jedna je značajna nit ove kratke istorijske paralele dviju ličnosti zanimljiva – ni jedan, ni drugi nijesu bili dovoljno shvaćeni ni u svom rodnom zavičaju, ni u Sandžaku, niti u vremenu u kome su djelovali. Na kraju, obojica su pali kao žrtve političke zavjere i ubijeni su u atentatu; Mehmed-paša je poginuo 11. oktobra 1579. godine od ruke jednog derviša, porijeklom iz Bosne koji je bio pripadnik hamzevijskog reda, dok je Šemsi-paša poginuo 7. jula 1908. godine usmrćen hicima iz revolvra poručnika Atifa Fedai-Kamčila. Sultanat je nadživio obojicu generala, ali im se nije u dovoljnoj mjeri odužio.

Drugi rad koji donosi Rožajski zbornik br. 13, jeste koautorski. Timski istraživački rad književnika Zaima Azemovića, istoričara Redžepa Škrijelja i slikara Zećira Lubodera, rezultirao je ostvarenjem pod naslovom „*Urezano u kamenu i pamćenju – islamski nadgrobni spomenici i epigrafija na području rožajske opštine do 1912. godine*“ (str. 29-39). Potreba za nastankom ovog rada javila se usljed zapažanja samih autora da se starim spomenicima orijentalno-islamske memorijalne arhitekture poklanja sve manje pažnje, čime se oni prepuštaju zubu vremena i propadanju. Da bih naglasio važnost nišana i onoga što piše na njima i uopšte značaj mezarluka, navešću jednu rečenicu književnika i nobelovca Iva Andrića koji je jednom prilikom rekao: „*Muslimansko groblje zaista nije sumorno mjesto na periferiji grada, nego sastavni dio žive slike jedne varoši; njim i oko njega smrt ne zamračuje život i život ne skrnavi smrt...*“. Značajan momenat zbog koga treba povesti organizovaniju brigu o ovoj vrsti spomenika, što podrazumijeva obavezno uključivanje nadležnih institucija, jeste činjenica da je relativno malo pisanih dokumenata koji bi na objektivnan i naučno relevantan način mogli pružiti pravu informaciju o djelovanju bošnjačko-muslimanskog stanovništva sa ovih prostora u raznim segmentima života, pa je taj nedostatak unekoliko moguće nadoknaditi epigrafskim izvorima i drugim natpisima sa spomenika materijalne kulture koji još uvijek postoje u Rožajskom kraju i na drugim mjestima. Složićemo se da je i ono što je „*urezano u kamenu i pamćenju*“, ako ne iscrpna istorija, barem dobar putokaz i značajan segment kulturološke baštine jednog naroda. Karakteristični primjeri u tom

smislu, a koje su nam vrijedni autori ovog rada ponudili na uvid, jesu natpis u turbetu Šejha Muhameda Užičanina, pogubljenog u Balotićima od strane janjičara 1750. godine, zatim natpisi sa nišana roditelja Šemsi-paše Biševca, oca Destana i majke Vasvije, potom natpisi sa nišana trojice aga koji se nalaze na Kučanskom mezarju u Rožajama (potiču iz 1796., 1829. i 1850. godine), natpis sa ženskog nišana čija je lokacija mezarje kod Gornje džamije u Rožajama (potiče iz 1906. godine), ženski nišan tipa stela, sa mezarja u Baću (potiče iz 1849. godine); šehidski nišan sa Kučanskog mezarja, kao i ženski nišan sa istog mezarja koji potiče iz 1824. godine. Svi navedeni spomenici i očuvani natpisi na njima nijemi su, ali i rječiti svjedoci, u istorijskom smislu ne tako davne prošlosti. Preko njih možemo saznati o imovnom stanju pojedinaca, njihovim zanimanjima, mjestu izrade nišana, majstoru koji ga je isklesao i mnogo čemu drugom.

Zanimljiv prilog o „*Komitskom pokretu u Rožajskom kraju*“ (str. 39-53), nastao je iz pera Alije Matovića. Autor nas u svom radu upoznaje sa mnogostrukim uzrocima zbog kojih se komitovalo, kao i sa hronološkom genezom komitskog pokreta na području Rožajskog kraja, nudeći nam pri tom veliki broj imena komita za koja se u do sada pristupačnoj literaturi nije znalo. Istina, Matovićeva priča je u znatnoj mjeri oslonjena na narodno predanje, zbog čega joj kritički treba prići, ali istovremeno treba reći da to ne umanjuje njenu vrijednost. Vjerujemo da će u do gledno vrijeme otkrivanje izvornih dokumenata potvrditi djelovanje pomenutih ličnosti i ukazati na opravdanost takvog djelovanja. U ovom radu u tom smislu, vrlo je karakterističan primjer Braljske komite za koju autor naglašava da „... se nije bavila hajdučijom“ te da „nije pljačkala“, već je „uglavnom štitila sirotinju“ (str. 47). Alija Matović upućuje i na drugu vizuru svog rada, a to je epsko viđenje komitskog pokreta. Naime, čitav je ciklus bošnjačkih epskih pjesama koje govore o komitskom pokretu u Sandžaku. Značajan dio njih sačuvan je zahvaljujući upornom i strpljivom radu književnika Zaima Azemovića i istoričara Redžepa Škrijelja, koji su dio tih pjesama zapisali od rožajskog barda Murata Kurtagića i nekih manje poznatih kazivača. Poznato je da epske pjesme nastaju ubrzo nakon burnih događaja. Uzimajući u obzir tu činjenicu, posmatrano sa metodološkog stanovišta, bilo bi vrlo interesantno sagledati kako komite vide narodni pjevači koji su njihovi savremenici i javno mnjenje bez vremenskog otklona, a kako istorijski izvori. Ono na šta ovdje treba skrenuti pažnju jeste činjenica da reflektor iz koga izbija taj snop svjetlosti još uvijek nije okrenut na pravu stranu, zbog čega i ne baca dovoljno svjetla na problem o kome ovom prilikom govori rad Alije Matovića.

„*Osnivanjem Gajreta u Rožajama 1930. godine*“ (str. 53-57), pozabavio se Osman Kurpejović. Svojim kratkim radom Kurpejović je apo-

strofirao nekoliko važnih momenata vezanih za rad *Gajreta* kao kulturno-prosvjetnog društva bošnjačko-muslimanskog stanovništva, koje je svoje djelovanje otpočelo formiranjem u Sarajevu 1903. godine. Suština osnivanja ovog društva bila je u tome da se ukaže na neophodnost uključivanja bošnjačko-muslimanskog stanovništva u zapadnoevropski civilizacijski krug, prvenstveno putem obrazovanja. Formiranje *Gajretovih* odbora u Crnoj Gori počelo je 1921. godine, kada su formirani pododbori u Pljevljima i Bijelom Polju. Širenje *Gajretove* organizacije u Sandžaku pomagali su pored državnih organa, vjerski službenici i brojni iseljenici. Zanimljivo je istaći da je 1929. godine došlo do promjene naziva *Gajreta* u „*Srpsko-muslimansko kulturno prosvjetno društvo*“, zbog čega i ne čudi činjenica da je prilikom održavanja Osnivačke skupštine društva u Rožajama 13. aprila 1930. godine za prvog predsjednika izabran Miraš Radonjić, starješina ispostave u Rožajama. Ono što takođe predstavlja vrijednost ovog rada jesu informacije koje se odnose na akciju izgradnje doma za članove društva, uz koje se donose i imena nesebičnih donatora. Ipak, i pored velike akcije dom nije u potpunosti dovršen jer je nedostajalo 25.000 dinara.

Rad dr Bećira Kalača „*Pogibija Šeća Kalača 1945. godine*“ (57-61), predstavlja pokušaj rasvjetljavanja pogibije Šeća Kalača, prvog polaznika oficirske artiljerijske škole sa područja Rožaja. U ovom prilogu ona je sagledavana u kontekstu NOR-a i socijalističke revolucije, kao i nastojanja da se u redove NOP-a uključe ljudi različitih nacionalnih i vjerskih pripadnosti i osjećanja. U jednom vrlo teškom periodu istorije južnoslovenskih naroda, kakav je bio Drugi svjetski rat, bilo je i trenutaka kada su sveske i olovke učenika morale biti zamijenjene vatrenim oružjem. U jednom takvom trenutku svoj život je marta 1945. godine u Trnovu kod Sarajeva izgubio i Šećo Kalač iz sela Kalače, koji je bio uključen u jedinice NOP-a u ljeto 1944. godine. Prilikom odlaska od kuće, njegova majka Emina, poput starih Spartanki, ispratila ga je sa riječima: „*Šećo, čuvaj Mehmeda*“ (Šećov mlađi brat – prim. – autor). Amanet svoje majke, Šećo nije uspio ostvariti. U toj namjeri preduhitrila ga je smrt. Zajedno sa još svojih devet drugova koji su takođe bili polaznici škole za komandire artiljerije, dao je svoj život za svjetliju budućnost, u borbi protiv njemačkih i ustaških snaga koje su pomenutog datuma, napale partizansku bolnicu i polaznike oficirske škole. Zajedno sa palim drugovima Šećo je sahranjen u Trnovu, u zajedničkoj grobnici.

Radom Bećira Kalača završava se tematska cjelina Zbornika pod nazivom „*Istorija*“. Priloženi radovi nas uvjeravaju da je prošlost Rožaja i okoline bila burna u svim istorijskim epohama. Ono što se još može dodati uz sve navedeno, jeste činjenica da i dalje ostaju otvoreni ponori iz

kojih će budući istraživači iznositi vrijedne „*amfore prošlosti*“, čime će uveliko uljepšavati istorijsku riznicu Rožaja i okoline.

***

Tematskom ciklusu *Etnologija* (str. 167-177), pripadaju radovi Ibrahima Hadžića, „*Rožajsko narodno vjerovanje o gromu*“ i rad Sadika Dacića, „*Sehara*“.

Oduvijek su narodna vjerovanja predstavljala izazovno područje ne samo za etnologe, već i za ljude drugih profesija. Upravo sa tog staništa rad Ibrahima Hadžića „*Rožajsko narodno vjerovanje o gromu*“ (str. 167-175), potvrđuje naše mišljenje. Želeći da sazna nešto više o vjerovanju stanovništva Rožajskog kraja o „*nebeskim događanjima*“, Ibrahim Hadžić je u ljeto 1971. godine napravio više razgovora sa mjesnim stanovništvom. Realizovani projekat je ukazao na mnoge pojedinosti. Naime, osnovne karakteristike rožajskog vjerovanja u grom kao nebesku pojavu, upućuju na to da „*grom šalje Bog da uništi nečiste sile; munja nosi staklastu strjelicu koja ubija ili izaziva požar; strjelica je poput jajeta ili kamena i može se iskopati iz zemlje tek nakon 40 dana ili 40 godina; pogođenog gromom treba šutke okrenuti; dobro je parče drveta u koje je udario grom zatnuti za gredu kuće da je ubuduće štiti od groma; drvo koje je udario grom ne valja koristiti za loženje; 'domaća' vatra najbolje gasi vatru koju je izazvao grom*“ (str. 167). Vjerovanje u određenu pojavu posredno utiče i na druge segmente života – pojavu kletvi, zakletvi, blagoslova i drugih uzrečica, na stvaranje novih vjerovanja i slično. Sve naznačene oblike, u ovom slučaju povezane sa gromom, možemo naći i kod rožajskog stanovništva – grom te ubio; ne sjedi na kućnom pragu kad grmi; jak je kao grom itd. Ono što naglašava i autor rada, jeste gledište da je vjerovanje u grom toliko rasprostranjeno, ukorijenjeno i snažno, da mu to omogućava da se odupre izvanrednom razvoju nauke i tehnologije. Vjerujem da bi novo istraživanje o gromu iznova ukazalo na skoro istovjetna gledišta koja su imali Hadžićevi sagovornici iz 1971. godine, što još jednom samo pokazuje aktuelnost etnografskih tema koje su vrlo prisutne u našem okruženju.

Dah prošlog vremena kroz kratku etnografsku bilješku o sehari (str. 175-177) kao komadu starog namještaja dao je u pravom trenutku Sadik Dacić. Zašto kažemo u pravom trenutku? Prvenstveno iz razloga što pokušstvo koje je nekada bilo dominantno i govorilo o mnogo čemu, skoro da je na izdisaju. Glavna karakteristika rada Sadika Dacića jeste izvanredna eksplicitnost u izrazu pomoću koje je uspio da nam vrlo lijepo dočara „*Seharu*“, taj stari predmet zanatskog i narodnog umijeća koji je u prošlosti podjednako krasio urbane i ruralne sredine. Za one koji nijesu vidjeli seharu, mislim da će biti dovoljno da pročitaju ovaj rad putem

koga će se na jednostavan način upoznati sa komadom namještaja koji je ukrašavao svaku kuću, čuvao djevojačke i nevjestačke tajne pa čak i nijemo na neki način govorio o brizi roda za svoju odivu.

***

Rad Sadrije Tahirovića „**Genealoško stablo bratstva Tahirovića iz Biševa**“ (str. 177-191), iako usamljen u okviru tematske cjeline **Genealogija**, pripada radovima koji će tek u budućnosti imati svoju pravu valorizaciju. Naime, tehnološka revolucija čini da je u naše vrijeme sve manje „dobrih pamtiša“, a sa njima i „vjernih slušalaca“, koji bi usmenu riječ prenijeli narednoj generaciji. Iz tog razloga ono što se otrgne od zaborava zapisom, ostaje svjedočanstvo ne samo predašnjeg pamćenja, već i korisna informacija onima koji teže produbljivanju znanja. Uzgred, ovakva vrsta rada zahtijeva izuzetan napor sa uvijek prisutnim rizikom po autora da li je zahvaćeni problem riješio na pravi način. Shvatajući da je gospodin Tahirović za objavljivanje pripremio obimniji rukopis pod nazivom „Biševo i biševski rodovi“, ovdje bismo mu samo sugerisali na detaljno proučavanje prilika u Kućima prije izbijanja Morejskog rata vođenog od 1684. do 1699. godine, na cjelokupan tok rata i posebno na brojne migracije koje su uslijedile tokom rata i nakon njegovog završetka. Ovo iz razloga postojanja oprečnih mišljenja istraživača koji se bave etnološkim problemima porijekla pojedinih današnjih bratstava sa područja Crne Gore. Ono što treba naročito pohvaliti u Tahirovićevom radu jesu prilozi – genealoške tablice i priloženi foto materijal.

***

Uvjeren da je sve ovo što rade ljudi okupljeni oko *Rožajskog zbornika* sjajna zaloga za kulturu budućnosti cjelokupnog Rožajskog kraja i šireg područja, na samom kraju želio bih se još jednom zahvaliti mojim domaćinima, a istovremeno izviniti publici ukoliko sam na bilo koji način zloupotrijebio njihovo strpljenje. *Rožajskom zborniku* želim još mnogo uspješnih brojeva, koji će svakako biti povod novim okupljanjima članova njegove brojne porodice.

Faruk DIZDAREVIĆ

POTRAGA ZA SUŠTINOM ILI PORUKA KOJA BI TREBALO DA BUDE UPAMĆENA

Za skoro stošezdeset godina našeg modernog slikarstva, na hiljade i hiljade metara platna nacrtan je slikarski govor o ljepoti naše zemlje. Rezultat nije zaista mali, no još uvijek on je fragmentaran. Likovno interesantne geografske širine naše zemlje još uvijek čekaju svoje uskrsnuće u svijetu likovnog života. Ne samo naše doline i planine, već i mnogi gradovi, još uvijek nemaju svoje likovne pjesnike. Pa ipak u toj fragmentarnosti pejzažno-dokumentarističkih podataka o našoj zemlji postoje dva grada i jedan kraj koji su umjetniku u centru pažnje: to su Plav i Gusinje i njihova okolina u djelima Ibrahima Rekovića /Plav 1941./. Ovaj slikar, portretista, dizajner, sakupljač priča, anegdota i skoro zaboravljениh riječi iz svog zavičaja pripada onoj plemenitoj vrsti prevashodno crtača kome je ključno sredstvo *linija*, položena u svježju bjelinu prostora po kome on veoma uspješno ispisuje sagu o plavsko-gusinjskom kraju. Zagledan u prošlost zavičaja, sigurnom i prefinjenom linijom, svoje opservacije o njemu Reković pretvara, dosljedno i sveobuhvatno, u dragocjene vizuelne predstave čija se upečatljivost zasniva na dokumentarističkom prikazu negdašnjih varoši Plava i Gusinja, koje govore o prohujalim vremenima, neminovnosti razaranja i nestajanja. Date svijetlo-tamnim tonovima one označavaju, u izvjesnom smislu, produžetak čovjekove sudbine u kosmičku distancu. Naoružan olovkom i perom uronjenim u tuš ovaj suptilni crtač vjeruje da se u crno-bijeloj, od njega skoro isključivo odabranoj, ekspresiji može izraziti u jednako širokoj skali kao bilo koji slikar s nebrojenim tubama boja. U okviru toga Reković je izgradio slikarsku svijest kojoj sa likovne strane skoro da nema ništa da se prigovori, jer posmatranu pod uglom principa lege artis njegovi crteži odaju sigurnost i znanje autora. U pitanju je, dakle, jedan stav stavljen u službu određene vizije koji pažljivo ispituje svaki dio datog motiva, nalazi u njemu određene elemente ili akcente i prikazuje ih brižljivom dovršenošću. On otkriva one naoko sitne likovne, u prvom redu etnografske, istine koje se ne otkrivaju slučajno, nego samo neposrednim studiranjem detalja.

Reković nastoji da oživi atmosferu starih, petrificiranih, varoši – Plava i Gusinja gdje se talože polumrakovi i uspomene zaboravljenih sastajanja, razgovora, smijeha djevojačkog i dječijih glasova – sa praznim sokacima, kulama i kućama, avlijama, portalima i pendžerima u kojima kao da niko ne živi. Vrijeme je stalo na tim njegovim crtežima. Već odavno. Iako ovih varoši zapravo više nema osim u nastajućim sjećanjima. Rekovićevi artistički zapisi govore elokventno kosmopolitskom slikarskom semantikom. Ovaj ciklus sadrži izvjesnu sjetno melanholičnu notu, atmosferu koja podsjeća na priču Hajnriha Hansa Eversa O ljubičastom pauku u kući misterije.

Sve to podsjeća živo na rastvorene stare albume, pogotovo ako se tome pridoda Rekovićev izuzetno dragocjen serijal portreta, slikarskih holograma znamenitih ličnosti i oriđinala iz plavsko-gusinjskog kraja. Iz njih nas gledaju neka, čini se danas, neobična, kostimirana lica kao reprezentanti vremena davnog i definitivno pokopanog. “To ti je pradjeda”, a dječak začuđeno gleda u nepoznato lice iz udaljenosti vjekova i mašta mu, kao otkinut balon oslobođen sile teže i istorije, juri u nepoznatu igru.

Reković na ovim portretima, koji zrače snažnom ekspresivnošću, što je, naravno, izraz komponente umjetnikovog duha, ostvaruje gotovo magijsku privrženost sa, inače realnim, likovima koje slika a koji su duboko ukorijenjeni u mitskim izvoristima plavsko-gusinjskog tla. On pronalazi i ističe u njima, kao veliki pjesnici, nešto iskonsko i vječno.

Ibrahim Reković odaje utisak uredne, smirene i sistematične osobe. Ta spoljna povučенost i metodičnost je, u stvari, ekonomija energije za unutrašnju eksplozivnost. Pored crteža praktikuje i ostale likovne discipline. Znan je kao pejisažista koji sinkretički vješto, kroz filter sopstvene emocije i zanatskog umijeća propušta uplive čudesne impresionističko-ekspresionističke stilske simbioze i njihove dorečene faze kako bi na hartiji /platnu/ prenio bujno zelenilo zavičajnih krajolika i tajanstveno ljeskane vode Jezera i kretanje neba nad Prokletijama.

Slikarski pejisaži su izraz potrebe ljudskog duha da otkriva prirodu /koja inače voli da se skriva/; zato pri posmatranju naslikanih pejisaža – čak i onih predjela koje poznajemo – uživamo u izazovnom istraživanju nepoznatog u onom što prepoznajemo. Dakle, drugačije se posmatra neki predio u “živoj” prirodi a drugačije taj isti predio kao slikarski pejisaž. Dok pisac na bjelini hartije – istražujući druge iskazuje i sebe, i slikar na bjelini platna – slikanjem pejisaža – otslikava i sebe.

Pejisaži Ibrahima Rekovića su “portreti prirode”; njemu nisu svojstveni “izmisljeni pejisaži” u ateljeu koji su rezultat slikarskog sanjarenja u kome se stvarna priroda i njeni oblici zamjenjuju izmaštanim činjenicama. U njegovom slučaju to bi bilo sasvim izlišno jer se artist nalazi u središtu jedinstvene ljepote zavičajnog krajolika. Reković pejisaže naj-

češće slika tehnikom akvarela, artistsčkim manirom suptilnih boja i svjetlosti, tonova i polutonova pa oni imaju snagu nekog višeg jezika skrivene prirode koju umjetnik otkriva.

Pomnijim pogledom na ukupno stvaralaštvo Ibrahima Rekovića, u kojem nema radikalnih linija preokreta i skokova već samo sitnih promjena i obnavljanja duboko ličnog vokabulara, otkriva se naročito raspoloženje krcato dubokim značenjem one spoznajno poražavajuće misli iz Svete Knjige koju je Meša Selimović tako istrajno usađivao u čitaocima i svom Dervišu da je naposljetku svaki čovjek na gubitku. A, da li je uistinu sve izgubljeno jer reverzibilni put u prošlost je nemoguć, osim u sferi htjenja, i koliko je u tom htjenju umjetnik uspio da sebe i svoje vrijeme stvaralačkim sredstvima odbrani od zaborava pravilno će ocijeniti tek budućnost, bitno udaljena od sadašnjosti trenutka. Onda kada njegovi likovni zapisi dobiju ton fine, paučinaste patine a savremenici koji bi ih podržali nadahnutom pričom sličnog iskustva odu u vječnost, tek tada potomstvo će moći da kaže koliko je ovaj slikar uspio u svom naumu, koliko je glasno uzviknuo poruku za koju je želio da bude upamćena.

/Prikaz za Katalog i izlaganje prilikom otvaranja izložbe umjetničkih radova Ibrahima Reković, 27. jula 1997. godine u Plavu./

EMOCIONALNA IZVORIŠTA I REFLEKSIVNE PUTANJE

(Senadin Pupović: "Izazov daljine", Unireks 2007.)

Zbirka pjesama "Izazov daljine" Senadina Pupovića predočava atmosferu unutrašnje uznemirenosti u kojoj su, iz emocionalne saživljenosti sa pojedionostima iz realnog života, pokretana traganja za saznanjima nečeg što je dobro skriveno i što neprestano izmiče, pa bilo da je prostorno-vremenski blisko ili pak udaljeno. Kao što i sam naslov zbirke sugerše, ovdje se radi o istinskoj pobudi da se reaguje na ono što je emocionalno i refleksivno odjeknulo u stvaralačkom biću lirskog subjekta, te da se pođe što dalje od onog pojavnog, od zamke koja postavlja privid i zaputi ka jezgru i suštini. Tu je obuhvaćeni predmetni svijet samo određeno polazište za preobražavanje te stvarnosti u lirski svijet bogate i razudene motivske strukture.

U prvoj pjesmi zbirke ("Skupljači šumskog blaga"), koja se može smatrati uvodnom, pa dijelom i programskom, naznačeni su smjerovi refleksivnih putanja, kao i emocionalna izvorišta iz kojih su one pokrenute. Prepliću se i smjenjuju u raznolikim varijacijama nespokojstva, čežnje, nemiri, odlasci, rastanci, trenuci prošlosti i savremenosti, realno i fantazijsko. Čudi i tajne prirode i čovjeka naznačeni su u sakrivenim stranama jedinke, čija nedokučivost se povezuje sa veoma udaljenim tačkama prostora i vremena, a gdje sve, u nesmanjenoj mjeri, izmiče potpunijem obuhvatanju i sigurnijem saznanju. Stoga je u ovim pjesmama dosta toga dato u znaku upitnika i odraza, neobičnih i neočekivanih spojeva i veza. Iako se neke pjesme mogu doživljavati kao dominantno pejzažne, one u drugoj ravni, upravo preko deskriptivnih slika, sugeršu pogled u unutrašnje biće čovjeka, kao i u vremenske koordinate gdje je jedinka smještena u trenucima njenih pojedinih izuzetnih stanja i neravnoteža. Izbor kontrastnih motiva i kontrastiranje poetskih slika ukazuje na mnoštvo vidova različitih suprotnosti u prirodi i u istom ljudskom biću, ujedno potencirajući krhost same jedinke. U brojnim lirskim slikama, naročito u onim gdje se pojavljuju motivi o knjigama, likovnim djelima i muzičkim instrumentima upućuje na nešto novo, neočekivano, što je duboko skriveno i zapretano. Tako kombinovanjem vizuelnih i akustičkih motiva (o

slikama, pejzažima, muzičkim melodijama, knjigama) ističe se djelovanje ljepote na ljudska čula, naglašavaju mogućnosti za njenu prijemčivost kod bića i najmlađeg uzrasta, pa i kod onih vremenšnjih što su ogrubjela od tegobnog života. Prisustvo ljepote u čovjekovom biću, i svuda oko njega, pokazuje se kao nesumnjivo i postojano, ali se istovremeno saopštava koliko je to nesaznatljivo, teško primjetljivo i još teže iskazivo. Kod lirskog subjekta se zato ispoljava tiha zabrinutost, naročito zbog toga što doživljaji takvoga sklada najčešće izmiču.

U većini Pupovićevih pjesama, pa bilo da su ljubavne, socijalne, pejzažne ili refleksivne, prisutna je slutnja, naglašeno je traženje i iščekivanje, a sve se oslanja na proživljeno iskustvo preko kojeg se spaja realno, fantazijsko i refleksivno.

U osnovi širih pjesničkih slika uočava se izrazito postojanje emocionalnog jezgra odakle, preko nijansiranja njegovih talasa, iskaz se zaokružuje misaonom poantom u koju se, kao u svojevrsnu sinkopu, sažima znatan značenjski opseg. Tako su ovdje duboki doživljaji, saznanja i slutnje na osobit način prirodno povezani u izraz čija ukupna organizacija se u velikoj mjeri oslanja na stilogenost običnih riječi, na njihovu muzikalnost i ekspresivnost prirodne ritmičnosti. Ovdje je potvrđeno kako trenuci emocije i uskovitlanosti misaonih nemira podrazumijevaju traganje za pravom riječi čija nenatrunjenost i neizvještačenost najviše im i odgovara.

Ova zbirka, kao zaokružena kompoziciona cjelina predstavlja ostvarenje u kojem je autor, iznalazeći takve riječi, njegovim odabirom i spajanjem, pribavljao im posebnu sugestivnost višeg stepena.

Vladislav PAVIĆEVIĆ

OBZORJE SNA

(Mirza Rastoder, *Nešto malo ozbiljnije*, Bar 2007)

Kada sam dobio knjigu Mirze Rastodera bio sam ne samo radostan, nego srećan i oduševljen, pa sam isto veče pročitao zbirku pjesama: “Nešto malo ozbiljnije“ nekoliko puta.

I počeo sam da evidentiram pojmove kojima dvanaestogodišnji Mirza gradi svoju literarnu kulu. I gle čuda. Te pojmove možete naći i kod klasika, ali u drugoj boji i pod drugom svjetlošću, ali ih naš mali – veliki autor, Mirza Rastoder, zrači energijom na svoj poseban način kiteći ih sjajnim metaforama.

Svoje kazivanje Obzorje sna o zbirci pjesama Mirze Rastodera, i njemu kao mome dragom drugaru, počinjem stihovima malog–velikog autora:

Ljubav je
Najljepša bajka
Ljubav kao majka
Topla i nježna
I srećom zbori iako je tuga
Ponekad mori
Kada se suza u oku stvori “ ... / ljubav /

...

More nije uvijek
Plave boje
Nekada se suze
Iz oblaka
U njemu spoje
I tada je more
Sive boje “ . ... /more nije uvijek plave boje /

...

Pjesma je muzika
Od riječi
Koja srce liječi
I zbori pa se nikad
Ne umori . “ ... / pjesma /

Ovi stihovi upečatljivo, sami za sebe, zборе i potvrđuju, da je pogrešna podjela poezije za odrasle i djecu, i na pjesnike - djecu i one za djecu. Znači, podjela je moguća samo na dobru i bolju poeziju jer poezija je poezija, ako je poezija bez obzira ko je i za koga piše. Naravno čitaoci o tome odlučuju.

Citirani stihovi su mjerilo vrijednosti poezije koju nam je darivao Mirza Rastoder, mali veliki pjesnik, glumac i zaneseni poslenik literature. Naravno, nije to samo njegova ljubav i želja, nego nešto iznad toga – talenat, prenaplašena sklonost za pisanjem – stvaranjem, gradeći svoj umjetnički svijet .jer nema drugog objašnjenja niti tumačenja za Mirzinu poeziju, nego da se radi o “čudu od djeteta“.

Zamislite dječaka od 12 godina, koji umjesto da se igra sa svojim vršnjacima ili gubi vrijeme na raznim igricama i sitnicama on stvara: piše, glumi ili crta i nesvjesno gradi trajne vrijednosti, koje zadivljuju spontanošću strukture stiha i pjesme i neobičnim rimama, a iskreno i bezazleno pričaju o životu kao da ga je on već jednom proživio.

“Nešto malo ozbiljnije“ – zbirka pjesama sa pedesetak pjesama postrojena u 4 ciklusa, sadrže toliko toga a i više ... jer, istovremeno opominju da su djeca odrasli – ozbiljni ljudi i da je vrijeme zlatnog doba dobrog Čika Zmaja za nama i da se moramo malo ozbiljnije postarati da otkrivamo nešto novo, bliže i različitije, ali sa više inspiracija i asocijacija, jer danas se djeca rađaju sa maturom, kako neko reče. Kretanje unaprijed je neumoljivo, a vrijeme je svjedok svega što se zbivalo i događalo.

Ne pominjem slučajno zlatno doba Čika Zmaja, koji je neprevaziđen u svom vremenu i služio je, i služi još i danas, kao putokaz za mnoge spisatelje za tzv. mlade i djecu. No ne treba gubiti s uma da su ta djeca i mladi davno odrasli.

Izvanredan je primjer i naš dragi Mirza Rastoder, koji drži pravi azimut na nesigurnim i rizičnim stazama stvaralaštva. No ono što nam je predstavio dovoljan je razlog da mu se divimo i iskreno poželimo mnogo zdravlja i bogatu stvaralačku žetvu na radost sviju nas i budućih generacija.

Donatori

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG U €
Džemal	Ibrahimagić	Štuttgart-Njemačka	100,00
Munir	Latić	Berane	50,00
Jakub	Durgut	Pljevlja	50,00
Bajram Bako	Decević	Tuzi	50,00

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Pomažući nama gradite budućnost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka vaše ime ostane zapisano među poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.

ž. račun br.: 550-3717-87

Udruženje Almanah" - Podgorica

"Almanah" možete naručiti po cijeni od 10 € po primjerku uplatom na žiro račun: 550-3717-87, u korist Udruženja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na telefone: 081/242-593; 081/225-458; 069/310-585

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godišnje

Štampa: 3M Makarije - Podgorica

Kompjuterska obrada: Sonja Šušanj

Tiraž: 1.000 primjeraka

Adresa: "Almanah", S. M. Ljubiše 11, Podgorica

E-mail: almanah@cg.yu

E-mail glavnog urednika: serbor@cg.yu

Internet adresa: <http://www.almanah.cg.yu>